Journal of the Gujarat Research Society

ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક

'Do Research For the Good of Mankind'
- Pt. Jawaharlal Nehru

ISSN 0374-8588

Vol. LV • Nos. 1-2 • January-June, 2010

Editors

Dr. Bharati Shelat **Dr. Krishnakant Kadakia**

पत्रं नैव यदा करीरविटपे दोषो वसन्तस्य किं
नोलूकोऽप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम् ।
धारा नैव पतन्ति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणम्
यत्पूर्वं विधिना ललाटलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः ॥ नीतिशतक, ९३

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासंकटे ।
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ नीतिशतक, ९५

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, અમદાવાદ

Coins from Girdharbhai Museum, Amreli
(See Article of Shri Hiralal Shah,
Dr. Bharati Shelat, Dr. Zubair Qureshi)

Editorial

We are pleased to put before the readers this issue of the Journal of Gujarat Research Society Vol. LV, January-June 2010. This issue contains articles on Vedic Culture, History-Culture, Epigraphy, Coins, Mahābhārata and Śrīkṛṣṇa, Epics, antiquity of Somanath and Dwarka, Education, Medical Science etc. Book reviews and reports are also included in the issue. We hope the readers shall be erlightened by the contents of the Journal.

Bharati Shelat
Krishnakant Kadakia

Guide lines for accepting the articles :

The scholars are requested not to send their articles for publication to any other place, once accepted for this Journal.

The article should be submitted preferably in a computerized copy or if it is a hand-written copy, it should be written only on one side of the paper and it should be clearly readable. The title page should contain the exact title of the article, author's name, affiliation and complete address. The line drawings and the photographs along with the article can be printed only on the approval of the Editors.

The references should contain the name of the author or the Editor, title of the book, edition, publication place and the year. The writings of the Journal are protected by copy-right of the Gujarat Research Society.

The Journal is non-profit making and does not pay for the article accepted for publication. However, the authors will get 10 off-prints of their published papers along with a copy of the Journal.

The authors should send two copies of their published book for review. One copy of the book and 10 off-prints of the printed review will be given to the reviewer.

The views expressed in the various articles of this Journal are the views of the authors and it should not be assumed that the editors agree with the views mentioned in the articles.

Subscription : Rs. 100 (including postage)

In Foreign Countries :

U. S. A. : 8 $ (including postage)

Europe and other countries : 3.50 £

Subscription year January to December

Advertisements :

Cover page 4	:	Rs. 5,000/-
Cover Page 3	:	Rs. 4,000/-
Cover page 2	:	Rs. 5000/-
Full Page	:	Rs. 3,000/-
Half Page	:	Rs. 1,500/-

For correspondance write to :

Hon. Director,
Gujarat Research Society
445, Paldi (West),
Opp. ESI Dispensary,
D. 42, AHMEDABAD-380007

Publication Year : 2010

Printed by : **Krishna Graphics**
966, Naranpura Old Village, Naranpura, Ahmedabad-380013
Ph. : 079-27494393. (M) 9426300640

અનુક્રમણિકા

Editorial		
Vedic Agriculture, Its Implements And Techniques	A. L. Srivastava	૧
Coin-Collection of Girdharbhai Sangrahalaya, Amreli	Shri Hiralal Shah, Dr. Bharati Shelat, Dr. Zubair Qureshi	૫
Epigraphy-Based Women Study : The unique Approach	Dr. Rasesh Jamindar	૧૪
भारतीय संस्कृति एवं साहित्य : दिशा एवं दशा	डो. जयप्रकाश नारायण द्विवेदी	૨૦
संस्कृत-साहित्य में द्वारका	डो. अर्चना र. तिवारी	૨૬
વૈદિક સાહિત્યમાં ઋત, ઋતુઓ અને પ્રકૃતિ	પ્રા.ડૉ. શાન્તિકુમાર એમ. પંડ્યા	૩૧
વૈદિક સાહિત્યમાં વસ્ત્રો અને વસ્ત્રોદ્યોગ	हर्षदेव माधव	૩૩
સમસ્યાઓથી સભર શ્રીકૃષ્ણ-પ્રિયતમા રાધા	પ્રા. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	૩૮
જપયજ્ઞ	રમાબહેન ઠાકોર	૪૦
કચ્છમાંથી પ્રાપ્ત ક્ષત્રપ અભિલેખ : અવલોકિત વિશ્લેષણ	ડૉ. રસેશ જમીનદાર	૪૨
ભટ્ટિકાવ્ય : रावणवध	ડૉ. કીર્તિકુમાર શેલત	૪૮
પ્રભાસ-સોમનાથ સંદર્ભે રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ અને સ્થિતિ	ડૉ. એમ. જે. ઝાલાવાડિયા	૫૨
વલ્લભ વિદ્યાલય (બોચાસણ : જિલ્લા આણંદ)નું સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામમાં પ્રદાન	ડૉ. રઘુવીર જ. મકવાણા	૬૦
માતૃભાષાનું શિક્ષણ અને શિક્ષકની સજ્જતા	ડૉ. કપિલા પટેલ	૭૯
બોડી ડીસમૉર્ફિક ડીસઑર્ડર (Body Dysmorphic Disorder)	ડૉ. પ્રણવ શેલત	૮૬
મહાભારત એક : વાતાયન અનેક (અવલોકન)	ડૉ. શાન્તિકુમાર એમ. પંડ્યા	૮૮
કલાપૂર્ણ સૂચકતાથી અપાયેલો જીવનસંદેશ	ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા	૯૬
શ્રી બીજલ હરિયાની ''પરંપરા અકાદમી''નો ઉદ્‌ઘાટન સમારંભ તથા સંગીત-નૃત્યકળા અને સંસ્કૃતિનો અનોખો જલસો	ડૉ. અમૃત ઉપાધ્યાય	૯૯

અસત્યો માંહેથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ જા,
ઊંડા અંધારેથી પ્રભુ પરમ તેજે તું લઈ જા;
મહામૃત્યુમાંથી અમૃત સમીપે નાથ લઈ જા,
તું હીણો હું છું તો તુજ દરસનાં દાન દઈ જા.
પિતા પેલો આઘે, જગત વીંટતો સાગર રહે,
અને વેગે પાણી સકળ નદીનાં તે ગમ વહે;
વહો એવી નિત્યે મુજ જીવનની સર્વઝરણી,
ધ્યાના પુણ્યોના તુજ પ્રભુ મહાસાગર ભણી.
થતું જે કાયાથી ઘડીક ઘડીક વાણીથી ઊચરું;
કૃતિ ઈંદ્રિયોની, મુજ મન વિષે ભાવ જ સ્મરું,
સ્વભાવે બુદ્ધિથી શુભ અશુભ જે કાંઈક કરું,
ક્ષમાદષ્ટે જોજો, તુજ ચરણમાં નાથજી ધરું.

- ન્હાનાલાલ

Vedic Agriculture, Its Implements And Techniques

◆

A. L. Srivastava*

The Agriculture was the main occupation of the Vedic Aryans. They evolved many new techniques in developing the art of agriculture and getting more produce. In ancient India, agriculture was considered to be the best occupation. The popular saying, still repeated in the northern parts of India mainly belonging to the Hindi belt, speaks - *"Uttama khetī madhyam bāna / nipaṭa cākarī bhīkha nidāna"* meaning 'Agriculture (Khetī) is the best *(uttama)*, occupation, business or trade *(bāna)* is moderate *(madhyam* service *(cākarī)* is low and begging *(bhīkha)* is the insulting base occupation'. The importance of agriculture was almost equally considered among Indo-Aryans and Indo-Iranians. The Ṛgvedic words *kṛṣi, śasya* and *yava* are also found in the *Avesta* as *kareśa, hahya* and *yau*. These words mean agriculture, harvest and barley or corn respectively. In the *Pañcaviṁśa Brāhmaṇa* (VII. 1), the cultivating people are called *Ārya* (respectable) and the people engaged in other occupations were designated as *Brātya* (low).

The importance of agriculture is made very clear when it is mentioned in the coronation ceremony of a king *(Rājasūya Yajña)*. Addressing the king as *rājā*, the priest declared "The land of the kingdom *(bhūmi)* is being invested to you for the use of agriculture and for nourishment *(poṣaṇa)* and welfare *(kṣema)* of the people inhabiting it". The *Śatapatha Brāhmaṇa* (VII.2.2.6) says *'annaṁ vai kṛṣiḥ'*, the corn or grain is the agriculture.

There were three main components of agriculture - the field, the ploughshare and the bull. The field or land cultivated was called *kṣetra* or *kheta* in vernacular dialect. It was fertile *(urvarā)* and unfertile *(anurvarā)* both. The fertile land or soil was useful for agricultural purposes. In the *Ṛgveda* (IV.57.6.7) and other later Saṁhitās, the furrow made by tilling the land was called *sītā*. Later on, according to the *Aṣṭādhyāyī* of Pāṇini, the total field and harvest was also known with the term *sītā*. Besides the field, another place where through threshing and winnowing the corn was separated from husk was called *khalya*, threshing plot. Today, we call it *khalihāna*.

Agricultural Implements

Halya or **Hala** (Plough)

Among all the agricultural implements, the plough is mentioned as *halya* in the *Kāṭhaka Saṁhitā* (XV.2) ; as *kāṣṭhamukhomayam* or *hala* in the *Manusmṛti* (X.84); as *sīra* in the *Meghadūta* (I. 16) and as *lāṅgala* in the *Vedic Index* (II, p.231). The word *sīra* is found conveying the meaning of all, the *hala* or plough,

* Former Associate Professor in Ancient History, Culture and Archaeology, CMP College, Allahabad University, Allahabad, India

upaja or produce, and *bhūmi* or land.

There were four parts of the plough - *Potra, Iṣā, Yug* and *Kuśī.* The *Potra* was a wooden part of the plough lying on the ground. On it, a small wooden rod was vertically fixed. Today, it is called *muṭhiyā,* the handle. The tiller or the farmer keeps the *potra,* the snout of the plough in proper place on the ground. In this snout, a long wooden rod *(iṣā* or *harīsa)* was also attached in standing manner facing the front. The other end of *iṣā* or *harīsa,* the horizontal *yuga* or yoke was attached which was kept on the neck of the bulls who drew it onwards for tilling the land. Since Vedic times till date, normally two bulls have been yoked, perhaps due to this duality, this part was named *yuga,* which also means two or double. Anyway, this *yuga* is still used *as juāñ or jota.* The leather thong with which the yoke is tied with *iṣā* or rod was called *yotra (jota)* or *nadhrī.* The last part of a plough was *kuśī.* Being made of iron it was called *ayovikāra* i.e. made of iron. We know it as ploughshare. In the *Ṛgveda* (IV.57-58), it is called *phala.* Today it is known as *kuśī.* This *kuśī* was made by well trained ironsmiths. It was an iron piece, one of its ends was fixed into the *potra* or the snout of the plough and the other conical end, when the yoked bulls drew the plough onwards, cut the soil into furrows.

Besides the *halya* or the *hala* (plough), names of some other agricultural implements are also found in our ancient literature, such as –

Khanitra or Ākhana also known as *kuddāra, kuddāla* or *kuddālaka.* It was an implement like spade used in levelling the uneven surface of the field. Today it is known *kudāla* or *phāvḍā,*

Stambaghna and **Kṣurapra,** today called *khurpā-khurpī.* It was a small hoe for weeding clumps of grass and undesired small plants.

Datṛ or **Sṛṇi** is today known as *haṁsiyā,* the sickle. It has all along been used in cutting the ripe harvest.

Śūrpa or **Titau.** It was a winnowing basket. After threshing the harvest in the *khalihāna,* if the wind was not blowing, 'the husk was removed from the corn with Winnowing basket'. Still today, the *śūrpa,* popularly called, *sūpa,* is used in agricultural as well as in domestic purposes.

Vyaja was a whip, the lash, attached to a rod for driving the bull to work. It is popularly known as *koḍā.*

Bulls. As mentioned earlier, bulls played the most important role in agriculture. Bulls were the source of *ūrjā or puruṣārtha* i.e. the energy. Bulls were used in tilling the field, sowing the seeds, levelling the surface, operating the Persian Wheels, for irrigating the fields, threshing harvest and transporting the agricultural produce, husk and hay to domestic stores. Most probably, for its multifarious activities due to its physical strength, the bull has been taken in high esteem since the origin of agriculture, Later on, therefore, a bull became the mount of Śiva and the *lāñchana* or the sign of

cognizance of the first Jaina Tīrthaṅkara Ādinātha. With its services and making us happy, the bull was called Nandī, the one who causes happiness. Due to its invaluable services to mankind, its progenitress *gau* or the cow was also elevated to the dignified position of the Mother and hence called *Gau Mātā* and worshipped as Mother Goddess in India. Obviously, the bull in agriculture is comparable to *ūrjā* or energy.

Various Activities of Agriculture

From the Vedic literature, it is ascertained that the agriculture or cultivation was a cluster of various activities involved in it, one followed by another. Repeated ploughing or tilling the field was the first work in agriculture in order to make furrows and loosen the soil, which causes the seed to generate. It is mentioned in the *Śatapatha Brāhmaṇa* (1.6.1.3) with the term *kṛṣanta.* In this activity, the farmer pushes the handle of the plough downwards to keep its snout set on the ground and drives bulls to march ahead. In this process, the conical iron ploughshare attached in front of the snout cuts the soil into furrows and turns up the soil to make it loose. These cut furrows were called *sītā.* Presently, only two bulls are yoked for tilling the land. But references of six, eight, twelve and twenty four yoked bulls have also been found in literature (AV, VI.91.1; *Kāṭhaka Samhitā, XV.2).* Perhaps, the hardness of the soil and the increased weight of the plough necessitated the employment of more than two bulls. Pānini's *Aṣṭādhyāyī* (V.4.58) and Kauṭilya's *Arthaśāstra* (11.24) prescribe tilling two or three times to make the soil quite loose *(bhura bhurī),* which would help the seed-shoots come up easily.

Sowing or *'buvāī'* in our vernacular dialect was the next activity of agriculture when the seeds were put in deep furrows. It was called *vapana* in the *Aṣṭādhyāyī* (IV. 1.42) and *vapantaḥ* in the *Śatapatha Brāhmaṇa.* According to Pāṇini *(Aṣṭādhyāyī,* V.4.58), in some cases, the seeds were sown by throwing them all over the fields.

When the shoots or sprouts come up the soil of the field, sometimes unwanted plants or grass also grow up. These unwanted elements sustain the energy of fertility. In order to save the fertile energy of the field for the desired plants, those undesired plants and clumps of grass are weeded out. This activity of weeding is mentioned in the *Śatapatha Brāhmaṇa* (1.6.1.3) with the term *lunantaḥ* and in the *Aṣṭādhyāyī* as *lavana.* The term in the form of *lavanī* is still known as wages of this activity paid to the labourer and the activity of weeding is known as *lunāī.*

The next activity was the cutting of the ripe harvest, better known as reaping, which means cutting the plants, today known as *kaṭāī,* collecting them in bundles which were called *parṣa* and shifting them to the threshing plot or place i.e. *khalya* or *khalihāna.*

On being totally dried, these bundles of harvest are thrashed under the feet of bulls to get the outer covering or husk removed from corn. This activity is referred to in the *Śatapatha Brāhmaṇa* (1.6.1.3) as *mṛṇanta* and presently known as *maḍāī.* Then the thrashed material, *lāṅka,* i.e. the mixture of grain and husk is

dropped on the ground from the winnowing basket, *śūrpa* or *sūpa* held above. With the blowing of the wind, the husk being light in weight moves some steps away but the grains being weighty fall down at the same spot. Thus, the grain and husk are separated. This activity of agriculture was known as *utkāra* or *nikāra.* But presently, it is known as *osāī* i.e. winnowing.

Urvaraka or manure and irrigation were also used to make the soil more fertile and get more agricultural produce. In Vedic times, cow-dung *(go-mala=gobara)* was used as manure. It is said in the *Śatapatha Brāhmaṇa* (II.1.1.7) that *puriṣa,* the cattle excrement or *gobara* increases the fertile energy and creates the sap *(rasa)* in plants. Therefore, it should be collected and converted into manure - *Tadasyā ivainametat pṛthivyai rasena samṛdhyanti tasmāt akhukarīṣam sambharati purīsya iti.* In the *Atharvaveda* (III. 14.3.4) also, the *akhukarīṣam* or the cow-dung is considered to be the best manure for agriculture.

Use of water in producing corn has also been very important. Usually in India, the rain water has always been the main source for irrigating the agricultural land but occasionally due to late or less rains, the tender plants of the harvest are liable to become dry and unable to grow and yield. To encounter such conditions, some artificial means of irrigation were evolved. The main reservoirs of water were *kūpas* (the well), *kulyās* (the canals) and *hṛdas* (the lakes). Broad channels *(sūrmi suṣirā)* were dug from the place of water to the fields. From the wells the water was fetched out into buckets and poured down into channels. These buckets *(koṣa)* were attached around a stone pulley known as *aśma-cakra.* When this pulley was rotated with the help of the bull, the attached buckets went into the deep water of the well and then came out with water to supply to the channels. This stone pulley is today known as Persian Wheel and supposed to be the means of irrigation being an import from Persia. The word *aśma-cakra* is found in the *Ṛgveda* (X.I01.7). It appears that like *caturaṅga* (shataranj or chess), *aśma-cakra* was also first exported from India to Persia and subsequently when again came to India, it was supposed to be of Persian origin, but this is incorrect. Not only in *Ṛgveda,* but in many later ancient works, this means of irrigation is variously mentioned. The *Cullavagga,* a 4th century Buddhist text, mentions it as *cakkavaṭṭakam.* The 1st century Work *Gāthāsaptaśatī* of the Sātavāhana King Hāla, refers to it as *rahaṭṭaghaṭia.* It finds its mention also in the *Amarakośa* (4th-5th century AD) as *ghaṭiyantra* in the *Pañcatantra* as *araghaṭṭa ghaṭimālā*; in the *Bṛhatkalpabhāṣya* as *araghaṭṭa;* in the *Mṛcchakaṭika* of Śūdraka (6th century AD) as *kūpayantra ghaṭikānyāya* and in Kauṭilya's *Arthaśāstra* as *yantra.*

Thus, actually in Vedic Age, the development in the field of agriculture was very important as regards the technique. Today, although we have a number of new tools, implements and mechanical devices helping each and every activity of the agriculture including manure and irrigation yet in most of the villages, a good number of farmers still adhere to the Vedic process of cultivation.

Coin-Collection of Girdharbhai Sangrahalaya, Amreli

◆

Shri Hiralal Shah+, Dr. Bharati Shelatx, Dr. Zubair Qureshi*

The Introduction of coins is a landmark in the history of civilization and is a great achievement of the human race. The development of trade and commerce is impossible without money, while the happiness and prosperity of human society depend largely on the ease with which one's necessities can be procured. These coins are of outstanding importance for the reconstruction of the history of Indian subcontinent.

Amreli was an important early historic site in the former Baroda State territory (now in Gujarat State) and the excavation was conducted on the Gohilwad Timba by the Archaeological Department of the Baroda State between 1935 and 1945, as a result of which a large number of important antiquities including a hoard of 2,000 coins of Kumāra Gupta I and nearly 300 coins of the Kṣatrapa rulers were found. Again in 1952-53 the excavation was conducted by Dr. S.R. Rao, the then Deputy Director General of Archaeology in India and more then 55 coins were found.

Shri Girdharbhai Sangrahalaya at Amreli established in 1955, has a representative collection of about 1800 ancient, medieval and modern coins including the coins found from the Gohilwad Timba at Amreli and also some foreign currency coins.

Punch-marked Coins :

The earliest coins of silver and copper in the history of Numismatics are described as *Puch-marked* or *Āhata* coins. In the epigraphic and literary sources, they were named as *kārṣāpaṇas*. Literary works speak of *kārṣāpaṇas* of gold, silver and copper. The gold *kārṣāpaṇa* was known as *Suvarṇa* and *Niṣka*, silver one was known as *Purāṇa* or *Dharaṇa* and the copper *kārṣāpaṇa* was designated as *paṇa*. For manufacturing punch-marked coins, strips were first cut out of metal sheet and small rectangular pieces cut from these strips would pass as coins after certain symbols were hammered on one or both of their faces by means of separate punches. The standard weight of these coins was 32 *Ratis* and the symbols on the obverse of each coin were 4 to 5, the reverse remaining blank. The punching devices of early coins

---

+ Director, Girdharbhai Sangrahalaya, Amreli
x Former Director, B.J. Institute, Ahmedabad
* Former Head, Dept. of Persian & Urdu, Gujarat University, Ahmedabad

bore no inscription.

Girdharbhai Museum has more than 25 punch marked coins. These coins have, on the obverse, the devices like three peaked hill, sun, crescent moon, tree in railing, elephant, deer, bull, bale of cotton, wheel etc. and the reverse is blank or one or two symbols are punched on it.

Indo Greek Coins :

A few **Indo-Greek** coins of this Museum include a coin of Apollodotus and one coin of Menander. The Indo Greek coins are the earliest coins bearing legend in Greek for example, on the obverse of the coins of Menander '*Basileos Soteros Menandrau* – the king protector Menander' and Prakrit Kharoṣṭhī on reverse– *Maharajasa Tratarasa Menandras*.' Indo-Greek kings introduced effigy of Greek gods and goddesses like Zeus, Haracles, Apollo, Dioskouroi, Nike and Pallas.

Kushāṇa coins :

The striking characterisitic of the coins of Kushāṇa Kaniṣka and Huviṣka is that they bear on their reverse, the figures and names of numerous gods and goddesses which were worshipped in the wide area of Northen India and Central Asia. Of the Indian deities appearing on Kaniṣka's coins, mention may be made of Śākya Muni Buddha and Lord Śiva represented anthropomorphically, whereas the coins of Huviṣka display the figures as well as the names of such Indian deities as *Umā, Skanda - Kumāra, Viśākha, Mahāsena* etc.

Tribal Coins :

The tribal republics of Punjab – the Audumbaras, Kuṇindas and Yaudheyas issued their coins in copper in the names of their presiding deities *Mahādeva* and *Chatreśvara* (*Śiva*) and *Brahmaṇya* (*Kārttikeya*). They are dated 2nd, 1st cents B.C. The Mālavas issued copper coins proving their independent state. The coins bear the legends depicting the individual tribal names and have the figures of lion, humped bull, elephant, peacock, deer, horse, camel, tree in railing, Ujjain symbol, svastika, standing deity etc. Amreli Museum has a few tribal coins with good calligraphical legend and the symbols. The Museum also has some Nāga coins of Padmāvatī (near Gwaliar) dated 2nd–4th cent. A.D. The coins bear the figure of bull on the obverse and the name of the king in Brāhmī on the reverse. The Museum has two coins of Gaṇapati Nāga. Three Sātavāhana coins of Andhra dynasty, made of potin and dated 1st cent. A.D., have a figure of horse.

Coins of the Western Kṣatrapas :

The silver coins of the Western Kṣatrapas are chronologically as well as

genealogically very important, as they bear the fully informative Brāhmī legend which not only gives the names and the titles of the issuers, but also the names and the titles of their father or the relative, whom they succeeded. The (Śaka) year of the issue in numerals was also introduced for the first time placed behind the head of the king on the obverse of the coins during the reign of Rudrasiṁha I. The obverse of the coins have the royal bust of the king with traces of Graeco-Roman legend and on the reverse a three arched hill surmounted with a crescent is introduced and the Brāhmī legend in Prakrit surrounds the devices. This type of coins continued till the end of the dynasty. Amreli Museum has about 19 coins of the Western Kṣatrapa kings including one coin of Kṣatrapa Rudrasiṁha, one of Mahākṣatrapa Vijayasena, one of Rudrasena II, one of Kśatrapa Viśvasiṁha, four coins of Kṣatrapa Viśvasena, and eleven cions of Mahākṣatrapa Rudrasena III. Silver coins of ruler Śarva Bhaṭṭāraka (about 400 A.D.) are found in big numbers from Gujarat. The obverse of these coins is marked with the bust of the king facing right and the reverse bears the device of trident in the centre and Brāhmī legend around.

Gupta Coins :

The gold coinage of the imperial Guptas occupies a place of outstanding importance in Indian Numismatics. One of the characteristic features of Gupta gold coins is their Brāhmī legends written in Sanskrit, mostly metrical, the usual metres being *Upagīti* and *Indravajrā - Upendravajrā*. They also furnish us with numerous unknown epithets of the Gupta emperors. The silver coins in imitation of the Kṣatrapa silver coins were in circulation in the Śaka territory in western India. Kumāra Gupta I (C. 414-455 A.D) issued gold coins of various types. He also issued an extensive silver coinage in quite a large number in Gujarat Saurashtra territory of his empire. The bust of king appears on the obverse and degenerated copy of the Greek letters to right. On the reverse the figure of Garuḍa with outspread wings is shown. The legend around in Sanskrit and Brāhmī on the reverse is *Parama Bhāgavato Mahārājādhirāja Shrī Kumāragupta Mahendrāditya*. Amreli Museum has more than sixty silver coins with Brāhmī legend in Sanskrit.

Gadhaiya coins :

The so called Gadhaiyā coins current in Western India were regional imitation of Sassanian proto types in degraded form. These coins are small and thick and bear the sassanid bust on the obverse and the fire altar on the reverse in degraded form. There are a few silver and copper Gadhaiyā coins preserved in the Museum. Some tiny silver coins of *Pratihāra King Vatsarāja* (A.D. 778-788) weighing 0.5 grams and 0.77 cms in size have on obverse the figure of an elephant to left, and legend *Raṇahasti* in Nāgarī characters, on the reverse.

Choḷa Coins :

The Choḷa kings of Tanjore in South India had their currency of gold, silver and copper coins. On the obverse are the figure of standing king facing front and figure of seated king holding the conch. Tiger is seated in front of the king.

One copper coin of Chaulukya King *Siddharāja Jayasiṁha* (A.D. 1094-1143) has an elephant on the obverse and three line legend in Nāgarī on the reverse. One chinese copper coin of the ruler *Huizong* (Huitsung – A.D. 1199-25) of the *Shuṅga Dynasty* has the hole in the middle and four letters on the four sides.

Coins of the Delhi Sultanate :

The coins numbering 12 of only two dynasties of Delhi Sultanate-Khalji and Tughlaq are preserved in this Museum. The Sultans of Delhi almost inscribed their names on the coins in Nāgarī in the margin. The coins of Alauddin represent that tradition. Copper and billon coins of this sultan have on obverse bilingual legend-'Alauddunya Vaddin' in Persian and 'Shrī Sultan Alāvadin' in Nāgarī. Mohammad bin Tughlaq employed a variety of legends approximated exceeding 25 on his coins. He believed that these legends are *Āyāts* emphasizing obedience and submission to the ruling monarch as obligatory, in order to persuade the defying Muslim authorities to behave. He inscribed the Hijri dates in Arabic words as well as figures. Mint names are given in margin by Tughlaqs.

The Coins of the Gujarat Sultanate :

In Amreli Museum more than 300 coins of Gujarat Sultanate have been preserved. Sultan Ahmed Shah I (A.H. 813-846 = A.D.1411-1442) set up two mints at two cities founded by him, Ahmadabad and Ahmadnagar (i.e. modern Himmatnagar). He conferred the epithets of Shehr-I- Muazzam and Shehr-I-Humayum respectively on Ahmedabad and Ahmadnagar. Two coins from Ahmadnagar mint dated 841 and 842 A.H. are preserved here. The practice of conferring epithets on the cities was subsequently followed by Mughals.

On one of the coins of Giyasuddin Mohammad Shah (A.H. 846-855=1442-51 A.D) a couplet is inscribed as a legend. It is believed to be the first couplet in Persian ever inscribed on coins. The Sultan may have been influenced by the glorious tradition of the Gupta rulers who were first to inscribe versified Sanskrit on their coins.

Mahmood Shah I (A.H. 862/3-917 = 1458-1511 A.D.) set up two more mints at Mustafabad (Junagadh) and Mohammadabad (Champaner) after their conquests. The coins strucked at both the mints are preserved here.

Some coins of Muzaffar Shah II (A.H. 917-932 = 1511-1532 A.D.) which are dated belong to the initial period of his rule. The date 917 A.H, the first year of his ascendance to the throne is important in as much it sets at naught the prevalent surmise of some of the numismatists ascribing unavailability of the coin of the said date to the assumption of power by him in Ramzan, the 10th and a holy month of Muslim calendar which shuns mundane activities as far as possible and presupposes absorption in devotion. The invocation adopted by the previous Sultans of Gujarat is '*Khalladat Khilafat hu*', Muzaffar II is the first sultan to invike '*Khallada Mulka hu*' instead. His coins of this type are preserved here.

Bahadur Shah (932-943 A.H. = 1526-1537 A.D.) inscribed versified legend on two coins, one of which is dated 938 A.H. The credit of inscribing second Persian couplet in the history of coinage goes to him.

The coins of Mahmood Shah III, were issued from the recorded royal mints. The fief holders of Saurashtra and Kutch also issued coins in his name. There are a good number of coins of Ahmed shah III (961-968 A.H. = 1553-1599 A.D) in Girdharbhai Museum. Some coins are dated 961 A.H., the year of his ascendance to the throne. His Kunyat is Abul Mahamid. The name Umar is included in his legend. The coins of Muzaffar shah III, dated 972,973, 979 and 980 A.H. are preserved here. The couplet inscribed on his coins is 'Tā Ba daruz zarb-i-gardum Qurs-i-Mehr-o-Māh Bād' which means 'As long as the discs of sun and moon remain current in the mint of heaven.'...

Mughal coins :

The great Mughal emperor Akbar, started inscribing Hijri years in words in (963-1014 A.H. = 1556-1605 A.D) Persian. Two coins dated 980 and 994 A.H. are oblong in shape and *Kalimā* is engraved on them on the reverse. Some coins of Akbar with a couplet engraved on them were minted at Allahabad. The couplet means 'May the coins minted at Allahabad remain current forever as long as the coins of sun and moon remain in vogue.

There are a few coins of Jehangir (1014-37 A.H.=1605-28 A.D.) in this Museum and all bear versified legend. These coins are minted at Ahmedabad, Lahore and Agra. The innovation introduced by the Mughal emperors in the field of coinage is the inscription in regnal year along with the Hijri Era. Jehangir also issued coins in the name of Noorjahan. On his coin dated A.H. 1031, the legend inscribed is '*Je Nāme Noorjahan Bādshāh Begam Jar Zarb-i-Agra*'.

Shah - I- Jahan (1037-68 A.H.=1628-58 A.D.) retained *Kalimā* on the reverse and the names of four righteous caliphs in the margin around the coin. The coins are minted at Surat and Lahore.

Two couplets found on the coins of Aurangzeb, (1068-1118- A.H. = 1658-1707 A.D) were composed, according to the author, Alamgir Nāmā by Mir Abdul Baqui. The coins on which Mehr-i.-Munir is found was known as *Ashrafi* and the coin on which *Badr-i-Munir* is found was known as rupee meaning 'resplending sun and full moon' respectively.

On the coins of Farrukh Siyar (1124-31 A.H. = 1693-1719 A.D) couplets are found in one of which he calls himself 'Third Sahib Qirani'. The couplet means 'The ruler over the earth and ocean. Farrukh Siyar minted coins from gold and silver as a result of his divine grace. A coin of Mohammad Shah (1131-1161 A.H. 1719-48) dated 1160 (A.D. 1744), regnal year 30 (*Sane Julus*) was minted from Ajmer (Dārul Kher zarb-i-Ajmer).

Shah-i-Alam II (1173-1221 A.H. = 1758-1806 A.D.) adopted the verse on his two coins dated regnal years 19 and 45 reading 'Sikkā Zad Bar Hata Kishvar Sāy - i-fazla - i- Ilah Hamiye dine Muhammad Shah Alam Badshah'–'Shah-i-Alam, the supporter of the religion of prophet Mohammad minted coins in the universe. He is the shadow of divine grace'.

Wajid Ali Shah (A.D. 1847-1856) the nawab of Lukhnow had his pen name Akhtar and hence he renamed Lucknow Akhtarnagar and he inscribed the mint name Lucknow and Akhtarnagar both.

The Coins of the Princely States of Gujarat :

The Coins of the Baroda State

The Coinage of the Gaekwads of Baroda State begins with Gaekwad ruler Anand Rao (A.D.1800-1819) who strucked both silver rupee called Bābā Śāhī and copper coins. These coins have Bādśāh Gāzi and Mubāraka in Persian on the obverse and Nāgarī characters आ गा or आा or simple गा on the reverse and scimitar pointing upright. The mint is Baroda or Amreli.

Sayājī Rao II (A.D. 1819-1847) strucked copper coins of several different types with various symbols like sun-face, a circle with rays, a large flag, a flag with two streamers, a flower, a scimitar, a large leaf and one with elephant on the obverse and Nāgarī legend सा गा or सा on the reverse. Other type issed by him with the legends of Muhammad Akbar II has as its device or the reverse a kind of ball with vertical lines which may represent a shield or an elephant's foot-print. The same type was issued by his successors Gaṇapat Rao (1847-1856 A.D.) and Khande Rao (1856-1870 A.D.). After the suppression of the Revolt of 1857, the Mughal emperor's name was removed from the coins and replaced by the family title of Gaekwads *Senā Khās Khel* and *Shamsher Bahādur*. This change was made by Khaṇḍe Rao. The

coins of Khaṇḍe Rao strucked from Amreli mint has *Zarbe Amreli* inscribed in Persian, border of seven dots on the obverse and on reverse Nāgarī श्री ख गा and scimitar pointing up to right. The coins of Malhar Rao Gaekwad (1870-1875 A.D.) have been strucked from Amreli and Baroda mints. On the obverse *Senā Khās Khela* in Persian is inscribed and on the reverse is Nāgarī मा गा or श्री मा गा and scimitar pointed below and symbol of sun.

The early coins of Sayaji Rao III are in Persian, whereas the later ones have a portrait bust of the ruler on the rupee and its tractions, while the copper coins have a horse's hoof and scimitar as reverse type.

The Coins of the Bhavnagar State :

The coins of the Bhavnagar State are very uncommon and so far known of copper only. On the obverse Persian legend bears the name of the Mughal emperor Shah Jahan III. On the reverse the words Bahādura and shri ग १। occurs. The copper coins of Vakhatsiṁhajī of this state are preserved here.

The Coins of the State of Junagadh :

This state issued one korī and half korī in gold and silver and 1 and 2 Dokaḍās in copper. The letters बा and *gaḍo* seen on the reverse of Diwān Sāī Korī stand for the initial letters of the Bābī family and Junagadh. The copper coins are bilingual - Persian and Nāgarī.

The Coins of the Kutch State :

Kutch, Probandar and Navanagar states had a peculiar currency system of their own. The unit is silver Korī. The rulers of Kutch issued half kori in silver and Ḍhiṅgalā, Dokaḍā and Trāmbiā in copper. The early coins were struck in the name of Mahmud Latif. But Deshaljī II acknowledged Muhammad Akbar II on his coins as the supreme ruler. On the reverse the names of the rulers occur in Nāgarī. Mughal emperor's name appears on the coins until 1857 Mutiny, but Prāgamalajī II shortly after issued the coins bearing the name and title of Queen Victoria. Khengaraji III also used the same pattern.

The Coins of the Navanagar State :

Early coins of Navanagar state had Persian legend and A.H. 978 on the obverse and on reverse श्रीजाम in Nāgarī added below Persian legend. This type of coins issued by Satrasāla was copied and recopied until little remained of the regional design except the vertical strokes. Coins of this type were struck at various times in gold, silver and copper. During the reign of Vibhājī a change was made. The obverse

has the ruler's name **जामश्री ७ विभाजी** and figure of dagger in the central circle with the date in V.S. on the reverse. Vibhājī also issued the coins with the full legend **महाराजाधिराज जामश्री ७ विभाजी.**

The coins issued by the Rāṇās of Porbandar were named as Rāṇā Shāhī Korī. The coins of **Jaipur state** were first struck by Iśvarī Singh in the name of Muhammad Shah (A.H. 1131-1161=A.D.1719-1748). The mint mark of the state is a Jhār or spray of six branches. Mahārājā Svarūpasiṁha (A.D. 1842-1861) of Mewad state-Udaipur issued new *Cāndorī* rupees on the obverse of which **चित्रकूट उदयपुर** and on the reverse **दोस्ति लंधन** written in Nāgarī characters. These coins do not bear the name of the ruler as well as the date.

The coins of the **Gwaliar state** in Amreli Museum include the coins of Mādhav Rao Sinde and Jīvaji Rao Sinde. These coins have bust of the ruler to left, the Nāgarī legend runs – **श्रीमाधवराव शिंदे आलीजा बहादुर गवालियार** – on the obverse and coat of arms with supporters on the reverse.

Girdharbhai Museum has a few coins of **Indore** and **Ratlam states** and silver *Phaṇam* and *Aṣṭa Cash* coins of the **Travankor state**. Coins of **Haidarabad state** include 4 anna, 2 anna and one anna coins of Nizamul Mulk Asif Jah. The state symbol char minar is represented. on the coins.

Portuguese coins including half rupee, 1/4 rupee, xerafim, Taṅgā and centavos have been preserved in the Museum.

Coins of British India :

The epoch making reform of the British Indian coinage took place in 1835 on the recommendation of James Prinsep. Weight, size and fineness of the coins of all metals and denominations were standardized in that year, the muhar in gold, the rupee in silver and the quarter anna in copper were struck in a uniform weight standard. The coins in India in the name of king william IV were struck under the auspices of East India Company. Coins were minted in three metals – the muhar in gold, full, half and quarter rupee in silver and the half, quarter and one twelfth anna piece in copper which bear the date 1835. The obverse of gold and silver coins bore the effigy of the king, that of copper coins depicted company's coat of arms, the reverse bore a laurel wreath. One pai coin with the scale and Persian legend *Adal* on the reverse is noteworthy here.

The coins of *Queen Victoria* bear the legend being written in two parts; Victoria to right and queen to left. Amreli Museum has one gold Mohur dated 1889, of Victoria Empress and also one rupee silver coins. These coins have the crowned

bust of queen on the obverse. The obverse of the coins of **Edward VII** bear his effigy, which on silver and copper or bronze piece is without a crown. A coin in a new metal and of a new denomination was introduced in 1907. It was one anna coin with scalloped edge, depicting Edward's crowned bust on the obverse. In Amreli Museum there are about 20 coins of Edward VII including one rupee silver coins, one ¼ rupee, 2 anna, ¼ anna and 1/12 anna and ½ pice.

The coins were struck in the name of **George V** from 1911 to 1936. The coins of the four denominations in silver were struck regularly from 1911 to 1917. The two anna piece was replaced by a square cupro-nickel two anna coin. These coins bear the king's crowned bust on the obverse.

The silver coins of **George VI** with the denomination of rupee, half rupee and quarter rupee bearing the king's crowned head and floral design were minted with the date 1938. Quarternary silver or so called Q - metal (silver, copper, nickel and zinc) was introduced in 1940 and was used upto 1945. Rupee, half rupee and quarter rupee pieces were minted in nickel during 1946-47. They bear on the obverse the ususal crowned head of the king, but the figure of a tiger standing to left replaces the usual floral wreath of the reverse. Cupro-nickel was used for minting 2 anna pieces from 1939-1941. A new metal called nickel-brass was introduced in 1942 to replace cupro-nickel. The normal size bronze coins of the denomination of pice, half pice and pie were struck from 1938-1942. The half pice and pie were discontinued from 1943 and newly designed pice much reduced in size and weight and with a central hole was issued from 1943 to 1947. This coin bears on the obverse the crown, value in English, Hindi, Urdu, the name of the country and date, while reverse simply has an ornamental wreath of vine leaf. With the issues of the 1946-47 period ultimately came the end of the British coinage in India, but the legacy continued and the Government of Republic India started issuing in 1950 a new series of coins precisely in the same metals and of the same denominations only with suitable changes in the designs.

The Catalogue of the Coins in Girdharbhai Sangrahalaya, edited by Dr. Bharati Shelat and Dr. Zuberi Qureshi, including 921 entries of ancient, medieval and modern coins, a studied introduction and eight plates has been recently published under the financial assistance received under XII Finance Commission, Govt. of India, New Delhi, from the Dept. of Sports, Youth services and Culture, Gujarat State Government.

Epigraphy-Based Women Study : The unique Approach

◆

Dr. Rasesh Jamindar*

At the outset it is pertinent to have a brief over-view of three things : (1) Religion-resume, (2) Gujarat-profile and (3) The Jain-faith. This will certainly help to grasp what is there in a store of this note hence-forth.

Religion-resume

Since time immemorial, religion has been the guiding spirit of the growing societies on the globe. Religion is basically a pivotal point for maintaining individual, national and international peace in the societies. Religion has made its beginning on the basis of absolute right faith in the existence of soul, having deep foundation based on natural facts and truth. It is supposed to observe the spiritual discipline and practices and establish inter-religious harmony and social justice. According to the Geeta, religion contributes to wipe out vengeance, violence, enchrochment, bigotry and masqueradity from the society and provides creative, cooperative and constructive solutions to the world's dilemmas. Hence, religion is utmost essential for life but there should be no place for blind faith in religion. This means it is not based on imagination. We must know that devotion and faith are not lifeless and spineless energies. Both knowledge and faith are the two inseperable companions in the universe; for knowledge is science and faith is religion. Religion without science is blind and science without religion is lame. Therefore, religion is but science.

Gujarat - profile

This region has been from the most earliest times a busy field of actions, reactions and interactionas of many ethnic and linguistic elements and so also of religious forces in our subcontinent. Waves after waves of nations and races along with forces of different faith have swept over its faces with their particular and peculiar social, cultural, political and religious institutions, languages, creeds and cultures as varied and variegated as themselves. But during all these phases and proceses both the Sanskrit language and faiths remained a backbone factor across the time.

Inspite of the synthetic cultural unity of our country every one of her provinces has from the remotest past developed and possessed social and cultural traditions as well as mores and milieu of its own. It is this synthesis of these seperate and diverse socio-cultural traditions subsisting in different parts of our land and possessing distinct individualities that constitutes the masaic of *Bhāratīya Saṅskruti*. Gujarat is no exception and hence this over-view.

---

* Former Head and Professor, Department of History and Culture, Gujarat Vidyapith, Amdāvād-380 014

The Jaina-faith

In the realm of *Bhāratīya Dharma* and *Darshana* there have been two main streams : *Brāhmaṇa* and *Shramaṇa*. In the latter there are two faiths : Buddhism and Jainism. The outstanding contribution of the former is the *Madhyam Mārga* and of the Jaina faith is *Anékāntavāda*. This is the heart of Jain metaphysics and *Nayavāda* and *Syādvāda* are its main arteries, rather say the bird of *Anékāntavāda* flies on its two wings of *Nayavāda* and *Syādvāda*. So to say, Jainism is a system which teaches us how to conquer our enemies, such as anger, attachment, avarice and pride, and achieve real freedom of our soul. Jainism follows the basic principle that the soul is unborn and eternal. Jains believe theirs is an eternal religious traditions. There are 24 *Tirthaṅkars* of which *Mahāvīra Swāmi* is the last and most wellknown *Tīrthaṅkar*. He was a great revolutionary. *Ahiṁsā, Satya, Asteya, Aparigraha* and *Brahmacharya* are the basic principles of Jainism. *Navakār Mantra* is the prayer. There are five salutations to bow down to all *Arihants*, all *Siddhas*, all *Āchāryas*, all *Upādhyāyas* and all saints who follow this path. This is the unique prayer and are purely impersonal and non-sectarian.

Aim of this introduction

This brief introduction here-above is to understand the book under review. The author is Dr. Mrunal (according to her Mrinal) Joshi of Mumbai. The book is titled as *Women in Jainism*. It is based on her Ph.D. thesis, which earned her a degree from the S.N.D.T. Women's University. This book is a case study of Jain inscriptions of Gujarat. The author has studied nearly 4500 inscriptions of which nearly 550 are women's inscriptions. The time-span of these inscripitons is from 11th century to 19th century of the Christ Era. The inscriptional sources are preferred, according to the author, because they give a picture more close to reality than the textual sources. Of course, inscriptions have their own limitations to some extent, but considering that there are hardly any other sources authored by women, women's inscriptions become all the more important. *Iti*.

Importance of Chosen Subject

The subject chosen by the author is of prime importance and unique. Rather this is the first of its kind of research pertaining to women of Gujarat Jainism as based on inscriptional sources only. Elsewhere across our country this reviewer has no knowledge of such kind of research. No doubt, there are some studies on women, not from this angle but from other perspectives as shown on the last cover-page of this book. Hence, this is a book of unique approach and, therefore, the author deserves our heart-felt congratulations. This book is also intended for those who do not have the faintest concept of what is the position of women in Jainism from social perspective.

The title of the book

The most striking point is that of the title of this book. It seems ambiguous.

This title specifically does not convey that the theme is directly related to epigraphy and so also it is pertaining to Gujarat. From the title of the book one conceives that it addresses every aspect of women in general based on all available sources, and not particularly to inscriptional sources from Gujarat. In other words two important points are missing in the title i.e. *Inscription* and *Gujarat*. These points are the most important as the entire research is based on them. This reviewer hopes that its second edition will have these two points included in the title.

The objective of this study

The main purpose of this research, according to the author, is to study women from the gender perspective taking into account their own experiences (p.3). History of women has a special character, a built-in distortion for it comes to us refracted through the lens of men's observations, refracted again through values, which consider 'man' as the measure (p.2). What we know of the experience of women has been transmitted to us largely through the reflections of men, how we see and interpret, what we know about women has been shaped for us through a value-system defined by men (p. 2) of-course the world over. Feminist ideology has brought a (sea) change in the historiography of women (p. 3). As it is our experience that women were treated as passive object and their men granted them a particular status which was treated as an index of civilization (p. 3). Feminism is in reality an ideology, which believes that women suffer from injustice on the basis of sex and that women's subordination is systematic (p. 1). To find answers of this die-hard perception this study was undertaken.

Plethora of Jaina Epigraphy

Gujarat is very rich in epigraphic sources and most of them belong to Jainism, for this very region is the stronghold of Jainism from the remote antiquity. Since inscriptions are related to temple and worship this study is mainly concerned with *Mūrtipūjaka* sub-sect of the *Śvētāmbaras* (p. 56). The epigraphic sources attest the presence of polygamy in the Jaina community of Gujarat (p. 69). Monks find mention in almost all the inscriptions as consecrators or motivators but nuns find mention very rarely (p.28). Patriarchy was the ideology of those times (p.31).

Position of Jaina Women

Jaina women were better placed than their Hindu sisters on some certain counts : (p.1) Jaina women were permitted to opt out of family life and renounce the world to become nuns (p.2). Jainas gave them considerable property rights (p.3). Jainas did not prescribe the practice of *Sati* (p. 4). 4-fold Jaina society consisted of *Sādhus*, *Sādhavīs*, *Shrāvakas* and *Shrāvikās*. In the scheme women had a place of their own though secondary as *Sādhavīs* and *Shrāvikās*. (p.4) *Shvetāmbars* believed that a woman was capable of attaining *Arhatship* and allowed women to pursue the career of a nun, but they never thought of men and women as equals. In the matter of ecclesiastical organisation also, women were treated as

inferior to men (p.157). A woman is never allowed to live independently (p.136). Child marriage was not in vogue in the period of the canon (p.137). *Trishashṭi-shalākāpurushacharita* is one of the most important works of Hemachandra, as far as the writing of women's history is concerned. While narrating the stories of great men the author has also given the detailed description of the incidents related to the mothers, wives and other female relatives of the great men (p.133).

What does epigraph indicate ?

The customs, social practices, attitude of the society towards women are all reflected in the inscriptions of Gujarat. (p.133) As the epigraphic evidence indicates, the liberal attitude adopted by the Jainas of Gujarat towards their women was also practiced in actual life. (p.171). Child marriage, polygamy, ban on widow remarriage, lack of education, and other such things made jaina women lives quite difficult (p.173). The literature attributes high status to mothers. Epigraphic records indicate that in practice also mothers commanded high respect from their sons (p.173). The nuns played a role as motivators and spiritual guides to lay women to limited extent (p.174). Still by and large, the subordinate position of women has persisted (p.176). In all, the author Dr. (Mrs.) Joshi has pointedly examined the different views about women as depicted in epigraphy.

System of the patriarchy

The entire value-system was loaded with patriarchal ideals. (p.174). Of course, these ideals were not unchanging and modifications in these ideals are noticeable. (p.174). That patriarchy has survived all through and succeeded in subordinating women. (p.177). But patriarchy was being reconstituted to suit the needs of the 19th century. (p.175).

What transpires these notings ?

The aforesaid notings in brief is that what transpires through the chapters of this book under review. This is just a very welcome addition to the study of Jaina women of Gujarat. It is difficult to comment on each one of these six chapters as such in a review of this nature.

Study under 9 heads

This book, though a condensed one, provides not only an insight into the author's reflections on various aspects of women of Jaina community of Gujarat based on the epigraphic study but also highlights the reflections on the position of women in a patriarchical society. As the book professes women's records have been studied under 9 heads : (1) Women with wifely attribute of identity. (2) Women with daughterly attribute of identity. (3) Women with two or more familial attributes. (4) Women using only personal name as attributes of identity. (5) The solitary daughter-in-law attribute of identity. (6) Women renouncers identity. (7) Group identity of women inscriptions. (8) Women with motherly inscriptions and (9) Women without any familial attributes.

Inscriptions and the 15th century

Being the main source, inscriptions for this study is of vital importance. As found by the author 50 per cent of the inscriptions collected for this study belong to the 15th century A.D. It seems there is an unusual concentration of inscriptions during this particular century. (p.56). Another feature of the inscriptions of this period is that of a great increase in group donations in which both men and women, mostly family members, came together to donate. (p.57). Some women of the 15th through 17th centuries donated for the spiritual merit of one of their close relatives. The most preferred beneficiary after oneself was the husband. (p.69). Most women gave their personal names along with their wifely attribute. (p.70). Group donations are a peculiar feature of the Gujarat Jaina inscriptions of this period (15th-17th cent. A.D.) (p.80).

About this book

If one desires to have indepth information about such things, he or she must read this book wherein you will recourse following chapters : (1) Introduction. (2) Women with Multiple Familial Attributes of Identity : 11th century A.D. to 14th century A.D. (as period I). (3) Women as wives : 15th century A.D. to 17th century A.D. (as period II). (4) Women with familial and non-familial attributes of identity : 18th and 19th centuries A.D. (as period III). (5) Women in Literature and Epigraphy : A Comparative Perspective. (6) Conclusion. And followed as usual by Bibliography (of course selected) and word index (very short.). As all these chapters are self explanatory and exemplary, there is no need to comment on them.

Encompassment in this book

The book encompasses a wealth of original and interpretative material on the position of Jaina women in Gujarat as based on the study and analysis of innumerable inscriptions comprehensively and in a nut-shell manner. If one is desirous of learning every aspect regarding Jaina women of Gujarat, this book is certainly for you. It gives us clear and readable account on the subject. This book packed with first hand sources and with interesting observations and insights which makes an absorbing reading is bound to engender fresh interest in understanding the currents and contours of women in the Jaina community elsewhere across our country - rather say a unique perspective. The main trend of author's reasoning shows that the gulf between men and women about their status in the society either so-called or highly exaggerated. The sincerity and devotion which have gone into writing this book is palpable. Indeed, this book is for both the lay reader and the serious researcher who wants to persue this aspect from various angles. The major contribution of this book is that it is holistic in its treatments of the subject theme. Hence, the author deserves our heartfelt thanks for having abreast with the theme so lucidly and the publisher by providing us such a thought-provoking publication, with really exuberant price consisting of only 187 pages.*

Few Howlers

But some how there are different spells of the same word at many places particularly for proper-nouns. As the entire study is based on more or less Gujarati inscriptions, the author must have used the diacritical signs to indicate the difference in pronunciation from the same letter when unmarked. This is just for the theme like this especially for those who do not have any understanding of pronounciation of Gujarati words.

In the End

I recommend this book as a motivating source book for the seekers to expand their vision and consciousness to undertake such study of their own regions to make the national heritage a complete one. Hence, I heartily congratulate the author for enriching our knowledge of such an important aspect. Astu. 10-6-10

---

* *Women in Jainism* by Mrinal Joshi, first edition. 2009, Rupees 495/ and published by Rawat Publication, satyam Apartments, sector 3, Jawahar Nagar, Jaipur 302 004.

Life is a challenge meet it.
Life is a dream realise it.
Life is a game play it.
Life is Love enjoy it.

- Sri Sathya Sai Baba.

भारतीय संस्कृति एवं साहित्य : दिशा एवं दशा

◆

डो. जयप्रकाश नारायण द्विवेदी★

'संस्कृति' शब्द संस्कृत भाषा में सम् उपसर्ग पूर्वक कृ धातु से स्त्रीलिङ्ग 'क्तिन्' प्रत्यय करने पर निष्पन्न होता है; जिसका अर्थ है – किसी महाद्वीप, द्वीप, देश, जाति अथवा मानव समूह के द्वारा दैनिक जीवन में उपयोग किये जाने वाले ऐसे आचार-विचार, धर्म-कर्म, रहन-सहन, मान्यता-परम्परा, भाषा-साहित्य-कला, तीर्थव्रत, उपासना-पूजा और उत्सव आदि; जिनसे जन्य संस्कारों का प्रभाव तत्सम्बद्ध लोगों में विशेषता के स्तर पर या रूप में प्रकट होती है या देखी जाती है । ध्यातव्य है कि संस्कृति अपने इन्हीं वैशिष्ट्यों के कारण एक जाति से दूसरी जाति को, एक देश से दूसरे देश को / भूखण्ड को एवं समूचे विश्व को एक कड़ी में जोड़ती है तथा अलग-अलग सभी के अस्तित्व का बोध भी कराती है और साथ ही तत्तद् स्थानों, देशों व भूगोल के लोगों में संस्कार का आधान करती है । इस प्रकार हम कह सकते हैं कि संस्कृति जीवन के आधारभूत मूल्यों की वह दृष्टि है, जो जीवन को एक आन्तरिक अर्थवत्ता व पहचान देती है । कलानाथ शास्त्री के शब्दों में हम कह सकते हैं कि – ''संस्कृति वह सामाजिक मूल्यबोध है, जो लोगों को स्वाभिमान का अमृत पिलाता है व आत्मबोध कराता है ।

संस्कृति को अंग्रेजी में – 'कल्चर' कहते हैं, जिसे ठीक-ठीक जानने के लिए हमें पर्वों, उत्सवों, धार्मिक मान्यताओं, कला दृष्टि, लोक-जीवन एवं उनकी आस्थाओं, संस्कारों, सामाजिक व्यवस्था के आधारभूत मूल्यों, देवी-देवताओं के प्रति जनमानस की श्रद्धा, ऋतु-चक्र, मास, तिथि, वार तथा कालगणना की पद्धतियों का अध्ययन करना पड़ता है, क्योंकि ये ही विषय सांस्कृतिक मूल्यों के आधार हैं ।[१] प्रत्याभिज्ञापक हैं । ये मनुष्य के बाल्यकाल से लेकर वार्धक्य तक के जीवन-चक्र को प्रभावित करते हैं । सभ्यता और संस्कृति में अन्तर भी यही है कि सभ्यता वह आचार है, जिसमें हम जीतें हैं और संस्कृति उसे कहते हैं, जो हममें जीती है । इसके उपादान व निमित्त कारण भूगोल व परिस्थिति के अनुसार अलग-अलग होते हैं और कभी-कभी उनमें आपसी समानता भी होती है । इसीलिए हर देश, जाति, समाज या भूखण्ड के सांस्कृतिक आयामों में कुछ समानताएँ होती हैं और कुछ विषमताएँ । काल के सुदीर्घ-अन्तराल, प्रभावशालिनी घटनाओं, विशिष्ट सामाजिक परिवर्तनों, लेखनों, प्रतिभासम्पन्न व्यक्तित्वों, किन्हीं खास राजनीतिक बदलाव एवं अन्य किसी कारणवश एक संस्कृति के दूसरी संस्कृति के साथ मेलजोल के कारण यह प्रभावित भी होती है । यह प्रभाव परिवर्तन की दृष्टि से कभी स्थायी होता है और कभी अस्थायी । कहना न होगा कि इन्हीं प्रभावों के कारण जब विश्व-संस्कृति का वर्गीकरण अध्ययन के लिए किया जाता है, तो पूरी दुनिया को एकसूत्र में बाँधने वाली संस्कृति कभी-कभी एक ही राष्ट्र, जाति या भूखण्ड में बहुस्तरीय, बहुकालिक व बहुरूपा होती दिखायी देने लगती है । एतावता बहुकारणमूला होने के कारण संस्कृति बहुआयामी हो जाती है एवं उसमें आयाम समय-समय पर घटते-बढ़ते रहते हैं । उदाहरणार्थ भारतीय संस्कृति को हम ले सकते हैं, जो एकता में अनेकता व अनेकता

★ निदेशक, संस्कृत अकादमी, द्वारका

में एकता की सफल शिक्षिका के रूप में सदियों से ख्यातिलब्ध रही है। इसकी विशेषताएँ निखिल विश्व के मानवीय मूल्यबोध का प्रतिनिधित्व करती हैं। मनुस्मृतिकार के शब्दों में कहा जा सकता है कि-

> एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मन: ।
> एवं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवा: ॥[२]

अर्थात् पृथिवी पर सभी मनुष्योंने भारतीय विद्वानों के पास से ही आकर अपने-अपने चरित्र की शिक्षा ग्रहण की।

इस देश में आरम्भ से ही वैचारिक स्वतन्त्रता के लिए छूट रही है किन्तु मानवीय जीवनमूल्यों की रक्षा, उनके अनुपालन एवं सामाजिक व राष्ट्रीय व्यवस्था के बिन्दु पर अपने सिद्धान्तों के प्रति सतत सतर्क रहने के असंख्य निर्देश दिये गये हैं। यही कारण है कि वैदिक-संस्कृति को केन्द्र में / अपनी पैतृक पूँजी के रूप में / राष्ट्रीय विरासत के रूप में स्वीकार करते हुए भी उसके सांस्कृतिक आयामों को समय-समय पर विस्तार दिया जाता रहा है। सही अर्थों में तो सामान्यतया भारतीय संस्कृति के शाश्वत मूल्य वैदिक होने के कारण थोड़े-बहुत परिवर्तनों के साथ आदि से लेकर अभी तक प्राय: एक ही जैसे हैं / जैसे- सत्य, अहिंसा, शान्ति, पाप-पुण्य, स्वर्ग-नरक, मोक्ष, सदाचार, श्रद्धा-भक्ति, निष्ठा-विश्वास, पर्व-त्यौहार, संस्कार, उत्सव, अवतार, कृतज्ञता, पूजा, आस्था, गुरु-शिष्य, ईश्वर, लोक-परलोक, पवित्रता, दान और आस्तिकता आदि से सम्बन्धित धारणाएँ।

ध्यातव्य है कि ये सांस्कृतिक मान्यताएँ प्राचीन काल से चलकर शक, कुषाण, लोदी, खिलजी, तुघलुक, डच, पुर्तगाली, गुलाम, मुघल व अंग्रेजकालीन सभ्यताओं की यात्रा करती हुई आज भी अपने उस स्वरूप में स्थित हैं, जिसे देखकर यह प्रतीत होता है कि इनकी यह निर्विकार यात्रा पवनप्रेरित-पावनपुलिना परमपावनी पुण्यतोया भगवती जह्नुसुता की निर्मल / निष्कलुष वीचियों की भाँति अनन्त से अनन्त तक के लिए है। इस सनातन संस्कृति के विशाल महागर्भ में चन्द्रमा यदि महादेव केशकलाप का अलङ्कार है - 'भालचन्द्रो गजानन:' तो दूसरी और राष्ट्र के असंख्य मुसलमानभाइयों को दर्शन देकर रोज़ा खोलने की आज्ञा भी देता है। यह एकेश्वरवादी संस्कृति यदि एक ओर ''ब्रह्म सत्यं'' का शंखनाद करती है, तो दूसरी और ''या इलाह इलल्लाह'' जैसी आयतों द्वारा उपासकों को 'अल्लाह ताला या खुदा एक ही है' का संदेश देती है। समूची सृष्टि में प्रभु के प्रति कृतज्ञता ज्ञापित करने, प्रार्थना, सन्ध्या करने या नमाज़ अदा करने, भागवत, कुरान, बाइबल या गुरुग्रन्थसाहब पढ़ने के पूर्व पवित्रता अनिवार्य है। पवित्रता के लिए जल हो या मिट्टी, साधन बहुत महत्त्वपूर्ण नहीं है, शुद्धि आवश्यक है। वैसे साधन भी, पवित्र हो, तो अत्युत्तम।

संस्कृति के कुछ शाश्वत मूल्य होते हैं और कुछ सामयिक। अत: शाश्वत मूल्यों में कोई बहुत आधारभूत परिवर्तन नहीं होता, किन्तु सामयिक मूल्य परिवर्तित होते रहते हैं। जो संस्कृति देश-काल, आवश्यकता और परिस्थिति के अनुसार चलना नहीं जानती, उसके पग डगमगाने लगते हैं और अन्त में उसकी स्रोतस्विनी सदा-सदा के लिए सूख जाती है। कहना न होगा कि अपनी इसी समझौतावादिता (समझौतावादी प्रकृति) के कारण ऋग्वेद ने अपने मन्त्रात्मक स्वरूप के बाद कर्मकाण्डीय, दार्शनिक, एवं अन्य अनेक स्वरूप धारण कियें। निर्गुण, निर्विकार, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, चैतन्य, सच्चिदानन्दघन अद्वैत

ब्रह्म का अस्तित्व स्वीकारने के बाद चौबीस सगुण अवतारों को भी स्वीकारना परिवर्तनशील सांस्कृतिक चेतना का ही प्रतीक है। सूचक है। वैदिक वाङ्मय में सूत्र और व्यास शैली के अन्तर्गत असंख्य ग्रन्थों की रचना संस्कृति के बदलते आयामों के साक्षी है; क्योंकि इन्हीं में सांस्कृतिक तत्त्वों के मूलस्वरूप निहित हैं। किसी भी देश की संस्कृति से वहाँ के राष्ट्रीय, सामाजिक, आर्थिक, नैतिक, सामाजिक एवं कला व धर्मसम्बन्धी मूल्यों का अन्योन्याश्रय सम्बन्ध होता है। चूँकि ये तत्त्व समय व आवश्यकता-सापेक्ष होते हैं, इसीलिए सांस्कृतिक सिद्धान्तों के स्वरूप में भी परिवर्तन स्वाभाविक रूप से होता है; उदाहरण के लिए भारत में पहले बहुत सन्तानों का होना सौभाग्य का लक्षण माना जाता था और अब भी कहीं-कहीं वह मान्यता अवशेषरूप में है; किन्तु यह बदलती हुई मान्यता का ही लक्षण है कि -

वरमेको गुणीपुत्रो न च मूर्खशतैरपि।
एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न च तारागणा इव॥

अर्थात् राम जैसा एक ही पुत्र आवश्यक है / श्रेष्ठ है, जो गुणी हो, राक्षसों या कौरवों जैसे सैकड़ों पुत्रों का होना व्यर्थ है; क्योंकि गुणी पुत्र अपने विमल यश से कुल को पवित्र कर देता है और विवेकहीन पुत्र बहुसंख्यक होकर भी स्वयं विनष्ट हो जाते हैं। ठीक वैसे ही जैसे एक ही चन्द्रमा अन्धकार को नष्ट कर देता है, लेकिन सैंकड़ों नक्षत्रगण कुछ नहीं कर पाते।

किसी भी संस्कृति का वहाँ के पर्यावरण से अभिन्न संबंध होता है। इस पर्यावरण के दो रूप हैं -

(क) आभ्यन्तर (ख) बाह्य

यद्यपि इन दोनों का अस्तित्व परस्पर अन्योन्याश्रित है, फिर भी स्थूलतया ये अलग-अलग दिखायी देते हैं। सामान्य रूप से मानवजाति के लिए स्वार्थ-परोपकार, ईर्ष्या-प्रेम, कार्पण्य-औदार्य, ममता-घृणा, सद्भाव-दुर्भाव प्रभृति प्रवृत्तियाँ अथवा उससे सम्बद्ध चिन्तन और कार्यान्वयता आभ्यन्तर पर्यावरण के अन्तर्गत आते हैं तथा हवा, पानी, भोजन, संगति, व्यवहार एवं अन्य ऐसे तत्त्व, जो मानवजीवन या प्राणिजीवन को प्रभावित करते हों; बाह्य पर्यावरण के वर्ग में आते हैं। वस्तुतः पर्यावरण को व्यवस्थित रखने के लिए आभ्यन्तर कारण अधिक प्रभावकारी होते हैं; क्योंकि बाह्य पर्यावरणात्मक असन्तुलन या दूषण का जनक आभ्यन्तर पर्यावरणात्मक तत्त्वों का विक्षोभ ही है।

प्राचीन काल से सभी नगर नदियों, सागरों, झरनों एवं छोटे-छोटे जलाशयों के किनारों पर बसे और उन्होंने वहीं से जीवन जीना सीखा अर्थात् जलाशय नागर संस्कृति के प्रवर्तक, पोषक एवं सम्वर्धक रहे हैं। सदियों से मानव एवं तत्सम्बद्ध जन्तुओं की ये जलाशय जीवनरक्षा करते रहे। फलतः मनुष्य भी जल को वरुण, इनके देवता को इन्द्र व पर्जन्य आदि स्वरूपों में मानकर सतत इनकी आराधना करता रहा। जो सूर्य हमें प्रकाश देता है, उसे सूर्य, सविता, आदित्य एवं मित्र आदि नामों से हम सतत पूजते तो रहे ही; यहाँ तक कि उषस् को हम उनकी पत्नी के रूप में भी स्वीकार करते रहे, नदियों को देवी, सागर को भगवद्रूप और लक्ष्मी का पिता एवं विष्णु भगवान का शयनागार स्वीकार किया जाता रहा। वायु को मरुद् देव, अग्नि को देवों का परमपवित्र एवं ईमानदार दूत, यज्ञ का ऋत्विक् तथा शुद्ध वाक् को राष्ट्री व देवी सरस्वती माना गया। वृक्षों को देवता, उनके आरोपण से पुण्य, उन्हें

काटने से पाप, सींचने से धर्म, उनकी पूजा से अभीष्ट-सिद्धि तथा स्वर्गादि की प्राप्ति स्वीकारी गयी क्योंकि समूची वैदिक व पौराणिक संस्कृति नदियों के तट पर व वनों के आश्रमों में जन्मी तथा पुष्पित /पल्लवित हुई । यहाँ तक कि अरण्य में लिखे जाने के कारण कुछ ग्रन्थों का नाम ही आरण्यक हो गया । सामान्य परिवार के बच्चे क्या, बड़े-बड़े राजा-महाराजाओं के पुत्र आश्रमों में जीवन की सैद्धान्तिक व व्यावहारिक शिक्षाएँ ग्रहण करते थे । आश्रम-संस्कृति ने इस देश को राम, नचिकेता, कृष्ण, परशुराम एवं अत्रि जमदग्नि सदृश रत्न दिये, जो सम्पूर्ण मानवता के लिए गौरव के विषय हैं । बदलते सांस्कृतिक आयामों की परिधि में शिक्षण-संस्थाएँ भी आती हैं, जो पहले प्रकृति की गोद एवं आचार्यों के सान्निध्य में थीं और अब पूर्णतः नगरीय वातावरण में संचालित होने लगीं । छात्रों के लिए आचार्य का जीवन अनुकरणीय आदर्श था, जो अब नहीं रहा, क्योंकि आचार्य बिल्कुल आदर्श जीवन व्यतीत करते थे और शिष्यगण उनके साथ सतत रहते थे । अब यह सब कुछ भी न रहा । वर्णाश्रम व्यवस्था भी नामशेष हो गयी । यही कारण है कि -

प्रातःकाल उठि के रघुनाथा । मातु पितहिं गुरु नावहिं माथा ॥[३]

अथवा

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्यायशो बलम् ॥[४]

का संस्कार बच्चों से समाप्त हो गया ।

कृतज्ञता भारतीय संस्कृति का गुण है । इसीलिए जो वनस्पतियाँ जीवजगत् को फल, फूल, छाया, ईंधन सब प्रदान करती हैं उनकी हिंसा न करना और उन्हें कष्ट न देना अपना धर्म है । भारतीय-चिन्तन में उसके प्रति पूज्यभाव रखा गया है ।

आज तथाकथित पश्चिमी चाकचिक्य के प्रभाव में हमने अध्यात्मप्रधान संस्कृति की जगह भौतिकता को केन्द्र बनाया । फलतः उपभोगवादी संस्कृति के प्रभाववश पर्यावरण के आभ्यन्तर भाग को हमने गौण मान लिया । परार्थ की जगह स्वार्थ, त्याग की जगह लोभ, नैतिकता की जगह अनैतिकता, रक्षण-संवर्धन की जगह भक्षण व विनाश, प्रकृति की उपेक्षा, स्नेह-सम्मान की जगह औपचारिकता और खोखला दिखावा शुरू हो गया । जिस गंगा यमुना को हम माँ, देवी और सनातन-संस्कृति की आधारशिला मानते थे, उसे हम सामान्य नदी और अपने स्वार्थसिद्धि का साधन मात्र मानकर व उनके उपकारों को भूलकर भौतिक सुखसुविधा के लिए असंख्य उद्योगों / शहरों व गाँवों के कूड़े-कचड़े उन नदियों में बहाने लगे । जिससे नदियाँ नाबदान बन गयीं । जो गंगाजल मानवता को मोक्ष दिलाया करता था, वह खुद नरक का द्वार बन गया । सूर्य की जो उपासना मनुष्य का पाप-हरण करती थीं और प्रकाश के अलावा प्राणिमात्र को अपनी उष्मा से संवर्धित करता था, ओजोन की परत फट जाने से वही सृष्टि के अब दग्ध कर रहा है । वनस्पतियों में तुलसी जैसे सामान्य पौधों से भी पत्तियाँ तोड़ने के पूर्व प्रार्थना की जाती थी, वृक्षों से दातौन माँगी जाती थी । अब उस प्रकृति का विनाश हम बहुत निर्ममता के साथ कर रहे हैं; क्योंकि पहले वृक्षकर्तन से पाप लगने का भय था और अब बदलते संदर्भों में वह बन्धन खत्म होता जा रहा है । इसी कारण प्रकृति से प्राप्त होने वाली सामयिक वर्षा, आक्सीजन, लकड़ियाँ, जड़ी-बूटियाँ, पुष्पों

की सुगन्ध, पुष्प व अगणित वनस्पतियाँ अपनी जाति सहित लुप्त हो गयी; जिससे मानवजीवन अस्त-व्यस्त हो गया ।

पहले अर्थोपार्जन, कामोपभोग प्रभृति सब धर्मसम्मत था, किन्तु बदलते सांस्कृतिक सन्दर्भों में सारे शास्त्रवचनों के मानक आज खत्म हो गये, जिससे सांस्कृतिक स्वतंत्रता की जगह सांस्कृतिक स्वच्छन्दता ने साम्राज्य स्थापित कर लिया । मानवजीवन की व्यवस्था के लिए स्मृतिकारों ने भक्ष्याभक्ष्य, गमनागमन, सुरापानव्यभिचारनिरोध प्रभृति समस्याओं पर गहन मीमांसा करके विधि-निषेध का निर्देश दिया है, जो आज मनुष्य को स्वीकार्य नहीं है । दान आदि से सम्बन्धित वर्णन के लिए याज्ञवल्क्य ने अपनी स्मृति में एक समूचा अध्याय ही दिया है, जबकि आज दान की जगह शोषण अपना स्थान लेता जा रहा है। स्वार्थान्धतावश हिंसा, ईर्ष्या-द्वेष, अनाचार, असन्तोष और अशान्ति आदि दोषतत्त्व बढ़ते जा रहे हैं, जिससे ऋषियों, वेदों, स्मृतियों, अवतारों, देवों, देवियों, महात्माओं एवं अहिंसकों के देश की अधिकतर युवा पीढ़ी व्रत-यज्ञ व धार्मिक अनुष्ठानों को ढोंग / पाखण्ड कहने लगी है । फलतः जीवन पूर्वापेक्षा अधिक आतंक, भ्रष्टाचार व अनाचार की साया में दूभर होता जा रहा है ।

जिस नारी-जीवन की पूर्णता मातृत्व में मानी जाती थी और प्रवृत्ति की काष्ठा सन्तोष था;-

मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ठवत् ।

वहीं नारी अपने को सतत नायिका मानने लगी है । परिणामतः तथाकथित कला-प्रदर्शन के नाम पर आज नग्न आङ्गिक चेष्टाएँ होने लगी हैं । जिस देश की सीता-सावित्री व गार्गी - मैत्रेयी आदि नारियाँ संसार के लिए आदर्श रही, वहीं आज उनके चरणरज से पवित्रित भारतभूमि की स्त्री-संस्कृति का आयाम बिल्कुल अलग हो गया । दया, दाक्षिण्य व प्रेम सभी के आदर्श बदल गये । आचार-विचार, पहनाव, रहन-सहन सभी में अन्तर आ गया । कला, उद्योग व अन्य दृष्टियों से सांस्कृतिक-परिवर्तन पूर्वापेक्षा अधिक हो गये हैं । इस परिवर्तन में विज्ञान की प्रगति भी कारण है ।

यह परम सौभाग्य का विषय है कि भारत सरकार ने इस बदलती सांस्कृतिक परिस्थिति पर अपना ध्यान केन्द्रित किया है, जिससे जनजीवन को खतरा पहुँचाने वाले तत्त्वों से समय रहते सुरक्षा हो सकेगी; जैसे-गंगा की सफाई, नालों पर प्रतिबन्ध, वृक्षारोपण, जनसंख्या-निवारण, शिक्षा-प्रसार, वनसम्पत्ति का संरक्षण एवं गरीबी उन्मूलन आदि । किन्तु इसे ही पर्याप्त मान संतोष कर लेना उचित नहीं है; क्योंकि बाह्य की तुलना में आन्तरिक पर्यावरण में सुधार अधिक आवश्यक है । कारण यह है कि आन्तरिक पर्यावरण व्यवस्थित होने पर बाह्य में सुधार स्वतः हो जाएगा । ध्यातव्य है कि आन्तरिक पर्यावरण संस्कृति को बहुत गहरे प्रभावित करता है । इसीलिए आज संस्कृति के सुष्ठु आयामों के विकास हेतु शिक्षाविद् प्रशासन, धर्माचार्यों एवं धर्मोपदेशकों को पूर्वापेक्षा अधिक समीप आकर परस्पर प्रयत्न करना चाहिए । साथ साथ औद्योगिक प्रगति सम्बन्धी नीतियों में सरकारी दृष्टि का आदर तो करना चाहिए, लेकिन अर्वाचीन औद्योगिक संस्कृति से मानवता के लिए उत्पन्न होने वाले संकटों से सावधान रहना भी परमावश्यक है । आज परिवर्तनशील सांस्कृतिक सन्दर्भों में आध्यात्मिकता पूर्वापेक्षा गौण हो गयी है, परिणामतः मानव-जीवन अशान्त हो गया है । अतः विकासमान दुनिया की प्रतियोगिता में सहभागी बनते हुए भी हमें अपनी अध्यात्मपरक संस्कृति के अस्तित्व की रक्षा के लिए क्योंकि प्रयत्न करना चाहिए।

दायित्व अपना है, हम मनु पुत्रों का है; क्योंकि सृष्टि के हर प्रलय में मनु ही सृष्टि-बीज की रक्षा करते हैं। भौतिकता का आदर करते हुए मानवता के लिए लाभप्रद सांस्कृतिक मूल्यों को सुरक्षित रखने का प्रयत्न करना चाहिए। आज परिवर्तित सांस्कृतिक परिस्थिति में विकास बहुत हुआ है, जैसे आकाश, स्थल व जलमार्गीय वाहनों की त्वरित सेवा ने संसार को छोटा बना दिया है। आधुनिक चिन्तन की दृष्टि से मनुष्य ने प्रकृति पर विजय प्राप्त कर अपने को काफी समुन्नत कर लिया है। कला की दृष्टि से चाहे मूर्ति, फोटोग्राफी, डिजाइनिंग, कलरिंग, स्थापत्य, चित्र कुछ भी हो, हमने सबमें खूब प्रगति की है, किन्तु इस प्रगति ने जलीय व वन्य जीवों, पशुओं व पक्षियों के लिए बहुत भयावह स्थिति भी पैदा की है, जो प्राचीन भारतीय सनातन संस्कृति में नहीं था।

इतिहास मनुष्य के सांस्कृतिक-जीवन का दर्पण है। इसीलिए विभिन्न कालिक परिस्थितियों को मद्देनजर रखते हुए ही आचार्यों ने स्मृतिग्रन्थों में सामाजिक नियमों की स्थापना की, जिससे मानवता के लिए लाभकारी सांस्कृतिक मूल्यों की रक्षा हो सके। आचार्य मनु के वचन सांस्कृतिक मूल्यों में लगे रोगों के लिए औषधि/भेषज बताये गये हैं -

यद् वै किञ्च मनुरवदत् तद् भेषजम्।[५]
मनुर्वै यद् किञ्चावदत् तत् भैषज्यायै॥[६]

उनके द्वारा स्थापित नियम विज्ञान सम्मत हैं। यह बात दूसरी है कि आज हमारे पास उनका सैद्धान्तिक स्वरूप ही सुरक्षित है। सुदीर्घ परतन्त्रता के कारण उनका प्रायोगिक रूप नहीं दीखता, किन्तु यह निर्विवाद है कि ये ही सांस्कृतिक-आयाम एक लम्बे समय से इस देश को सुख-शान्ति प्रदान करते रहे हैं। अतः अनुमान है कि इसी मार्ग से देश को सफलता मिलेगी।

ये पर्व, उत्सव हम सभी को एक दूसरे के समीप लाते हैं। दीपावली, गंगा दशहरा या विजयादशमी, गोवर्धन पूजा भला किस मानव-मन को आकर्षित नहीं करते। श्रीपूजन महोत्सव की जगमगाती दीपमालाएँ नक्षत्रमालिका से अलङ्कृत गगनमंडल के जगमग का स्मरण दिलाती है।

पादटीप

१. भारतीय संस्कृति : आधार और परिवेश की पीठिका।
२. मनुस्मृति (२/२०)
३. रामचरितमानस।
४. मनु० (२/१२१)
५. तैत्तिरीय संहिता (२।२।१०।२)
६. ताण्ड्य महाब्राह्मण (२३।१६।१७)

संस्कृत-साहित्य में द्वारका

◆

डो. अर्चना र. तिवारी★

तीर्थयात्रा का हिन्दू संस्कृति और हिन्दूधर्म में अतिविशिष्ट स्थान है । प्रत्येक हिन्दू धर्मावलम्बी तीर्थयात्रा द्वारा अपने जीवन को पुण्यमय बनाना चाहता है । शास्त्रों में 'तीर्थ' शब्द की व्युत्पत्ति अनेक प्रकार से की गई है, जिसमें एक निम्नानुसार है – "तरति अनेन इति तीर्थः" अर्थात् जिससे मनुष्य इस भवसागर के पार हो जाय उसे 'तीर्थ' कहा गया है । इसका मुख्य कारण यह है कि इन तीर्थों का सम्बन्ध भगवान या उनके भक्तों से है । अतः इन तीर्थक्षेत्रों में भगवान एवं भगवद्भक्तों ने ऐसे पावनतत्त्वों को सन्निविष्ट कर दिया है, जिसके सम्पर्क मात्र से मनुष्य के समस्त पाप-ताप नष्ट हो जाते हैं । यथा-

"तीर्थानां च परं तीर्थं कृष्ण नाम महर्षयः ।
तस्मात् तीर्थेषु गन्तव्यं नरैः संसारभीरूभिः ॥" (स्कन्दमहापुराणम्, ४/६/४४)

इस प्रकार जैसे कृष्ण का दर्शन, चिन्तन, नामगुणकथा संकीर्तन पुण्यमय है उसी प्रकार उनकी लीलाभूमि मथुरा, वृन्दावन, द्वारका भी पुण्यमयी है । द्वारका को सभी तीर्थों में श्रेष्ठ कहा गया है । तद्यथा-

"वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे नर्मदायां च यत्फलम् ।
तत्फलं निमिषार्द्धेन द्वारवत्यां दिने दिने ॥" (स्कन्दमहापुराणम्, ७/४/४/८०)

द्वारका की गणना सनातनधर्म के प्रमुखतीर्थों, सातपुरियों एवं चारधामों में की गई है । यथा-

"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
पुरी द्वारावती चैव सप्तैताः मोक्षदायिकाः ॥ (स्कन्दमहापुराणम्, ७/४/३१/८)

भारतवर्ष की सात मोक्षदायिका पुरियों में द्वारावती एक है । जो आज 'द्वारका' के रूप में विश्वविख्यात है । विविध पुराणों में द्वारकापुरी को 'कुशस्थली', 'गोमती', 'द्वारका', 'चक्रतीर्थ', 'आनर्तकक्षेत्र' एवं 'ओखामण्डल' (उषामण्डल) इत्यादि विविध नामों' से अभिहित किया गया है ।

सनातन संस्कृति के संरक्षक रूप भगवान श्रीकृष्ण एवं श्रीमदादिशङ्कराचार्य भगवत्पाद ऐसे दो स्तम्भ हैं, जिनसे सनातन धर्म संरक्षित हुआ जिनकी सङ्गमस्थली है 'द्वारका' । श्रीकृष्ण ने बाल्यकाल से ही दैवीसम्पत् की स्थापना तथा आसुरी सम्पत् का विनाश करना प्रारम्भ कर दिया था । श्रीमद्भगवद्गीता के रूप में आज भी उनका उपदेश जनसामान्य की प्रेरणा का स्रोत बना हुआ है । उसी भगवद्गीता पर आज शङ्कराचार्य ने भाष्य लिखकर उनके भाव को प्रकाशित किया और मतमतांतर में बिखर रहे भारत को एकता के सूत्र में आबद्ध कर उस विशाल राष्ट्र की रक्षा की । जिनके द्वारा भारत के चतुर्दिशाओं में स्थापित चार शाङ्करपीठों के आचार्य आज भी हमें प्रेरणा प्रदान कर रहे हैं ।

पूर्वकाल में सौराष्ट्र देश में राजा शर्याति के पुत्र 'आनर्त' का शासन होने के कारण उन्हीं के नाम से संयुक्त इस सम्पूर्ण क्षेत्र को 'आनर्तक क्षेत्र' कहा गया है । इस प्रसङ्ग का वर्णन 'देवीभागवतपुराण'

★ प्राध्यापिका, बड़ौदा सं. महाविद्यालय, बड़ौदा

के ७वें स्कन्ध के सप्तम अध्याय में प्राप्त है ।

ओखा यह 'उषस' का ही परिवर्तित रूप प्रतीत होता है । श्रीकल्याणराय जोशी के मतानुसार 'ध्रेवाण' नामक ग्राम से उदभूत उषा नदी के कारण इस मण्डल का नाम ओखा मण्डल रखा गया अथवा श्रीकृष्ण के पौत्र अनिरूद्ध का बाणासुर की पुत्री उषा के साथ विवाह किये जाने के कारण तथा कालान्तर में 'उषा' नाम का ही अपभ्रंश होकर 'ओखा' नाम से प्रचलित हो गया ।

महाभारत तथा अन्य ग्रन्थों में जैसा बताया गया है उसके अनुसार द्वारका की स्थापना ककुद्मी के पुत्र रैवत के द्वारा स्थापित 'कुशस्थली' नामक राजधानी के मलबे पर की गई थी । 'हरिवंशपुराण' में द्वारका के लिए 'वारिदुर्ग' और 'उदधि' मध्यस्थान जैसे शब्दों का प्रयोग किया गया है । जिससे द्वारका एक द्वीपनगर रहा होगा ऐसा ज्ञात होता है । ऐसा मानते है । बेटद्वारका की तरफ सहजरूप से ध्यान जाता है । एसा माना जाता है कि श्रीकृष्ण का प्राचीन विहारधाम बेटद्वारका रहा होगा । जो गोमती द्वारका से पूर्वोत्तर कच्छ की खाड़ी में स्थित एक छोटा सा द्वीप है जिसका विस्तार दक्षिण पश्चिम से पूर्वोत्तर लगभग १२ कि.मी. विस्तृत है । कृष्णने यहाँ शङ्खासुर नामक असुर का वध किया था इसीलिए वैष्णवपंथी इस स्थान को 'बेट शङ्खोद्धार तीर्थ' के नाम से जानते हैं ।

पुण्यभूमि द्वारका में चक्राङ्कित पाषाणों की प्राप्ति होती है, इस कारण इस क्षेत्र को 'चक्रतीर्थ' भी कहा गया है । यथा–

"यच्च साक्षाद्भगवता दृष्टं कृष्णेन च दृष्टितः ।
तत्तीर्थं सर्वपापघ्नं चक्राख्यं परमं हरेः ॥" (स्कन्दमहापुराणम्, ७/४/७/३)

भगवान विष्णुने दैत्यों का वध करने के उपरान्त सुदर्शनचक्र का गोमती में प्रक्षालन किया था इस कारण इस भूमि को 'चक्रतीर्थ' कहा गया है । 'चक्रतीर्थ' में स्नान करने से सहस्त्र अश्वमेध यज्ञ का फल प्राप्त होता है ऐसा स्कन्धमहापुराण के 'द्वारका माहात्म्य' ७/१४ में प्राप्त होता है । यथा–

"अश्वमेधसहस्त्रेण सम्यगष्टेन यत्फलम् ।
स्नानमात्रेण तत्प्रोक्तं चक्रतीर्थं द्विजोत्तमः ॥"

द्वारकातीर्थ ऐसा तीर्थ है जिसकी यात्रा के लिए यदि मनुष्य मन से भी संकल्प कर ले तो संकल्प मात्र से ही पूर्वजन्म के समस्त पाप नष्ट हो जाते हैं । 'श्रीमद्भागवत' के ८ वें स्कन्ध के अनुसार 'कृष्ण द्वारा कंस के वध कर देने के उपरान्त कंस के श्वसुर मगधपति जरासन्ध ने कृष्ण से वैर ठान कर यादवों (मथुरा) पर १७ बार २३ हजार अक्षौहिणी सेनाओं के साथ बारंबार आक्रमण किया परन्तु कृष्ण द्वारा संरक्षित यादवों का बाल भी बाँका न कर सका और वारंवार बलराम द्वारा बन्दी बनाकर कृष्ण की दयाभावना के कारण छोड़ दिया जाता था, इसी आत्मग्लानि से वारंवार कृष्णादि यादवों पर आक्रमण करता था । अन्ततः यादवों की सुरक्षा को ध्यान में रखकर भगवान श्रीकृष्ण ने उस स्थान से स्थानान्तर करने का निर्णय लिया । वनिता के पुत्र गरूड़ की सलाह एवं ककुद्मी के आमन्त्रण को स्वीकार कर सबका कुशस्थली आना तय हुआ तथा इस तरह समस्त यादवों के साथ भगवान् श्रीकृष्ण कुरू जाङ्गल, पाञ्चाल, ब्रह्मावर्त, सौवीर, मरू, धन्वदेशादि प्रदेशों से होते हुए कुशस्थली पहुँचे । कुशस्थलीक्षेत्र में रहनेवाले असुरों कुशादित्य, कर्णादित्य, सर्वादित्य, गुहादित्यादि असुरों के साथ युद्ध कर उन्हें निर्मूल कर दिया

और समुद्र के तट पर पुण्य एवं दिव्यनगरी द्वारका का निर्माण किया जिसके लिए उन्हें समुद्र से १२ योजन जमीन लेनी पड़ी । 'विष्णुपुराण'में यह घटना इस प्रकार उल्लिखित हैं । यथा-

''इति सञ्चित्य गोविन्दो योजनानां महोदधिम् ।
ययाचे द्वादशपुरीं, द्वारकां तत्र निर्ममे ॥''

इसी सन्दर्भ में महाभारत विष्णुपुराण के खिल हरिवंशभाग में विश्वकर्मा द्वारा कुछ इस तरह कहा गया है-

समुद्र दश च द्वे योजनानि जलाशये ।
प्रति संह्रियतामात्मा यद्यस्ति मयि मान्यता ॥
ततः कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः ।
समारूतेन योगेन उत्ससर्ज जलाशयम् ॥ (विष्णुपुराण, ५८/३६, ३७)

इति सम्मन्त्र्य भगवान दुर्गं द्वादश योजनम् ।
अन्तः समुद्रे नगरं कृत्स्नाद्भुतमचीकरत् ॥ (श्रीमद्भागवत, ११/५०)

इस प्रकार कृष्ण की बातें सुनकर सागर ने मारूतयोग से जल का उपसंहार कर उतनी भूमि छोड़ दी और विश्वकर्मा ने प्रसन्नतापूर्वक दिव्यद्वारका का निर्माण किया ।

'द्वारका' शब्द 'द्वार' और 'का' इन दो शब्दों से मिलकर बना है । 'द्वार' अर्थात् 'दरवाजा' और 'का' का अर्थ है - 'ब्रह्म' । इसीलिए ब्रह्म को प्राप्त करने का दरवाजा का पर्याय है - द्वारका। इसीलिए इसे मुक्तिदायिनी या मुक्तिधाम कहा जाता है । यथा-

''यत्र त्रैविक्रमीमूर्तिर्वहते यत्र गोमती ।
नराः मुक्ति प्रयास्यन्ति चक्रतीर्थेन सङ्गताः ॥ (स्क. पु., ७/४/४/११)

हजारों वर्षों पूर्व ब्रह्मा के मानसपुत्रों सनकादि ऋषि मुनियों ने द्वारका में मोक्षप्राप्ति हेतु विष्णु की आराधना की थी । फलस्वरूप भगवान की कृपा से यह मोक्षदायिनी भूमि हो गई । गोमती द्वारका को विशेष पवित्र बनाने हेतु मरीचि, अत्रि, अङ्गिरा, पुलह और क्रतु इन पाँच मुनियों ने यहाँ निवास किया इसीलिए यह 'पञ्चनद' इस नाम से भी जाना जाता है । सनकादि ने देवी भद्रकाली एवं सिद्धेश्वर भगवान की उपासना यहाँ (द्वारका) पर की ऐसे पौराणिक मत भी प्राप्त हैं ।

वर्तमान भारतीय कालगणना के अनुसार श्रीकृष्ण का समय लगभग ५,००० वर्ष से कुछ अधिक होता है । अतः द्वारका की आयु भी न्यूनातिन्यून इतनी ही माननी पड़ेगी । यद्यपि सागर तटीय भूभाग होने के कारण यहाँ का यत्किञ्चित् भौगोलिक परिवर्तन स्वाभाविक है फिर भी वर्तमान द्वारका श्रीकृष्ण सम्बन्धिनीं द्वारका से अभिन्न है । काल के प्रवाह में इसका विस्तार एवं संकोच भले होता रहा हो किन्तु वर्तमान द्वारका का भूगोल प्राचीन द्वारका का एक अंश रहा होगा; इसमें शंका नहीं होनी चाहिए ।

यद्यपि द्वारका की रचना का मूलकारण कालयवन और जरासन्ध से त्रस्त यदुवंशियों की रक्षा करना और सुदूर रहकर महाभारत युद्ध का संचालन करना था, परन्तु साथ ही दुनिया के अन्य देशों से वैदेशिक सम्बन्धों के सुदृढ़ीकरण, आवागमन, यातायात, निर्यात, व्यापारादि तथ्यों का भी ध्यान रखा

गया प्रतीत होता है; क्योंकि प्रारम्भ से ही यह नगर अरब देशों से भारत में प्रवेश के लिए द्वार सदृश रहा है ।

इसीलिए भगवान कृष्ण के कुशल निर्देशन में यह भौतिक सम्पन्नता के शिखर पर पहुँच गयी। ध्यातव्य है कि संसार की स्वाभाविक गति के अनुसार इसकी असीम समृद्धि के फलस्वरूप यादव भोगविलास में लग गए। इसी उच्छृङ्खलता में यादवों ने पिण्डतारक (पिण्डारक) क्षेत्र में रहनेवाले मुनिजनों को अपमानित किया तथा बे शापित हुए। परिणामतः द्वारका पर आनेवाले सङ्कट को ध्यान में रखकर वे उन यादवों को साथ में लेकर प्रभासक्षेत्र की तरफ चल पड़े तथा स्त्रियों एवं वृद्धों को शंङ्खोद्धार (बेट द्वारका) जाने की सलाह दी और अन्यों के साथ स्वयं प्रभासक्षेत्र आ गये। शाप के वशीभूत यादव परस्पर ही नष्ट हो गये एवं भगवान ने लीला का संवरण किया। ईश्वर श्रीकृष्ण के निवासस्थान को छोड़कर समूची द्वारका को समुद्र ने आत्मसात् कर लिया मानों ऐसा कर उसने अपनी पूर्व में दी हुई भूमि श्रीकृष्ण से वापस ले ली।

प्लावयामास तां शून्यां द्वारकां च महोदधिः ।
वासुदेवगृहं त्वेकं न प्लावयति सागरः ॥'' (विष्णुपुराणम्, ५/३८/९)

तदुपरांत धर्मराज युधिष्ठिर ने श्रीकृष्ण के प्रपौत्र वज्रनाभ को शूरसेन देश का राजा बनाया। बड़े होने पर वज्रनाभ द्वारका आया और अपने दादा भगवान कृष्ण की स्मृति में त्रैलोक्य सुन्दर विशाल मन्दिर का निर्माण किया।

विश्वकर्मा, हरिवंश, विष्णुपुराण, भागवतपुराण और गर्गसंहिता में इस नगर (द्वारका) के बारें में अर्थात् यह नगरी कैसी थी ? इसका वर्णन प्राप्त होता है। विश्वकर्मा एवं कृष्ण द्वारा सुरक्षा की दृष्टि से विशेष सावधानियाँ रखी गई थीं। कला की दृष्टि से यह नगरी अद्भुत थी। पूरी नगरी में गुप्तमार्ग का जाल सा फैला हुआ था जिसके माध्यम से कोई भी सूचना महल तक पहुँच जाती थी।

द्वारका कितनी लम्बी एवं चौड़ी थी इस विषय में भिन्न-भिन्न संस्कृत साहित्य के ग्रन्थों में भिन्न-भिन्न प्रकार का वर्णन है। निष्कर्षतः एक अनुमान के अनुसार इसका क्षेत्रफल १२५ कि.मि. और उसकी परिक्रमा भी १०० कि.मि. थी। श्रीकृष्ण का महल ४९ वर्ग कि.मि. के क्षेत्र में फैला हुआ था जबकि पटरानियों के महल उनके दुर्ग में १ कि.मि. के क्षेत्रफल में बने थे।

पुरातत्त्वविदों के अनुसार इस मन्दिर का मुख्य भाग १२वीं - १३वीं सदी में और सभामण्डप तथा लाडवा मण्डप १५वीं सदी में किया गया है, जिसमें उनको देवता-देवियों की मूर्तियां अनन्य शिल्प का प्रदर्शन करती हैं।

वर्तमान मन्दिर गोमती नदी के उत्तर समुद्र तल से १७ फुट ऊँचाई पर पश्चिमाभिमुख भगवान द्वारकाधीश की मूर्ति है। सामने ही देवकी माँ की मूर्ति प्रतिष्ठित की गई है। शिखर भूतल से ४५ मीटर ऊँचा है। तथा ५२ गज की सूर्य चन्द्रादि चिह्नों से अङ्कित पञ्चरङ्गी ध्वजा अहर्निश फहराती रहती है, अर्थात् ७ मञ्जिलों का शिखर है। जहाँ पहुँचने के लिए ५६ सीढ़ियां बनीं है। ७२ खम्भों पर टिका हुआ यह मन्दिर एक पथ्थर को ही तराश कर बनाया गया है।

श्रीकृष्ण ने द्वारका को बसाने के उपरांत उसे अपनी गतिविधियों का केन्द्र बनाया तथा अनेक महत्त्वपूर्ण कार्य यहीं रहकर अथवा यहाँ से जाकर सम्पादित किया । जिसका वर्णन माघरचित 'शिशुपालवधम्' में भी प्राप्त है । यथा–

रूक्मिणीविवाह, रूक्मिणीहरण, रूक्मीविजय, स्यमन्तकमणि सम्बन्धित घटनायें, जाम्बवती, रोहिणी, सत्यभामा, कालिन्दी आदि के साथ विवाह, नरकासुरवध, प्राग्ज्योतिषपुर विजय, पारिजातहरण, बाणासुरविजय, उषा–अनिरूद्ध विवाह, महाभारत युद्ध संचालन, द्रौपदी की प्रतिष्ठा की रक्षा, युधिष्ठिर के राजसूय यज्ञ में हस्तिनापुरगमन, पौण्ड्रकशिशुपालवध, शाल्ववध एवं अन्य अनेक कार्य इन अनेक घटनाओं के संचालन का केन्द्र बनी द्वारका भले ही पहले से विद्यमान रही हो लेकिन इसकी प्रसिद्धि श्रीकृष्ण एवं उनके लोकोत्तर कार्य से ही हुई इसमें सन्देह नहीं है । इस प्रकार द्वारकाधीश का समग्र जीवनचरित्र दुष्टों के दमन और सत्पुरूषों के रक्षणार्थ था । आज वें हमारे बीच सशरीर नहीं हैं फिर भी अपने ईश्वर स्वरूप का प्रत्यक्ष अनुभव समाज को निरन्तर करा रहे हैं, विशेषकर मोक्षपुरी द्वारका में ।

વૈદિક સાહિત્યમાં ઋત, ઋતુઓ અને પ્રકૃતિ

◆

પ્રા. ડૉ. શાન્તિકુમાર એમ. પંડ્યા*

સંસ્કૃત સાહિત્યે પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણનો જેવો મહિમા ગાયો છે એવો મહિમા જગતના બીજા કોઈ સાહિત્યે ભાગ્યે જ ગાયો હશે. આપણે આજે પ્રદૂષણના અનિષ્ટ સામે, જે રીતે સજગ કે ચિંતિત થયા છીએ એવી ચિંતા કરવાનું કોઈ કારણ આપણા પ્રાચીન કવિઓ કે નગરજનોને ન હતું. કારણ કે પ્રાચીન સંસ્કૃતિ સૌંદર્યમંડિત પ્રકૃતિના સહજ અને નિરંતર સાન્નિધ્યમાં જ વિકસીને સ્થિર થતી ગઈ હતી. આપણા પ્રાચીનોનો પર્યાવરણ પ્રેમ પરમતત્ત્વની ઉપાસનાસ્વરૂપ હતો. એમને મન તો પ્રકૃતિનો વૈભવ અને વ્યવસ્થા જ પરમાત્મ-સ્વરૂપ હતી; એટલે પ્રકૃતિ કે પર્યાવરણનું રક્ષણ એમને મન પરમાત્માના ગૌરવગાન કરવા બરાબર હતું.

આપણા પ્રાચીન આર્યો અને ઋષિઓ કે જેમને વેદમંત્રોમાં પ્રકૃતિનું સુરેખ દર્શન થયું એ પરમ પ્રકૃતિપ્રેમી અને પ્રકૃતિના નિરંતર સાન્નિધ્યમાં રહેતા હતા. ખુલ્લા આકાશ નીચે પ્રકૃતિ ક્યારેક સૌમ્યસ્વરૂપે તો ક્યારેક રૌદ્રરૂપે પોતાના સામર્થ્યને પ્રગટ કરતી રહેતી. ઋષિઓ એ વૈભવ કે સામર્થ્યને પૂરા અહોભાવથી જોતા રહેતા. નિત્ય નૂતન લાગતી પ્રાકૃતિક ઘટનાઓ એમના મનમાં વિવિધ ભાવતરંગોનું નિર્માણ કરતી. આ ભાવતરંગો કે અદમ્ય ઊર્મિઓનો ધોધ કાવ્યસ્વરૂપે વહેતો. પ્રાકૃતિક વૈભવ અને પર્યાવરણના સૌંદર્ય સાથે એમના જીવાતા જીવનને પણ ગાઢ સંબંધ હતો અને પ્રાકૃતિક તત્ત્વો કે ઘટનાઓમાં માનવસ્વભાવ કે માનવક્રિયાઓનું આરોપણ કરવાનું એમને મન સહજ કવિકર્મ બનતું. દા.ત. રંગબેરંગી સૌંદર્યની છટાઓ વિખેરતી ઉષાને ઋષિએ, પતિ સમક્ષ પોતાના અનાવૃત સૌંદર્યને પ્રગટ કરતી પત્ની સાથે સરખાવી છે.

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥

ઋગ્વેદ સંહિતા, ૧૦, ૧.૪

આર્યોએ પ્રાચીન સમાજમાં ઋતુચક્રનો જે મહિમા કર્યો છે તે એમના નિર્વ્યાજ પર્યાવરણ પ્રેમનો દ્યોતક છે. બ્રહ્માંડમાં સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્ત અને ઋતુચક્ર, વ. જે નિયતક્રમમાં ચાલે છે એને માટે વેદમાં ઋતુની વિભાવના પ્રાપ્ત થાય છે. ઋત એટલે સત્ય અને તે સત્ય એટલે બ્રહ્માંડની વ્યવસ્થા (cosmic order). આર્યો આ ઋતના પાલનને અગ્રિમ મહત્ત્વ આપતા. એમ મનાતું કે જે કોઈ આ ઋત એટલે કે પ્રાકૃતિક વ્યવસ્થાનો ભંગ કરે તેને બ્રહ્માંડના કાયદો અને વ્યવસ્થાના નિયામક વરુણદેવ ભારે શિક્ષા કરતા. આ દેવ પ્રાકૃતિક વ્યવસ્થા સાથે ચેડાં કરનારના ગળામાં પાશ-ફાંસલો નાખીને દંડ દેતા. પરિણામે પર્યાવરણીય સંતુલન - Ecological balance બરાબરનું જળવાતું. પર્યાવરણને પ્રદૂષિત કરનારને તત્કાળ શિક્ષા કરવાનો જે કાનૂન આપણા પ્રાચીનો પાસે હતો તે બતાવે છે કે તેઓ આ બાબતે સદૈવ સજગ અને ચિંતિત હતા.

''ઋત'' અને ''ઋતુ'' એ બન્ને શબ્દોને ગાઢ સંબંધ છે. એ બન્ને ઋ એક ગતિ કરવી એ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયેલા છે અને બન્ને જાણે એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે. ઋત એ ભાવાત્મક વિભાવના છે તો ઋતુ એ એનો સક્રિય અને મૂર્તિમંત થતો આવિર્ભાવ છે.

પરમપુરુષની નિશ્રામાં બ્રહ્માંડ-સર્જનનો જે મહાયજ્ઞ ચાલ્યો એમાં આ ઋતુઓએ કેવો વિધાયક ભાગ ભજવ્યો એનું વર્ણન ઋગ્વેદના દસમા મંડળમાં મળતા પુરુષસૂક્તમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

---

* નિવૃત્ત અધ્યક્ષ : સંસ્કૃત વિભાગ, સેંટ ઝેવિયર્સ કૉલેજ, અમદાવાદ.

''वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः । (૧૦.૯૦.૬,૭) વસન્તઋતુ ઘી હતી, ગ્રીષ્મ ઈંધણ હતી અને શરદઋતુ હવિ- હોમદ્રવ્ય થઈ હતી.

તૈત્તિરીય સંહિતા (૬.૨.૧૦)માં એક પુરાકથામાં કહ્યું છે કે ''ઋતુઓએ ઋત્વિજ બની પ્રજાપતિને દ્વાદશાહ - બાર દિવસનો યજ્ઞ કર્યો. પ્રસન્ન થયેલા પ્રજાપતિએ ઋતુઓને જીવનોપયોગી વિવિધ વસ્તુઓનું દાન કર્યું.'' ऋतवो वा एतेन प्रजापतिमयाजयन् तेष्वाघ्नोर्दधि तद्घ्नोति ह यजते, तेऽस्मिन्नैच्छत स रसमह वसन्ताय पायच्छत्, यवं ग्रीष्माय, औषधीर्वर्षाभ्यो व्रीहिन् शरदे, मोषतिलौ हेमन्तशिशिराभ्याम् । આમ રોજબરોજની જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ઋતુઓની માનવજાતને ભેટ છે.

આર્યોને ઋતુઓ તરફ એટલો બધો અહોભાવ હતો કે તેઓ એમને પૂજીને એમની પાસેથી જ પોતાને માટે પ્રસન્નતાની યાચના કરતા. તૈત્તિરીય સંહિતાના ઋષિ (૧.૬.૨,૩) નોંધે છે :

वसन्तमृतूनां प्रीणामि स मा प्रीतः प्रीणातु, ग्रीष्ममृतुनां प्रीणामि स मा प्रीतः प्रीणातु, वर्षा ..... शरद .... हेमन्त शिशिरो ... वृतानां प्रीणामि तौ मा प्रीतौ प्रीणीताम् ।

આવી પ્રસન્ન થયેલી ઋતુઓના સાન્નિધ્ય અને સંરક્ષણમાં ઋષિ સો વરસ જીવવાની કામના કરતો-

ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः शरद्वर्षाः सुप्रीतं नोऽस्तु
तेषामृतूनां शतशारदानां निवात एषामभये स्याम । (તૈત્તિરીય સંહિતા, ૫.૭.૨,૯)

ઋતુઓનો ઉલ્લાસ પ્રગટ કરતાં કે એનો મહિમા પ્રગટ કરતાં બીજાં પણ કેટલાંક વૈદિક ઉદ્ધરણો રસપ્રદ છે. દા.ત.

ऋतूंस्तन्वते कवयः । (તૈત્તિ.સં. ૪૦૩.૧૧.૬)

ऋतवश्च मे कल्पन्ताम् (તૈત્તિ. સં. ૩.૭.૩)

વેદોના મોટાભાગના દેવો પ્રાકૃતિક તત્ત્વો છે. सूर्य, उषा, मारुत અને इन्द्र પણ પ્રાકૃતિક છે. વેદના ઋષિ તો अरण्यानि સૂક્તમાં પણ અરણ્યથી પ્રકૃતિને મન મૂકીને ગાય છે. 'વિષ્ણુસહસ્રનામ'માં ઋતુની સરળ વ્યાખ્યા આપતા હોય તેમ ऋतुः सुदर्शनः कालः કહીને એની રમણીયતાનો નિર્દેશ થયો છે. વરરુચિની उभया-भिसारिका (૩/૪)માં કહ્યું છે अहो ऋतुकालप्राधान्यम् !

વેદો ઉપરાંત ભારતીય સંસ્કૃતિના મહાન તત્ત્વજ્ઞાનીય ગ્રંથો આરણ્યકો અને ઉપનિષદોનું દર્શન પણ ઋષિઓને વનમાં એટલે કે નિતાન્ત પ્રકૃતિના પરિસરમાં લાધ્યું છે એ બાબત પોતે જ ખૂબ સૂચક છે.

જગતની બે પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ ગ્રીક સંસ્કૃતિ અને ભારતીય સંસ્કૃતિને ઘણી બધી બાબતોમાં અવારનવાર સરખાવવામાં આવે છે. ભારતીય સાહિત્યમાં પ્રકૃતિ અને એનાં તત્ત્વોમાં જે અપાર વૈવિધ્ય છે એવું વૈવિધ્ય કે દૃષ્ટિકોણ ગ્રીક સંસ્કૃતિમાં નથી એવું પ્રતિપાદન કરતાં હેરોલ્ડ નીકોલ્સન નામના વિદ્વાન એમના Nature in Greek poetry* નામના નિબંધમાં નોંધે છે –

In the 'Iliad', Homer mentions only nine sorts of trees and in 'Odessey' twenty of them in all. Forests and trees, more over, either frightened or bored the greeks. It is not my impression that the greek took any lively interest in flowers."

આની સામે ભારતીય ઋષિઓએ વૈદિક સાહિત્યમાં અને પ્રશિષ્ટ સાહિત્યમાં કવિઓ, નાટકકારો અને ગદ્યરેખાકારોએ એમની કૃતિઓમાં પ્રકૃતિનાં રમ્ય તેમજ રૌદ્ર એમ બન્ને પ્રકારનાં નૈસર્ગિક તત્ત્વોનું મન મૂકીને નિરૂપણ કર્યું છે.

---

* "*The English Sense of Humours and Other essays*" constable and co, London, 1956, pp. 189, 195, 196.

વૈદિક સાહિત્યમાં વસ્ત્રો અને વસ્ત્રોદ્યોગ+

◆

हर्षदेव माधव*

સંસ્કૃત મુક્તકમાં કહેવાયું છે કે -

किं वाससा तत्र विचारणीयं
वासः प्रधानं खलु योग्यतायाः ।
पीताम्बरं वीक्ष्य ददौ स्वकन्यां
चर्माम्बरं वीक्ष्य विषं समुद्रः ॥

(વસ્ત્ર બાબત શું વિચારવાનું હોય ? વસ્ત્ર જ યોગ્યતા માટે મુખ્ય છે. સમુદ્રમંથન સમયે પીતાંબર-પીળાં વસ્ત્રો પહેરેલા વિષ્ણુને જોઈને તેની પુત્રી લક્ષ્મી આપી દીધી. ચર્માંબર-ચામડાંનાં વસ્ત્ર પહેરેલા શિવને જોઈને ઝેર આપ્યું !)

ભગવદ્ગીતા (૨.૨૨) જીવન-મૃત્યુની તુલના જૂનાં વસ્ત્રો ત્યાગીને નવાં વસ્ત્રો પહેરવા જેવી સ્વાભાવિક માને છે.

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्य-
न्यानि संयाति नवानि देही ॥[1]

(જેમ માણસ જૂનાં વસ્ત્રો ત્યજીને નવાં પહેરે તેમ મનુષ્ય જૂનાં શરીરો ત્યજીને નવાં શરીરો ધારણ કરે છે.)

સીતાને અનસૂયા દિવ્ય તથા શ્રેષ્ઠ પુષ્પમાળાઓ, વસ્ત્રો, આભૂષણો, અમૂલ્ય અંગરાગ તથા અનુલેપન આપે છે. અનસૂયા કહે છે, 'આ સર્વ ધારણ કરવાથી તારાં અંગો શોભશે. તે નિત્ય ઉપયોગ કરવાં છતાં જીર્ણ થશે નહિ, વસ્ત્રાભૂષણ જૂનાં થશે નહિ. અંગરાગ પણ જૂના થશે નહિ. (રામાયણ, અરણ્યકાંડ, ૧૧૮) **આવાં વસ્ત્રો હજુ બની શક્યાં નથી.** સીતાએ અપહરણ થતી વખતે આ વસ્ત્રો પહર્યાં હતાં.

વૈદિક સાહિત્યમાં વસ્ત્રો :

આર્યો સુતરાઉ, રેશમી અને ગરમ એમ ત્રણ પ્રકારનાં વસ્ત્રો પહેરતાં હતાં. યજ્ઞના અનુષ્ઠાન સમયે **અજિન** એટલે કે **મૃગચર્મ** તેમજ **કુશ ઘાસનાં વસ્ત્રો**નો પ્રયોગ થતો હતો.

યજ્ઞ ઉપરાંત **દીક્ષા, દેવપૂજા** કે **અભિષેક** જેવા પ્રસંગે અજિન-મૃગચર્મનો ઉપયોગ આવશ્યક મનાતો, ઉષાની સરખામણી 'सुवासाः' સુંદર વસ્ત્રોવાળી નર્તકી સાથે કરવામાં આવી છે. આમ રંગોનું વૈવિધ્ય તે સમયે હતું.

અથર્વવેદમાં ત્રસર વસ્ત્રનો ઉલ્લેખ છે. મૃતકના દેહ પર 'तार्प्य' વસ્ત્રનું પરિધાન કરાવવું એમ ૧૮-

---

* એ/૨૨, હીરામોતી ટેનામેન્ટ્સ, સિદ્ધિ કૉમ્પ્લેક્ષ પાસે, ચાંદખેડા, જિ. ગાંધીનગર-૩૮૨૪૨૪

* 'Ahmedabad Textile Association'માં તા. ૨-૮-૨૦૦૯ના રોજ પ્રસ્તુત કરેલ શોધપત્ર.

૪-૩૧માં કહેવાયું છે - આ તાત્પર્ય ત્રસરનું પૂર્વરૂપ હોવાની સંભાવના છે. **અધો વસ્ત્ર** શરીરનો નીચેનો ભાગ ઢાંકવા તથા **અધિવાસ** શરીરનો ઉપરનો ભાગ ઢાંકવા વપરાતાં.

વેદમાં **પ્રતિધિ, દ્રાપિ, અત્ક, નિર્ણિજ જેવા શબ્દો મળે છે.**[૨] નવવધૂનાં વસ્ત્રમાં 'પ્રતિધિ' શબ્દ આવે છે. સુવર્ણની દ્રાપિનો નિર્દેશ વરુણદેવ સાથે થયો છે. ઋગ્વેદ, ૭-૩૪-૧૧માં **'प्रशस्'** નામના વસ્ત્રનો ઉલ્લેખ છે. આ વસ્ત્ર સૂર્યનાં કિરણો પડે ત્યારે નદીના પાણી જેમ ચમકતું હતું.

અશ્વિનૌ શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરતા વર્ણવાયા છે. બીજા દેવ કાળું વસ્ત્ર પહેરતા તેવો ઉલ્લેખ છે. અથર્વવેદમાં અભિચાર મંત્રોમાં ઋત્વિજો લાલ રંગની પાઘડી **'उष्णिष्'** પહેરતા તેવો ઉલ્લેખ છે.

'सुवासस्' શબ્દ સ્વચ્છ અને સુઘડ વસ્ત્રનું પરિધાન કરવાનું સૂચવે છે. ('વૈદિક સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ', પૃ. ૩૫૮)

કપડાં વણવાની કળા :

વૈદિક સમયમાં વસ્ત્ર વણવાની કલા પ્રચલિત હતી. तन्तुं तनुष्व (૧/૧૪૨/૧) તથા ૮/૧૩/૪ તથા तथा नव्यं नव्यं तन्तुमातन्वसे (૧/૧૫૯/૪) 'નવાં નવાં તન્તુઓ વણે છે.' એમ કહેવાયું છે. કપડું વણવાવાળી સ્ત્રી **'वय्या'** કહેવાતી.

उषानक्ता वय्येव रण्विते,
तन्तु ततं संवयन्ती समीची ।[૩]

અર્થાત્ યજ્ઞના સ્વરૂપને સુંદરતા પ્રદાન કરનારી ઉષા અને નક્તા (રાત્રી) દેવીઓ વસ્ત્ર વણનારી સ્ત્રીઓ જેમ શબ્દાયમાન થાઓ. અમારાં ઉત્તમ કર્મોને પ્રેરણા દેતાં દેતાં તે પૂજાય છે. **આ દેવીઓ** (સમયના) **દોરાને વણતી વણતી** (મનુષ્યના **જીવનરૂપી**) વસ્ત્રને ઉત્તમ પ્રકારે ગતિ કરવા યોગ્ય બનાવીને તમામ પ્રકારની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરતાં અન્ન અને દૂધથી પૂર્ણ બનાવે છે (ઋગ્વેદ, ૨.૩.૬).

કપડાં વણવાની સમગ્ર કલાને રૂપક બનાવીને વૈદિક ઋષિએ અહીં વિશ્વયજ્ઞની વ્યાખ્યા કરી છે. અન્ય એક સૂક્તમાં ઋષિ કહે છે -

यो यज्ञो विश्वतस्तन्तुभिस्ततं एकशतं देवतकर्मेभिरायतः ।
इमे वयन्ति पितरो य आययुः प्रवयाण वयेत्यासते तते ॥[૪]

આ સૃષ્ટિ યજ્ઞમય છે. આ સૃષ્ટિમાં (પંચ મહાભૂતો)રૂપી વસ્ત્રોને વણવામાં આવે છે. આ ચિરકાળ સુધી રહેનારી સૃષ્ટિ દેવોનાં દિવ્યકર્મોથી સ્થિર રહે છે. આ સૃષ્ટિ યજ્ઞમાં પિતૃગણ કપડાં વણતાં અનેક પ્રકારનાં ઉત્કૃષ્ટ નિકૃષ્ટ વસ્ત્રો અથવા પદાર્થોની રચના કરે છે.

અહીં કપડું વણવું એ યજ્ઞ કરવા જેવું કર્મ છે. તે દિવ્ય કર્મ જેવું છે. કપડાંના અનેક પ્રકારો તથા ઉત્તમ અને નિકૃષ્ટ કપડાંનો ઉલ્લેખ થયો છે. કપડાંની ગુણવત્તા(Quality)નો પણ વૈદિક સંસ્કૃતિમાં ખ્યાલ હતો.

વસ્ત્ર માટે वासस् શબ્દ વપરાયો છે.[૫]

વસ્ત્ર સૂતર, ઊન તથા રેશમનાં બનતાં હતાં. આ વસ્ત્રો વણીને બનાવાતાં હતાં. પરુષ્ણી અને સિન્ધુ નદીનો પ્રદેશ ઊનનાં ઉત્પાદન અને તેની કલા માટે પ્રસિદ્ધ હતો. પણ પંજાબ, જલંધરનાં ગરમ કપડાં ખૂબ વેચાય છે.

ઋગ્વેદમાં કહેવાયું છે કે -

श्रिये परुष्णीमुषमाण ऊर्णा यस्याः पर्वाणि सख्याय विव्ये ॥

આ મંત્રમાં પરુષ્ણી, ઊર્ણા અને વિવ્યે (વણવું -Weaving) ત્રણેય શબ્દો આ વાત સૂચવે છે. 'ઊન' ઘેટાંથી મળતું હતું. તેથી ઘેટાં માટે 'ऊर्णावती' શબ્દ પ્રયુક્ત થયો હતો.[૬] ગાંધાર પ્રદેશ સારી ઓલાદનાં ઘેટાં માટે પ્રચલિત હતો.[૭]

ઊનનાં ગૂંચળાંને પર્વત (ઋ. ૪.૨૨.૯૦) અથવા 'પરુષ્' (ઋગ્વેદ, ૯.૧૫.૬) કહેવાતાં. એ કારણે જ પરુષ્ણી નામ પડ્યું હતું.

ઊન મુલાયમ હોય છે. તેથી મુલાયમ વસ્તુઓ માટે 'ऊर्णामद्' શબ્દનો પ્રયોગ થતો હતો. 'ऊर्णासूत्र' એવો શબ્દ પાછળની સંહિતામાં વપરાયો છે.[૮] 'સોમ' રસને ગાળવાનાં વસ્ત્રો પણ ઊનનાં હતાં. તેને 'દશા' કહેતા હતા.

વિશિષ્ટ ધાર્મિક પ્રસંગો, તહેવારો વગેરેમાં રેશમી વસ્ત્રો પહેરાતાં હતાં. એ વસ્ત્રોને 'तार्प्य' કહેવાતાં. આ વસ્ત્રો 'તૃપા' કે ત્રિપર્ણ છોડનાં તાંતણામાંથી બનાવાતાં હતાં.[૯]

'ક્ષૌમ' રેશમી વસ્ત્ર છે. પરવર્તી સંસ્કૃતમાં તે 'પાનેતર' અર્થમાં વપરાયું છે. 'ક્ષૌમ' શબ્દનો પ્રયોગ મૈત્રાયણી સંહિતામાં પણ થયો છે.[૧૦]

આર્યો ચામડામાં અજ (બકરાં), કૃષ્ણમૃગ અને વાઘનાં ચામડાંનો ઉપયોગ કરતા હતા.

'અજિનવાસિન્' એવો શબ્દ ચામડાનાં વસ્ત્રો પહેરાતાં એ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે.[૧૧] અજિનવસ્ત્ર વેચનાર વેપારીનો ઉલ્લેખ મળે છે. મરુતો અજિન વસ્ત્ર પહેરતા વર્ણવાયા છે. ચામડાંને પ્રાચીન સમયમાં લોકો પહેરતાં હોવાથી તે પૂજામાં પવિત્ર મનાય છે. રેશમી વસ્ત્ર માટે 'કૌશેય વસ્ત્ર' શબ્દ પ્રચલિત છે. વૈદિક સાહિત્યમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે.[૧૨]

'અધોવાસસ્' કમરની નીચે પહેરવાનું વસ્ત્ર હતું. પુરુષો ધોતિયું પહેરતા, સ્ત્રીઓ સાડી. 'अधिवासस्' ઉપર ઓઢવાની ચાદર કે દુપટ્ટા જેવું વસ્ત્ર હતું.[૧૩]

ઋગ્વેદ, ૧.૧૪૦.૯માં પૃથ્વીના 'ઘાસ' રૂપી 'અધિવાસસ્' ઉપરનાં વસ્ત્રને ખાતા અગ્નિદેવનું વર્ણન છે, જે લીલા રંગના દુપટ્ટાને સૂચવે છે. ઋગ્વેદ, ૧.૧૬૨.૧૬માં ઘોડાનાં 'અધિવાસસો'નો ઉલ્લેખ છે. ઘોડાને શણગારવા માથે રંગબેરંગી વસ્ત્ર બંધાતાં હશે.

શતપથ બ્રાહ્મણમાં રાજાના ચાર પ્રકારના પહેરવેશનું વર્ણન મળે છે :

- નીચેની રેશમી ધોતી (તાર્પ્યવાસસ્)
- ઉપર પહેરવાનો કુર્તો (પાંડ્વ)
- ઓઢવાની ચાદર (અધિવાસસ્)
- માથાની પાઘડી (ઉષ્ણીષ)[૧૪]

શતપથ બ્રાહ્મણ, ૫.૨.૧.૭, ૮માં 'ચંડાતક' નામના અધોવસ્ત્રનો ઉલ્લેખ છે. એને સ્ત્રીઓ વસ્ત્રની નીચે પહેરતી હતી. આપણે આજે 'અન્ડરવિયર' તરીકે ઓળખીએ છીએ. 'નીવિ' નામના અધોવસ્ત્રનો ઉલ્લેખ પણ છે. આ પણ અંતઃવસ્ત્ર (અંડરવિયર) જેવું જ હતું. એને સ્ત્રીઓ અને પુરુષો પહેરતાં હતાં. પણ એ મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ જ પહેરતી હતી.[૧૫]

यत् ते वासः परिधानं यां नीविं कृणुषे त्वम् ।
शिवं ते तन्वे तत् कृण्मः संस्पर्शेऽद्रूक्ष्णमस्तु ते ॥ (અથર્વવેદ, ૮.૨.૧૬)

'હે બાળક ! તારી નાભિ પર બાંધવાનું અધોવસ્ત્ર અને ઉપર ઓઢવાનું વસ્ત્ર તને સુખ પહોંચાડનારું થાઓ. તે ખરબચડું ન હોવાથી સુખદાયક, સ્પર્શકારક અને સુકોમલ થાઓ.

- વસ્ત્ર સુખ આપે તેવાં હોવાં જોઈએ.

- મુલાયમ હોય, ચામડીને ખૂંચે તેવાં ન હોવાં જોઈએ.

- સ્પર્શમાં સુખ, આનંદ થાય તેવાં હોવાં જોઈએ એ વાત અહીં સૂચિત થાય છે.

ઉપર પહેરવાના વસ્ત્રમાં 'અત્ક' વપરાતું[૧૬] અત્ક અચકન જેવું અધિવસ્ત્ર (ઉપર પહેરવાનું વસ્ત્ર) હતું.

'દ્રાપિ' એક અલગ વસ્ત્ર હતું.[૧૭] કદાચ આ કવચ કે ચમકે તેવું ભભકાદાર વસ્ત્ર હશે. 'દ્રાપિ' મોટે ભાગે યોદ્ધાઓ પહેરતા હતા. સાયણે 'અત્ક' અને 'દ્રાપિ'નો અર્થ કવચ કર્યો છે. દ્રાપિ સોનેરી રંગની પણ અથર્વવેદમાં 'ઉપવાસસ્' શબ્દનો ઉલ્લેખ આવે છે.[૧૮] કદાચ આ ઓઢવાની ચાદર હોઈ શકે.

'પેશસ્'નો ઉલ્લેખ પણ મળે છે. આ અત્યંત ચમક-દમકવાળું વસ્ત્ર હતું. તેના પર જરીનું કામ કરવામાં આવતું. વિવાહના સમયે સ્ત્રીઓ તેને પહેરતી. નર્તકીઓ નૃત્ય કરતી વખતે તેને ધારણ કરતી હતી.[૧૯]

'પેશસ્' વસ્ત્રનું નિર્માણ સ્ત્રીઓ જ કરતી. તેથી 'પેશસ્કરી' એવો શબ્દ બન્યો છે. (પેશાવર શબ્દનો સંબંધ આની સાથે નહીં હોય ?) 'નીવિ' અંતર્વસ્ત્ર માટેનો શબ્દ છે.

આર્યો માથે પાઘડી બાંધતા. તેને **'उष्णीष'** કહેવાતી. શતપથ બ્રાહ્મણમાં રાજાઓને પાઘડી બાંધવાની રીત વર્ણવાઈ છે.[૨૦] પાઘડી બાંધ્યા પછી બંને છેડે ખોસી દેવાતી હતી. યજ્ઞમાં ઋત્વિજો લાલરંગની પાઘડી બાંધતા હતા. સ્ત્રીઓ પણ 'ઉષ્ણીષ' પહેરતી તેવો ઉલ્લેખ છે.[૨૧] વ્રાત્ય લોકો પણ પાઘડી બાંધતા તેવો ઉલ્લેખ છે.

વસ્ત્રો સાથે પગરખાં, આભૂષણો, સુગંધી તેલ, કેશગુંફનના ઉલ્લેખો પણ વૈદિક સાહિત્યમાં છે. પણ વિસ્તારભયે તે ચર્ચ્યાં નથી.

વસ્ત્રોદ્યોગ :

વૈદિક સમયમાં વસ્ત્રોદ્યોગ ધીરે ધીરે વિકસતો હતો. કપડાં વણવાની ક્રિયા તથા તેનાં ઉપકરણોને ઉલ્લેખ માટે આપણને પારિભાષિક શબ્દો પણ મળે છે.

તાણાના રૂપમાં સૂતરને ફેલાવાય તેને 'તન્તુ' કહેવાતો.[૨૨] પહોળાઈમાં સૂતરને વણાય તેને 'ઓતુ' કહેવાતું.[૨૩] જેનાથી તેને વણાતું તેને તસર કહેવાતું.[૨૪] શાળને 'વેમન્' કહેવાતી.[૨૫] દોરાને ફેલાવેલા રાખવા વપરાતી ખૂંટી (ખીલી) માટે 'મયૂખ' શબ્દ હતો.[૨૬] સૂતરને ખેંચાયેલ રાખવા માટે એક તરફ રાખવાના ભારને માટે 'સીસ' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. 'વાજસનેયી સંહિતા', ૧૯.૨૦.

વણકર માટે 'વાય' શબ્દ વપરાતો.[૨૭] સંસ્કૃતમાં તન્તુવાય અને તુન્નવાય એવા શબ્દો છે.

કપડાં વણવાનું કામ મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ કરતી[૨૮]. વસ્ત્ર પર કલાકારીગીરી થતી. મલમતિ જેવાં બારીક વસ્ત્રો પણ મળતાં હતાં.

રૂવાડાંવાળાં અને પીછાંવાળાંમાં ચામડાંનાં વસ્ત્રોનો વ્યવસાય કરનાર માટે 'અજિનસન્ધિ' શબ્દ વપરાયો છે.[૨૯] ચામડાને ચીકણું કરનાર **'चर्मम्न'** કહેવાતો.[૩૦]

આમ વૈદિક સાહિત્યના નિર્દેશો સૂચવે છે કે ભારતમાં પ્રાચીન સમયથી વિવિધ વસ્ત્રો, વસ્ત્રો બનાવવાની કળા, કારીગરી, વસ્ત્રસજાવટ અને તેમનું નિર્માણ - આ સર્વ ક્ષેત્રોમાં આર્યો પ્રગતિશીલ હતા.

પાદટીપ

૧. 'ભગવદ્ગીતા', ૨.૨૨.
૨. ડૉ. ગૌતમ પટેલ, 'વૈદિક સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ', યુનિ. ગ્રંથનિર્માણ બૉર્ડ, ૨૦૦૫, પૃ. ૩૫૬
૩. ઋગ્વેદ, ૧૦.૧૩૦
૪. ઋગ્વેદ, ૧.૩૪.૧, ૧.૧૧૫.૪, ૮.૩.૨૪, ૧૦.૨૬.૬, ૧૦.૧૦૨.૨; તૈત્તિરીય સંહિતા, ૬.૧.૮.૭, અથર્વવેદ, ૮.૨.૧૬, વાજસનેયી સંહિતા. ૨.૩૨, ઐતરેય બ્રાહ્મણ. ૧.૩ વગેરે.
૫. ઋગ્વેદ, ૫.૨૨.૨ ૬. ઋગ્વેદ, ૮.૫૬.૩ ૭. ઋગ્વેદ, ૧.૧૨૬.૭
૮. મૈત્રાયણી સંહિતા, ૩.૧૧.૯; કાઠક સંહિતા, ૩૮.૩, વાજસનેયી સંહિતા, ૧૯.૮૦.
૯. અથર્વવેદ, ૧૮.૪.૩૧; તૈત્તિરીયસંહિતા, ૨.૪.૧૧; તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ, ૧.૩.૭.૧. શતપથ બ્રાહ્મણ, ૫.૩.૫.૨૦; પંચવિંશ બ્રાહ્મણ, ૨૧.૧
૧૦. મૈત્રાયણી સંહિતા, ૩.૬.૭, શાકુન્તલ, ૪.૫
૧૧. વાજસનેયી સંહિતા, ૩૦.૧૫, તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ, ૩.૨.૧૩.૧
૧૨. શતપથબ્રાહ્મણ, ૫.૨.૧.૭, ૮
મનુસ્મૃતિ, ૫.૧૨૦, પંચતંત્ર, ૧.૯૪, મૃચ્છકટિક, ૫.૩, ઋતુસંહાર, ૫.૯
૧૩. ઋગ્વેદ, ૧.૧૪૦.૯, ૧.૧૬૨.૧૬, ૧૦.૫.૪.
૧૪. શતપથ બ્રાહ્મણ, ૫.૩.૫.૨૦ થી ૨૩
૧૫. અથર્વવેદ, ૮.૨.૧૬, ૧૪.૨.૫૦, તૈત્તિરીય સંહિતા, ૭.૫.૧૧.૧, વાજસનેયી સંહિતા, ૨૨.૨૬, ૨૫.૯
૧૬. ઋગ્વેદ, ૧.૯૫.૭; ૨.૩૫.૭૪; ૪.૧૮.૫; ૫.૫૫.૬; ૬.૨૯.૩; ૮.૧૪.૭; ૯.૧૦૧.૧૪ વગેરે.
૧૭. ઋગ્વેદ, ૧.૨૫.૧૩, ૧.૧૧૬.૧૦, ૪.૫૩.૨, ૯.૮૬.૧૪
૧૮. અ. વે., ૧૪.૨.૪૯
૧૯. ઋગ્વેદ, ૨.૩.૬, ૪.૩૬.૭, ૭.૩૪.૧૧, વા. સંહિતા, ૧૯.૮૨, ૨૦.૪૦, ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૩.૧૯
૨૦. શ.બ્રા., ૫.૩.૫.૨૩, ઐતરેય બ્રાહ્મણ, ૬.૧
૨૧. શ. બ્રા., ૧૪.૨.૧.૮ ૨૨. અથર્વવેદ, ૧૯.૨.૫૧
૨૩. ઋગ્વેદ, ૬.૯.૨; તૈ.સં., ૬.૧.૧.૧ ૨૪. ઋગ્વેદ, ૧૦.૧૩૦.૨
૨૫. વાજસનેયી સંહિતા, ૧૯.૮૩
૨૬. ઋગ્વેદ, ૭.૯૯.૩, તૈ.સં., ૨.૩.૧.૫, કાઠકસંહિતા, ૧૧.૬.
૨૭. ઋગ્વેદ, ૧૦.૨૬.૬ ૨૮. અથર્વવેદ, ૧૦.૭.૪૨, ૯.૨.૫૧
૨૯. વાજસનેયીસંહિતા, ૩૦.૧૫
૩૦. વાજસનેયી સંહિતા, ૩૦.૧૫ ૫૨. મહીધર ભાષ્ય

અભ્યાસ ગ્રંથો :

૧. ઉપાધ્યાય આચાર્ય બલદેવ, 'वैदिक साहित्य और संस्कृति'.
૨. પટેલ, ડૉ. ગૌતમ. 'વૈદિક સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ'. યુનિ. ગ્રંથનિર્માણ બૉર્ડ. અમદાવાદ, ૨૦૦૫.
૩. चौबे, ब्रजबिहारी. 'संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास'. उ.प्र. संस्कृत संस्थान, लखनउ, १९९६
૪. માધવ, ડૉ. હર્ષદેવ અને અન્ય. 'સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ચોસઠ કળાઓ', એચ. કે. આર્ટ્સ કૉલેજ. અમદાવાદ. ૨૦૦૬.

સમસ્યાઓથી સભર શ્રીકૃષ્ણ-પ્રિયતમા રાધા

◆

પ્રા. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી*

વૈષ્ણવોમાં શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવનો અનેરો મહિમા રહેલો છે ને શ્રીકૃષ્ણની પ્રિયાઓમાં રાધા રુક્મિણી-સત્યભામા વગેરે પત્નીઓ કરતાં ય અધિક આદર ધરાવે છે. શ્રીકૃષ્ણ ગોકુલમાં નંદ-નંદન તરીકે ઉછર્યા ને વ્રજ વૃંદાવનમાં અનેકાનેક ગોપીઓના લાડીલા બન્યા. તેઓમાં રાધા સર્વોત્તમ સ્થાન ધરાવે છે. શ્રીકૃષ્ણ વૃંદાવનથી મથુરા ગયા ને મથુરાથી દ્વારકા ગયા. તે દરમ્યાન દાયકાઓ સુધી રાધા અને કૃષ્ણનો મેળાપ થયો નહિ. પ્રૌઢાવસ્થામાં કૃષ્ણને પાલક પિતા નંદનો મેળાપ થયો ત્યારે કૃષ્ણ તેમની સાથે વૃંદાવન ગયા ને ત્યારે જીવનના અંતિમ તબક્કામાં રાધા-કૃષ્ણનું પુનર્મિલન થયું. પરંતુ જીવનભર શ્રીકૃષ્ણ રાધાને અને રાધા શ્રીકૃષ્ણને વિસર્યાં નહોતાં. સમય જતાં શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ વૈષ્ણવોના લાડીલા ઈષ્ટદેવ બન્યા ને મથુરા દ્વારકા વગેરે સ્થળોએ એમનાં મંદિર બંધાયાં ત્યારે રાધા-કૃષ્ણની યુગલમૂર્તિઓ પૂજાવા લાગી તેમજ રાધાનાં સ્વતંત્ર મંદિર બંધાયાં. એટલું જ નહિ, રાધાની ઉપાસના કરતા સ્વતંત્ર સંપ્રદાય પણ વિકસ્યા. આમ રાધા શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં અનેરું સ્થાન ધરાવે છે.

છતાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રાધાનું પાત્ર અનેક જટિલ સમસ્યાઓથી સભર રહેલું છે.

ભારતના પ્રાચીન સાહિત્યમાં રાધાનો ઉલ્લેખ પહેલવહેલો હાલ-સંકલિત 'ગાથા સપ્તશતી'માં આવે છે. એનો કર્તા ૧લી સદીમાં થયો

પછી બૌદ્ધ ગ્રંથ 'લલિત-વિસ્તર' (૩જી સદી)માં રાધાનો નિર્દેશ આવે છે. 'પંચતંત્ર' (૨ જીથી ૫મી સદી)માં પણ રાધાનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. આગળ જતાં गउड वहो (૮મી સદી), वेणीसंहार (૮મી સદી પહેલાં) ध्वन्यालोक (૯મી સદી) ઇત્યાદિમાં પણ રાધાનો નિર્દેશ ઉપલબ્ધ છે.

બીજી બાજુ પુરાણ સાહિત્યમાં महाभारत ના ખિલ (પરિશિષ્ટ) हरिवंश માં ગોપીઓના નિર્દેશમાં રાધાનો નામનિર્દેશ કરાયો નથી. પુરાણોમાં ब्रह्मपुराण, विष्णुपुराण અને भागवतपुराण જેવાં પ્રાચીન પુરાણોમાં કૃષ્ણચરિતના કેટલાક પ્રસંગ નિરૂપાયા છે, પરંતુ એમાં રાધાનો ક્યાંય નામનિર્દેશ કરાયો નથી. पद्मपुराण ના ઉત્તરખંડમાં શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત વિગતવાર નિરૂપાયું છે ને એમાં ગોપીઓ સાથેની લીલાનો ઉલ્લેખ કરાયો છે, પરંતુ એમાં ક્યાંય રાધાનો નામનિર્દેશ કરાયો નથી.

રાધાનું ચરિત વિગતવાર પહેલવહેલું ब्रह्मवैवर्त पुराण (૧૦મી થી ૧૬મી સદી)માં ઉપલબ્ધ છે.

પૂર્વકાલીન પુરાણોમાં ક્યારેક રાધાનો નામનિર્દેશ આવે છે, પરંતુ એના આ અંશ પ્રક્ષિપ્ત હોવાનું પ્રતિપાદિત થયું છે. એમાં पद्मपुराण તથા स्कन्दपुराण ખાસ નોંધપાત્ર છે. भविष्यपुराण જેવાં ઉત્તરકાલીન પુરાણોમાં રાધાનો નિર્દેશ આવે છે, જ્યારે विष्णुधर्म पुराण, विष्णुधर्मोत्तर पुराण અને नरसिंहपुराण જેવાં ઉપપુરાણોમાં રાધાનો ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ નથી.

આમ રાધાનો નિર્દેશ ઇતર સાહિત્યમાં ૧લી સદીથી ઉપલબ્ધ હોવા છતાં પુરાણોમાં રાધાનો નામ નિર્દેશ ૧૦મી સદી પહેલાં ક્યાંય ઉપલબ્ધ નથી. આ હકીકત આશ્ચર્યજનક ગણાય.

બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ વગેરેમાં રાધા વ્રજના વૃષભાનુની પુત્રી હોવાનું જણાવ્યું છે. પરંતુ રાધાનાં માતાનું નામ એક પરંપરામાં 'કલાવતી' જણાવ્યું છે, જ્યારે બીજી પરંપરામાં 'કીર્તિદા' જણાવ્યું છે. પુરાણોમાં કેટલાક રાધાના પિતા વૃષભાનુને ગોકુલમાં રહેતા બતાવે છે, તો બીજા કેટલાક વૃષભાનુને (બરસાના)માં દર્શાવે છે.

---

* નિવૃત્ત નિયામક, ભો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

રાધાને ૧૨ વર્ષ પૂરાં થતાં પિતા વૃષભાનુએ રાયણ નામે વૈશ્ય સાથે રાધાનો વિવાહ કરવાનું ગોઠવ્યું. રાયણ નંદનાં પત્ની યશોદાની સહોદર થતાં ને એ રીતે એ કૃષ્ણના મામા થતા. રાધા પહેલાં રાયણને પરણે અને આગળ જતાં કૃષ્ણનાં પ્રેયસી બને તો શ્રીકૃષ્ણને પરકીયા પ્રેમનો દોષ લાગે. આથી બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં એવી વાત ઉપજાવી છે કે રાયણ સાથેના વિવાહ સમયે રાધા પોતાની જગ્યાએ પોતાની છાયા (પ્રતિકૃતિ) મૂકીને અંતર્ધાન થયેલાં ને રાયણનો વિવાહ રાધા સાથે નહિ, પણ રાધાની છાયા સાથે થયેલો !

વળી બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં એવો વૃત્તાંત આવે છે કે એક દિવસ નંદ કૃષ્ણને લઈ વૃંદાવન ગયા ને ત્યાં ભાંડીર વનમાં ગોધન ચરાવવા લાગ્યા. તેવામાં કૃષ્ણની માયાથી એકાએક મુશળધાર વરસાદ પડ્યો. નંદને એક બાજુ ગોધનની ને બીજી બાજુ બાલ કૃષ્ણની ચિંતા થઈ. એવામાં રાધા ત્યાં પહોચ્યાં ને નંદે બાલ કૃષ્ણ રાધાને સોંપ્યા. રાધા એમને દૂર લઈ જઈ વારંવાર ભેટવા અને ચૂમવા લાગ્યાં ને નજીકમાં આવેલ મનોહર રત્નમંડપમાં કૃષ્ણને લઈ જઈ એમના પુરુષ-સ્વરૂપ સાથે પ્રણય કરવા લાગ્યાં. એવામાં ત્યાં ચતુર્મુખ બ્રહ્માએ આવી રાધા-કૃષ્ણની વિવાહવિધિ કરાવી. પછી કૃષ્ણ અને રાધાએ પરસ્પર અંગ-ઉપાંગને સ્પર્શી કામક્રીડા કરી. રાયણ-રાધાછાયાના તેમજ કૃષ્ણ-રાધાના આ વિવાહ-પ્રસંગ સ્પષ્ટતઃ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણે ઉપજાવી કાઢ્યા લાગે છે, જેથી કૃષ્ણને પરકીયા પ્રણયનો લોકાપવાદ નડે નહિ.

પરંતુ સમય જતાં રાધા-કૃષ્ણની ભક્તિના એવા સંપ્રદાય વિકસ્યા જેમાં પરકીયા-પ્રણયને મહત્ત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું. પરકીયા પ્રેયસી સ્વકીયા પત્ની કરતાં ય પ્રણય-લીલામાં અધિક મહત્ત્વ ધરાવે છે એવું ય એમાં પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું.

વળી બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ એક નવી માન્યતા રજૂ કરે છે. તે અનુસાર શ્રીકૃષ્ણ અને રાધા ગોલોકમાં શાશ્વત સ્થાન ધરાવે છે ને ભૂલોકમાં એ ક્યારેક અવતરે છે.

સમય જતાં નંદની આગેવાની નીચે ગોકુલમાં ગોપ-ગોપીઓએ વૃંદાવનમાં સ્થળાંતર કર્યું. ત્યાં રાધા-કૃષ્ણે રાસલીલા તથા પ્રણયલીલા કરી.

સમય જતાં કૃષ્ણ વૃંદાવન ત્યજી મથુરા ગયા, ત્યાંથી કૃષ્ણે કંસના વધ પછી ઉદ્ધવને વૃંદાવન મોકલી રાધા આદિ ગોપીઓની ખબર કઢાવી. પરંતુ પછી કૃષ્ણ રુક્મિણી આદિ અષ્ટ ભાર્યાઓના પતિ બન્યા. હવે એમણે રાધાને મથુરા કે દ્વારકા તેડાવી સાથે રહેવા કંઈ તજવીજ કરી નહિ ને રાધા પણ સ્વેચ્છાએ વૃંદાવન ત્યજી દ્વારકામાં નિવાસ કરવા ગયાં નહિ ! એમ કરતાં કરતાં રાધાએ સો વર્ષનો વિયોગ વેઠ્યો. આ અંગે શ્રીદામાના શાપનું નિમિત્ત આપવામાં આવ્યું છે.

'ભાગવત્ પુરાણ'માં દ્વારકાવાસી કૃષ્ણ અને વ્રજવાસી ગોપીઓનું પુનર્મિલન કુરુક્ષેત્રમાં થયું હોવાનું જણાવ્યું છે, જ્યારે 'બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ'માં એ પુનર્મિલન વૃંદાવનમાંના સિદ્ધાશ્રમમાં થયું હોવાનું દર્શાવ્યું છે. સિદ્ધાશ્રમમાં કૃષ્ણ અને રાધાનું મિલન થયું ને ત્યાં બંનેએ મુક્ત પ્રણયક્રીડા કરી હોવાનું જણાવ્યું છે. રાધા-કૃષ્ણે સિદ્ધાશ્રમથી મલયગિરિ સુધી વિવિધ-સ્થળોએ સહવિહાર કર્યો. આખરે તેઓ વૃંદાવન પાછાં ફર્યાં ને કૃષ્ણ અને રાધા અન્ય ગોકુલવાસીઓ સાથે રથમાં બેસી ગોલોક ગયાં ને ત્યાં પોતાના આવાસમાં પ્રવેશ્યાં. આ બધો વૃત્તાંત બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં જ નિરૂપાયો છે.

રાધા શ્રીકૃષ્ણની સ્વકીયા પત્ની હતાં કે પરકીયા પ્રેયસી એ મુખ્ય સમસ્યા રહેલી છે. રાધાના ચરિતમાં સમય જતાં આવી અનેક સમસ્યાઓ નજરે પડે છે. જે રાધાનો ભાગવત પુરાણ સુધીનાં પ્રાચીન મહાપુરાણોમાં નામનિર્દેશ કરાયો નહોતો, તેનો બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં વિસ્તૃત વૃત્તાંત અપાયો, જેને સ્વકીયા ઠરાવવા અવનવા પ્રસંગ પ્રયોજાયા, તેને સમય જતાં પરકીયા તરીકે ય મહત્ત્વ મળ્યું. રાધાના નામે સ્તોત્રો ને કવચો રચાયાં. નવા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં રાધાનો અપૂર્વ મહિમા પ્રવર્ત્યો. રાધાના નામે કુંડ તથા દેવાલય બંધાયાં. શ્રીકૃષ્ણનો રાધાવલ્લભ તરીકે મહિમા મનાયો. ખરેખર રાધાનું ચરિત અનેક સમસ્યાઓથી સભર છે.

જપયજ્ઞ

◆

રમાબહેન ઠાકોર*

પીપળો – વડ – આંબો – પીપર
| | | |
ધ્યાન કથા માનસપૂજા જપયજ્ઞ

જપયજ્ઞ : પાંખરીવૃક્ષની નીચે જપયજ્ઞ.

જપ એટલે શું ? યજ્ઞ એટલે શું ? બે શબ્દોનો સાથે પ્રયોગ તેનું પ્રયોજન શું ?'

સતયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ અને કલિયુગ. યુગના પ્રભાવ પ્રમાણે સાધનાની રીતો બદલાય. કાળના પ્રવાહમાં ગુણની વધઘટ થતી જાય. સત્યયુગમાં સત્ત્વગુણની અધિકતા, તેથી ધ્યાનનું મહત્ત્વ હતું. અને તે દ્વારા જિજ્ઞાસુ મુક્તિ મેળવવા સાધના કરતો. ત્રેતાયુગમાં મનુષ્ય બર્હિમુખ થતાં રજોગુણની અધિકતા થઈ. દ્વાપરયુગમાં વિવિધ પ્રકારની પૂજા થતી અને કલિયુગમાં જપયજ્ઞની વિશેષતા છે.

એવું નથી કે અન્યયુગનાં સાધનો એકબીજામાં ઉપયુક્ત ના થઈ શકે. પરંતુ સમષ્ટિના વિકાસને ધ્યાનમાં રાખીને નિર્ણય થયો કે કલિયુગમાં જપનું મહત્ત્વ છે. કારણ કલિયુગમાં સંશય-તર્કનું સ્થાન વધતાં જપની સાધનાને મુખ્ય ગણી છે. આ જપ કરવામાં ચારેય યુગનો લાભ મળે છે. નામસ્મરણ કલ્યાણકારી છે. ભગવાનનું નામસ્મરણ-જપ દરેકને દરેક રીતે મદદકર્તા છે.

ધ્રુવજી જેવી વૃત્તિ કેળવવાની છે. ધ્રુવના મનમાં જે ગ્લાનિ છે, તેને દૂર કરવાની શક્તિ જપ કરવાથી મળે છે. સંતની વાણી ઉપર વિવેકથી વિશ્વાસ રાખવો જ જોઈએ. ઉપરાંત પોતાની બુદ્ધિમત્તાનો ઉપયોગ પણ કરવો જોઈએ. દા.ત. ''રામ'' શબ્દ., તેમાં ''ૐ'' કારનો તેમજ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશનાં નામનો પણ ઉચ્ચાર છે.

જપનામ સાધના સર્વને માટે છે. જપ અને યજ્ઞ શબ્દનો સાથે પ્રયોગ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. ગીતામાં કર્મનો ઉપદેશ છે. કર્મ કરનારને કર્મની સાથે પાપ-પુણ્ય થાય જ. પરિણામ પણ બન્નેનાં ભોગવવાં પડે. તો તે ફળને નષ્ટ કરવાનો ઉપાય શું ? વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક સાત્ત્વિક ભાવે સત્કર્મથી કોઈ પણ કામના વગર યજ્ઞ થાય તો વૈરાગ્ય મનમાં ઉદ્ભવે. જ્ઞાનના અંકૂર ફુટે. આમ મંથનથી માખણ તો મેળવી શકાય. પરંતુ તેને પકવવા માટે યોગાગ્નિ પ્રગટાવવો જોઈએ. તેને અખંડ રાખવા માટે લાકડાંની જરૂર પડે.

આમ નિષ્કામભાવે સંપૂર્ણપણે જાગ્રત રહીને કરેલાં કર્મોનાં શુભ-અશુભ બન્ને ફળોનો નાશ થાય. બન્ને ફળને નાશ કરવાનાં છે. પુણ્યકર્મ ફળનો પણ નાશ કરવો જોઈએ. નહીંતર સ્વર્ગનું સુખ ભોગવવું પડે ને તે પૂરું થતાં પાછા જન્મ મરણના ચક્કરમાં પડાય.

યજ્ઞમાં અગ્નિનો પ્રયોગ ઉપરાંત આહૂતિ પણ આપવાની હોય છે. આહૂતિમાં ચોખા, જવ, તલ, આમ ત્રણ પ્રકારના કર્મ : સાત્ત્વિક, રાજસી અને તામસી. ત્રણ પ્રકારના ગુણઃ સાત્ત્વિક, રાજસી અને તામસી. ચોખા સફેદ-સાત્ત્વિક, જવ પીળો-રાજસી. અને તલ કાળા-તામસી. આમ ત્રણેય ગુણોની આહૂતિ આપતાં આપતાં મંત્ર જપ કરવાનો છે. તે પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક, સાવધાનીથી, જાગ્રત રહીને સમજપૂર્વક, કર્મબંધનમાંથી છૂટવાના લક્ષ્યથી જ સતત નિરંતર.

---

* બી-૩૦૧, શીરોમણી ફ્લેટ, નહેરુનગર સર્કલ પાસે, સેટેલાઇટ, અમદાવાદ૩૮૦૦૧૫

ખેડૂત બીજ વાવે છે. જમીનમાં ચોખા, જવ, તલ નાખી પાણી સીંચે છે. પરિણામે તે ઊગીને અસંખ્ય થઈને આપણને મળે છે. સંસારમાં કર્મો કરતાં જ રહીએ તો તેની સંખ્યા પણ અગણિત થાય. જ્યારે અગ્નિમાં હોમવાથી તેની ભસ્મ થાય. સાત્ત્વિક કર્મો, રાજસી કર્મો કે તામસી કર્મોઃ ચોખારૂપે-સાત્ત્વિક, જવના પ્રતીકરૂપે રાજસી અને કાળા તલના પ્રતીક રૂપે તામસી કર્મોની આ ભસ્મ સરખે રૂપે જ થાય છે. તેનાં રૂપ ગુણ બધું નાશ પામે છે. બધાંની ભસ્મ ''દગ્ધબીજ'' થઈ ગુણાતીત અવસ્થાને પામી શકાય છે. આ પવિત્ર ભસ્મનું તિલક આપણો કરીએ છીએ. ગોરમહારાજ કરાવે છે અને આપણે સમજ્યા વગર લાગણીવશ ચહેરો કરીને પગે લાગીને કપાળમાં ભસ્મ લગાડીએ છીએ. પણ બધું સમજણ વગર. અંધશ્રદ્ધાથી, આપણી વિધિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપણને હોવું જોઈએ. બાકી ''કુજરશોચન્યાય'' જેવું. સમજ વગર, પરંતુ શ્રદ્ધા-નિષ્ઠા, હોય છતાં પણ વિધિનો સંપૂર્ણ મર્મ ના જાણતા હોઈએ તો ''પથ્થર પર પાણી'' જેવું થાય.

આપણે કર્મને જપયજ્ઞથી બાળી નાંખવાનાં છે. દરેક કર્મ યજ્ઞ રૂપે જ કરવા જોઈએ. તેથી જ જપની સાથે યજ્ઞનો પ્રયોજે. જપયજ્ઞ ઉત્તમ શ્રેષ્ઠ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ ભગવાન સ્વયં છે. આમ તો શુદ્ધ અંતઃકરણથી કરેલાં કર્મો અને તેનો જપયજ્ઞ કલ્યાણકારી જ છે. જપયજ્ઞથી ત્રિવિધ પ્રકારની શાંતિ જરૂર મળે જ : આધિદૈવિક, આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક.

પુરાણમાંથી આવાં યજ્ઞોના દૃષ્ટાંત મળે છે દશરથનો યજ્ઞ : સંસારસુખ માટે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે. વિશ્વામિત્રનો યજ્ઞ લોકકલ્યાણને માટે. જનકરાજાનો યજ્ઞ : નિષ્કામભાવે. તેમાં અગ્નિ કે આહૂતિ પણ નથી માત્ર માનસિક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે.

બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય તે સહુથી ખરાબ ગ્રહદશા કહેવાય. સમસ્ત પ્રતિકૂળતામાં વિશ્વાસ અને વિવેક જળવાઈ રહે તો ગમે તેવા વિકટ સંજોગોમાં પણ ટકી શકાય.

ભરત રામને સંપૂર્ણ શરણે થઈ સમર્પિત થઈ ગયા. ૨જ માત્ર અભિમાન નથી, મમતા નથી. રાગદ્વેષ નથી તે મહાન જપયજ્ઞ ''ર'' કારના અગ્નિથી આહૂતિ આપો. આ પરિપૂર્ણતા છે.

મંત્રમાં શક્તિ છે. મંત્રજ શક્તિ છે. વસ્તુમાં શક્તિ ઉમેરીએ તો તેની કિંમત અધિક વધે. શબ્દમાં શક્તિ છે. જેટલા પદાર્થ છે તેને શક્તિમાં પલટી નાંખીએ તો હજારોગણા શક્તિશાળી બને તેવું જ મંત્રનું. વેદના મંત્રો ઉચ્ચ કોટીના છે અને એના અર્થ વિલક્ષણ છે. મંત્ર દ્વારા જો યજ્ઞ થાય તો શબ્દનું સામર્થ્ય સંસારના સઘળા પદાર્થોથી અનેકગણું વધી અસાધ્યને સાધ્ય કરે. કાર્ય સફળ થાય જ. અતુલિત બળ મંત્રમાં છે.

જનમેજયનો સર્પ યજ્ઞ : મંત્રોથી સાપ ખેંચાઈને આવતાં.

મન અને હૃદયને એકાગ્ર કરવાનું છે. એકાગ્રતામાંથી એમાં રસ ઉત્પન્ન કરવાનો છે. તો જ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત થાય. મનના વિચારોને સંપૂર્ણ ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં નષ્ટ કરી ધ્યાન સાથે મનના રસને જોડવાનો છે. ધ્યાન અને રસની સાથે જપ ને જોડવાનો છે. જોડવો જ પડે આ સ્થિતિમાં પ્રભુની લીલાનું ચિંતવન...નામનો આશ્રય જપ નામનો જપ. નામ સ્મરણ-નામ સ્મરણ.

આને પરિણામે જપયજ્ઞ જે ભગવાન સ્વયં છે.

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि ।

જપયજ્ઞનું આટલું બધું મહત્ત્વ છે. જો સમજીને રોજ મંત્રની માળા કરીએ તો મનસા-વાચા-કર્મણા શાંતિ રહે અને જીવનમાં સુખ-શાંતિ અને સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં, સમત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય.

કચ્છમાંથી પ્રાપ્ત ક્ષત્રપ અભિલેખ : અવલોકિત વિશ્લેષણ

◆

ડૉ. રસેશ જમીનદાર*

આપણે અભિજ્ઞ છીએ તેમ ઇતિહાસની ક્ષિતિજો સદાય અને સતત વિસ્તરતી રહે છે અને સરવાળે પરિવર્તિત થતી રહે છે અને પુનરાવલોકનને મોકળાશ બક્ષતી રહે છે. ઇતિહાસની ગતિવિધિઓ સમય અને સ્થળ પરત્વે વ્યાપક બની રહે છે અને તેનો પરિઘ વ્યાપ્ત થતો રહે છે. મુખ્યત્વે તો સમયાંતરે હાથવગાં થતાં રહેતાં જ્ઞાપકોથી ઇતિહાસનાં નવેસરથી અવલોકન સમયે સમયે થતાં રહેવાં જોઈએ. ઇતિહાસવિદ્યામાં ખેડાણ જેમ જેમ સૂક્ષ્મ સ્તરનું થતું જાય તેમ તેમ તેના ગ્રંથમાં તેનાં પ્રતિબિંબ પથરાતાં રહેવાં જોઈએ. આ સંદર્ભે અહીં કચ્છ જિલ્લામાંથી પ્રાપ્ત થયેલા અભિલેખનાં વિશ્લેષિત અવલોકન કરવાનો ઉપક્રમ છે; ખાસ કરીને ગઈ સદીના ઉત્તરાર્ધનાં ઉત્તર વર્ષોમાં હાથ લાગેલા બે યષ્ટિલેખ બાબતે.

ગુજરાતનો ઇતિહાસયુગ દીર્ઘકાલીન છે; એમાંય એનો પૂર્વકાલ વિસ્તૃત સમયપટને અંકે કરે છે; જેમાં ક્ષત્રપકાલ (ઈસવી ૨૩ થી ૪૧૫), મૈત્રકકાલ (ઈસવી ૪૭૦ થી ૭૮૮) અને સોલંકીકાલ (ઈસવી ૯૪૨ થી ૧૩૦૪) નામના ત્રણ ઉજ્જવલકાલ ધ્યાનાર્હ છે. આ ત્રણેયમાં ક્ષત્રપકાલે સહુથી વધુ સમય અંકે કર્યો છે. માત્ર ગુજરાતનાં ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિમાં જ નહીં પણ ભારતનાં ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના પૂર્વકાલીન ઇતિહાસમાં ક્ષત્રપશાસન એક માત્ર દીર્ઘકાલીન શાસનનું સન્માન ધરાવે છે. આમ તો, ગુજરાતના ઇતિહાસનો પૂર્વકાલનો પૂર્વાર્ધ ઈસવીપૂર્વ ૩૦૦ થી આરંભી ઈસવી ૧૩૦૦ સુધીના સોળ શતકનો સમયવિસ્તાર ધરાવે છે; તેમાં ચાર શતક સુધી શાસન કરવાનો યશ માત્ર પશ્ચિમી ક્ષત્રપ સત્તાધીશોને ફાળે જાય છે તે બાબત ધ્યાનયોગ્ય રહેવી જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ ક્ષત્રપકાલનું સ્થાનમૂલ્ય મહત્ત્વ ધારણ કરે છે. ભૌગોલિક લાક્ષણિકતાઓ અને સાંસ્કૃતિક વિશેષતાઓ તેમ જ રાજકીય ગતિવિધિઓને કારણે ગુજરાતનો પૂર્વકાલીન ઇતિહાસ ભારતના પૂર્વકાલીન ઇતિહાસની લઘુઆવૃત્તિ સમાન છે, તો ક્ષત્રપકાલ પણ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની લઘુઆવૃત્તિ છે એમ ખસૂસ કહી શકાય.

પશ્ચિમી ક્ષત્રપોનાં ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિને આલેખવાનાં જ્ઞાપકોમાં મુખ્ય છે એમણે નિર્માણ કરેલા સંખ્યાતીત સિક્કાઓ, જે ચાંદીના છે અને ઘણી બધી રીતે ભારતના સિક્કાવિદ્યાના ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ સ્થાનના અધિકારી છે.[૧] આ ઉપરાંત એમણે ઉત્કીર્ણ કરાવેલા તેત્રીસ જેટલા અભિલેખ પણ મહત્ત્વનાં સાધન તરીકે ઊભરી રહે છે.[૨]

આમાંથી દશ અભિલેખ તો એકલા કચ્છ જિલ્લામાંથી હાથ લાગ્યા છે : ૬ આંધૌમાંથી, ખાવડા, મેવાસા, વાંઢ અને દોલતપુરમાંથી એક એક. ક્ષત્રપોના અભિલેખમાં અને સિક્કામાં નિર્દિષ્ટ વર્ષ શક સંવતનાં છે. આ દૃષ્ટિએ શક વર્ષ ૬નો લેખ દોલતપુરમાંથી મળ્યો છે, જે સહુથી પુરાણો છે, તો વર્ષ ૧૧૪-૧૫નો લેખ આંધૌમાંથી હાથ લાગ્યો છે. આ બધા અભિલેખ ભૂજસ્થિત કચ્છ મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત અને સંગૃહીત છે. શક વર્ષ પરના ચાર અભિલેખ આંધૌમાંથી હાથ લાગ્યા છે, જે ચાષ્ટન-રુદ્રદામાના સંયુક્ત શાસન સમયના છે. આથી, સ્પષ્ટ થાય છે કે કાર્દમક કુળના ક્ષત્રપોએ કચ્છમાંથી એકસોને ચૌદ વર્ષ સુધી ગુજરાત ઉપર સત્તાનાં સૂત્ર સંભાળ્યાં હતાં. ઇતિહાસી ઘટના મુજબ શક જાતિના લોકો મધ્ય એશિયાની રાજકીય ઊથલપાથલના પરિલક્ષ્યમાં સ્થળાંતરિત થતા રહેલા અને પરિણામે ભારતમાં આવીને પંજાબ-મથુરામાં રાજસત્તા પ્રસ્થાપીને

* પૂર્વ અધ્યક્ષ અને પ્રાધ્યાપક, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪

છેવટે ગુજરાતમાં એમણે રાજકીય ધામા નાંખી ચાર સદી સુધી ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના વિકાસમાં ચિરંજીવ યોગદાન બક્ષ્યું હતું.[૩] સંભવ છે કે એમના શાસનનો પ્રારંભનો સૈકો કચ્છ વિસ્તારને અર્પણ થયેલો હતો અને તે દૃષ્ટિએ કચ્છનું મહત્ત્વ પશ્ચિમી ક્ષત્રપોના શાસનકાલમાં અગ્રેસર રહેલું જણાય છે. તે તેમની રાજપીઠનું સ્થાનક હતું કે કેમ તે સ્પષ્ટ થતું નથી.

એટલું ચોક્કસ છે કે સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારતમાં રાષ્ટ્રીય સંવત તરીકે જેણે બહુમાન અંકે કર્યું છે તે શક સંવત આ પશ્ચિમી ક્ષત્રપોના શાસનકાલનું રાષ્ટ્રીય વિરાસતને મહાયોગદાન છે. ટેવ જવલ્લે જ નિર્મૂળ થાય છે તે વિધાનનો કચ્છમાંથી પ્રાપ્ત બે અભિલેખે છેદ ઉરાડ્યો છે. વર્ષ ૬ અને ૧૧ના કચ્છમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા બે યષ્ટિલેખે શક સંવતના die hard અભિપ્રાયને નિર્મૂળ કર્યો છે અને સ્પષ્ટ કર્યું છે કે આ સંવત કુષાણવંશના સમર્થ રાજવી કણિષ્કે ક્યારેય પ્રવર્તાવ્યો ન હતો પણ તેનો યશ પશ્ચિમી ક્ષત્રપ સત્તાકાલના બીજા રાજવંશથી ખ્યાત કાર્દમકકુળ કે ચાષ્ટનકુળના સમર્થ સમ્રાટ ચાષ્ટનને ફાળે જાય છે.[૪]

આનું મુખ્ય કારણ છે પશ્ચિમી ક્ષત્રપોના પ્રથમ રાજવંશ ક્ષહરાતવંશના બીજા અને છેલ્લા રાજા નહપાને ગુમાવેલા પોતાના રાજ્યના દક્ષિણપ્રદેશના વિસ્તારો ચાષ્ટને (રુદ્રદામાની સક્ષમ સહાયથી) સાતવાહન રાજા પાસેથી પુનશ્ચ અંકે કરેલા તેની સ્મૃતિમાં ચાષ્ટને જે સંવત પ્રવર્તાવ્યો હતો તે શક સંવત તરીકે પછીથી સુખ્યાત થયો હતો. આ અર્થઘટનને પ્રસ્તુત કરવા પરત્વે કચ્છના આંધ્રૌમાંથી વર્ષ ૧૧ના અને દોલતપુરમાંથી વર્ષ ૬ના બે યષ્ટિ લેખે પૂરતું સમર્થન બક્ષ્યું છે અને સાબિત કર્યું છે કે શક સંવતનો પ્રવર્તક કણિષ્ક નહીં પણ ચાષ્ટન હતો. આ રીતે રાષ્ટ્રીય વિરાસતમાં ગુજરાતે જે યોગદાન ચિરંજીવ ધોરણે પ્રદત્ત કર્યું તેમાં કચ્છ જિલ્લામાંથી શોધાયેલા આ બે યષ્ટિલેખ ધ્યાનાર્હ બની રહ્યા છે.

હવે આ લેખ પરત્વેના અર્થઘટનને પૃથક્કૃત કરીએ.

દોલતપુરનો શક વર્ષ ૬નો યષ્ટિલેખ

આ યષ્ટિલેખ છે, જે ભૂજથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૧૦૪ કિલોમીટરના અંતરે આવેલા દોલતપુર ગામેથી ગામના સરપંચ ધનજી કરસન પટેલના ખેતરમાંથી હાથ લાગ્યો હતો. અને કચ્છ સંગ્રહાલયના તત્કાલીન વસ્તુપાલક દિલીપ વૈદ્ય તેને ભૂજ લઈ આવ્યા હતા. લેખની લંબાઈ ૭૫ સે.મી. અને પહોળાઈ ૨૦ સે.મી. છે. આ લેખનું પહેલપ્રથમ વાચન અને પ્રકાશન પૂણેનાં અભિલેખવિદ શોભના ગોખલેએ કર્યું હતું.[૫] એક દાયકા પછી શ્રીમતી ગોખલેના લેખ ઉપર પોતાનાં અર્થઘટન વિખ્યાત લિપિવિદ વાસુદેવ વિષ્ણુ મિરાશીએ વિશિષ્ટ અભિગમથી પ્રસ્તુત કર્યાં હતાં.[૬] બંને વિદ્વાનના લેખનાં શીર્ષક ઉપરથી આ યષ્ટિલેખ દોલતપુરના મહત્ત્વથી આપણને ઉજાગર કરે છે અને ઉભયનાં મંતવ્ય એમના અભિપ્રાયને અભિવ્યક્ત કરે છે.

આ લેખમાં કુલ ૧૪ પંક્તિ મિરાશીના મતે છે અને ૧૨ પંક્તિ શોભના ગોખલેના મતે છે. છેક ઉપરનો ભાગ તૂટેલો હોઈ પ્રથમ બે પંક્તિને નુકસાન થયું છે. આ સિવાયની શેષ પંક્તિઓ બંને તરફ અખંડિત છે. જો કે છેલ્લી બે પંક્તિ અસ્પષ્ટ અથવા ઝાંખી છે. લેખ સારી રીતે સુરક્ષિત નથી. લખાણ દ્રુતહસ્તલેખન પ્રકારનું છે અને તેથી તેનાં વાચન અને અર્થઘટન મુશ્કેલ બન્યાં છે. લખાણ હાથ ઉપાડ્યા વિના જાણે લખાયું હોય તેવું છે અને તેથી ચાષ્ટનના આંધૌના લેખોમાં પહોળા અને સ્પષ્ટ અક્ષરો છે તેવા અહીં નથી. ભાષા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત મિશ્ર પ્રકારની છે. લેખ બ્રાહ્મી લિપિમાં અને ગદ્યમાં છે.

શોભના ગોખલેના મત મુજબ વર્ષનો નિર્દેશ પંક્તિ ચારમાં છે અને વાસુદેવ વિષ્ણુ મિરાશીના જણાવ્યા પ્રમાણે વર્ષનો ઉલ્લેખ પંક્તિ બેમાં છે. ગોખલેના જણાવ્યા મુજબ યષ્ટિલેખમાંનું વર્ષ શક વર્ષ ૨૫૪ છે. (ઈસવી ૩૩૨-૩૩), જ્યારે યશોદામા રજાનું શાસન હતું. પરન્તુ આ રાજાનું નામ આ લેખમાં નથી.

મિરાશીના અર્થઘટન પ્રમાણે તે વર્ષ શક સંવત ૬ છે.

અદ્યાપિ ચાષ્ટનનું વહેલામાં વહેલું જ્ઞાત વર્ષ ૧૧ છે. (જુઓ હવે પછીનું લખાણ). હવે દોલતપુરના લેખના મિરાશીના વાંચનથી એનું વહેલામાં વહેલું જ્ઞાત વર્ષ ૬ હાથવગું થયું છે.

દોલતપુરના યષ્ટિલેખનું શોભના ગોખલેનું વાચન આ મુજબ છે :

૧. — न्यनभ्य
૨. — राजाभिस्मि प्र
૩. — दि (१) प्रिय सेनस्य
૪. — सव्वसरे त्रि २५४
૫. — अय गोतृय (ज्ञ)
૬. — द्युतिखा मिनेह
૭. — सुदोसकस गोत्र
૮. — स्य अभिरस्यज्यै
૯. — त्रक पौत्रस्य व
૧૦. — राहदेव पुत्रस्य
૧૧. — ईश्वरदेव पुत्रस्य
૧૨. — दिति गोत्रहिताय

આ યષ્ટિલેખનો વાસુદેવ વિષ્ણુ મિરાશીનો પાઠ આ મુજબ છે :

(૧) [य्सामोतिक पुत्रस्य]
(૨) क्षत्रपस चाष्टनस्य
(૩) राज्ये वसे ६ [गि]
(૪) म्ह दितिय मास द
(૫) स वासरेत्रि (त्र) राज्ये व
(૬) सुसगोत्रय
(૭) प्रिति स्वामिने व
(૮) सुरोतकसुदाय
(૯) अभिरस्य (आभिरस्य)
(૧૦) यक पौत्रस्य व
(૧૧) राहदेव पुत्रस्य
(૧૨) (रेगरेश्वर) देवस्य
(૧૩) .... गोत्रहिताय
(૧૪) (लठि) एथापित

પ્રસ્તુત બંને પાઠમાં જેમ પંક્તિપ્રમાણ ભેદ છે તેમ વાચનભેદ અને વર્ષભેદ છે. બંને પાઠમાં सुदोसक्रस (सुदोतक), अभिरस्य, त्रक पौत्रस्य, राहदेवपुत्रस्य, गोत्रहिताय શબ્દોનાં વાચન લગભગ એક સરખાં છે.

શોભના ગોખલેના મતે આ યષ્ટિલેખ આભીર ઈશ્વરદેવનો છે અને શક વર્ષ ૨૫૪નો છે. ઈશ્વરદેવ વરાહદેવનો પુત્ર અને જયાઈતૃકનો પૌત્ર છે, જેઓ સુદૌસક્રસ ગોત્રના છે. એમણે આર્યગોત્રના દ્યુતિસ્વામિને

દાન આપેલું અને તે નિમિત્તે આ યષ્ટિલેખ ઉત્કીર્ણ કરાયો હતો. તેમના મતે લેખના અક્ષર ગઢાના રુદ્રસેનના લેખ સાથે સામ્ય ધરાવે છે. લેખના દાતા ઈશ્વરદેવ છે. તેઓ બધા જ શાહી બિરુદ વિનાના છે. આ કારણે શોભનાબહેનનો પાઠ સ્વીકાર્ય જણાતો નથી. સામાન્યતઃ અભિલેખમાંનું લખાણ રાજ્યાદેશનું કે સત્તાધીશ શાસકનું હોય છે. આથી, ઈશ્વરદેવ કોઈ મહત્ત્વની વ્યક્તિ રાજકીય દૃષ્ટિએ જણાતી નથી. તે શાસક હોવાના કોઈ નિર્દેશ નથી. પશ્ચિમી ક્ષત્રપોની રાજવંશાવળીમાં આ વ્યક્તિનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી. હા, ઈશ્વરદત્ત નામના શાસકનો ઉલ્લેખ છે, જે આભીર હતો. તેનો સત્તાકાલ શક વર્ષ ૨૫૫ થી ૨૫૯ ના ગાળા દરમ્યાન અર્થાત્ ઈસવી ૩૩૩ થી ૩૩૭નો હોવાનું સૂચવાયું છે.[૭] આ સંદર્ભે પણ શોભનાબહેનનો પાઠ સ્વીકાર્ય જણાતો નથી. લેખમાંના ગોખલેના વાચન અનુસાર ઈશ્વરદેવ આભીર હોવાથી સાહિત્યિક નિર્દેશો (મહાભાષ્ય, મનુસ્મૃતિ, પુરાણો, બૃહત્સંહિતા વગેરે), વિદેશી હવાલા (ટોલેમી, પેરિપ્લસ) દ્વારા મતને સમર્થવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

તો વાસુદેવ વિષ્ણુ મિરાશીના મતે આ લેખ ચાષ્ટનના સમયનો છે અને શક વર્ષ ૬નો છે. તેઓ લખાણમાંના અક્ષરનાં લક્ષણ કુષાણ સમયનાં હોવાનું સૂચવે છે જે સંદિગ્ધ જણાય છે; કેમ કે ગુજરાતમાં કુષાણોની કોઈ સત્તા ક્યારેય હોવાના કોઈ ઇતિહાસી પુરાવા પ્રાપ્ત થયા નથી.[૮] મિરાશીના મતે આ યષ્ટિલેખનાં લખાણ હાથ ઉપાડ્યા વિના જાણે લખાયાં હોય તેવાં છે. મિરાશીના મતે આ લખાણ ચાષ્ટનના આંધૌના લેખોમાં છે તેવા પહોળા અને સ્પષ્ટ અક્ષરો જેવા નથી. તેમના મતે વર્ષ-નિર્દેશક સંખ્યા ૬ છે. શોભનાબહેન જેને ઈશ્વરદેવ કહે છે તેને વાસુદેવભાઈ રેગરેશ્વરદેવ કહે છે. મિરાશીના મત મુજબ ગોખલેનો પાઠ ક્ષતિપૂર્ણ છે, કેમ કે પ્રથમ ચાર પંક્તિ બરોબર વાંચી નથી. ચોથી પંક્તિમાં શોભનાબહેન 'સંવત્સરે ત્રિ ૨૫૪' વાંચ્યું છે તે મિરાશીના મત મુજબ સ્વીકાર્ય નથી. મિરાશીના અભિપ્રાય મુજબ ચોથી પંક્તિના અંતે વર્ષસૂચક સંખ્યા નથી. આ સમયનાં ક્ષત્રપ લખાણોમાં वर्षे હતું, संवत्सरे નહીં. પ્રથમ પંક્તિમાં — नस्य અક્ષર સચવાયો છે જે મિરાશીના મતે બહુ મહત્ત્વનો છે. તે ચાષ્ટનસ્યના ઉત્તરાંશ (remnant)નું સૂચન કરે છે. પશ્ચિમી ક્ષત્રપોનાં લખાણમાં ચાષ્ટનનું નામ પ્રારંભે અચૂક લખાતું, કેમ કે તે કાર્દમકકુળનો સ્થાપક રાજા હતો અને તેથી આ લેખક તેને 'ચાષ્ટનવંશ'થી ઓળખાવે છે. એટલે આ યષ્ટિલેખમાં 'नस्य' એ શબ્દ 'ચાષ્ટનસ્ય'નું સૂચન કરે છે. મિરાશીના મતે પંક્તિ ૨ થી ૪ નું વાચન આમ છે : राज्ये वसे द्द(गी)म्ह दितिय मास दस वासरेत्र राज्ये અર્થાત્ વર્ષ ૬ના ચાષ્ટનના સત્તાકાલ દરમ્યાન ગ્રીષ્મના બીજા મહિનાના દશમા દિવસે. ત્રીજી પંક્તિના અંતે ૬ની સંખ્યા સ્પષ્ટ છે. વર્ષ પછી ઋતુ, મહિનો અને દિવસની પરંપરા મુજબ આ લેખ છે. યષ્ટિલેખનો હેતુ કલ્યાણનો હતો.

ચાષ્ટનનો તાજેતરમાં હાથ લાગેલો આ બીજો લેખ છે. અગાઉ એનો વર્ષ ૧૧નો લેખ આંધૌમાંથી હાથ લાગ્યો છે જેની ચર્ચા હવે પછી કરી છે. આ બંને લેખની પ્રાપ્તિ પૂર્વે ચાષ્ટન કુષાણ સમ્રાટનો નિમાયેલો ક્ષત્રપ (ખંડિયો રાજા) હતો તે બાબતનો છેદ ઊડી જાય છે. આપણે એથી અભિજ્ઞ છીએ કે પશ્ચિમી ક્ષત્રપો સ્વતંત્ર સત્તાધીશ શાસકો હતા અને કુષાણવંશના ક્યારેય અધીન ન હતા.[૯] આ યષ્ટિલેખથી ચાષ્ટન વર્ષ ૬માં (શક વર્ષ ૬ એટલે ઈસવીસન ૮૩-૮૪માં) સત્તાધીશ હોવાનું સ્વયંસ્પષ્ટ થાય છે. તોલમાય મુજબ ચાષ્ટન ઈસવી ૧૪૦માં ઉજ્જૈનમાં સત્તાધીશ હતો અને ગિરિનગરનો શૈલલેખ એના પૌત્ર રુદ્રદામાને શક વર્ષ ૭૨માં અર્થાત્ ઈસવી ૧૫૦માં મહાક્ષત્રપ હોવાનું પૂરવાર કરે છે. આ મુજબ ચાષ્ટને ઈસવીસન ૭૮ થી ૧૩૦ સુધી સત્તાનાં સૂત્રો સંભાળ્યાં હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે, તે પછી પણ અને ઈસવી ૧૫૦ સુધી તેનો શાસનકાલ હોઈ શકે છે.[૧૦] આમ તેણે પાંચ દાયકાથી વધુ સમય સુધી શાસન કરીને પશ્ચિમી ક્ષત્રપોના રાજ્યતંત્રને સંપૂર્ણ સ્થિરતા બક્ષી હતી, જેમાં એના પૌત્ર રુદ્રદામાએ પણ દાદાની જેમ આશરે પાંચ દાયકા સુધી શાસનની ધુરા હસ્તગત રાખી ક્ષત્રપશાસનને દૃઢીભૂત કર્યું.

આ લેખની પ્રાપ્તિ પછી અને એના વાચન-અર્થઘટન પછી હવે તો સાબિત થાય છે કે શક સંવતનો પ્રવર્તક રાજા મહાક્ષત્રપ ચાષ્ટન હતો. રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં, કહો કે વિરાસતમાં, ગુજરાતનું આ મોંઘેરું યોગદાન છે.[૧૧]

આંધૌનો વર્ષ ૧૧નો યષ્ટિલેખ

કચ્છ જિલ્લાના આંધૌમાંથી પશ્ચિમી ક્ષત્રપોના ૬ શિલાલેખ મળ્યા છે, જેમાં ચાષ્ટનનો એક અને ચાષ્ટન-રુદ્રદામાના ચાર લેખો છે અને એક રુદ્રસિંહ ૧લાનો છે. ચાષ્ટન-રુદ્રદામાના ચાર લેખ શક સંવત પરના છે, રુદ્રસિંહનો શક વર્ષ ૧૧૪નો છે અને ચાષ્ટનનો વર્ષ ૧૧નો છે. આપણે અહીં વર્ષ ૧૧ના લેખ વિશે પૃથક્કરણ કરીશું.

કચ્છ સંગ્રહાલયના તત્કાલીન વસ્તુપાલક દિલીપ કે. વૈદ્ય એ લેખ શોધ્યો હતો. કચ્છ જિલ્લામાં ખાવડાથી દક્ષિણપૂર્વમાં ૨૪ કિલોમીટરના અંતરે આંધૌ ગામ આવેલું છે. વર્તમાને તે નિર્જન ગામ છે. ડૉ. શોભના ગોખલેએ ૨૩-૪-૧૯૬૮ના રોજ આ સ્થળની મુલાકાત લીધી હતી. વૈદ્યને આ લેખ ‘શરૂવાલી બાંદી’થી ઓળખાતા ટેકરા ઉપરથી હાથ લાગ્યો હતો. આ ટેકરો મઈયારા તળાવના કાંઠે સ્થિત છે, જે અગ્નિદાહથી વ્યાપ્ત છે. તળાવ જળવિહીન છે. ટેકરો પુરાણા અવશેષથી સભર છે અને ત્રણથી ચાર કિલોમિટરનો ઘેરાવો ધરાવે છે.

ડૉ. શોભના ગોખલેએ આ લેખનો પાઠ તૈયાર કર્યો છે.[૧૨] તદ્દનુસાર તેમાં ચાર પંક્તિ છે અને પંક્તિ બીજીમાં વર્ષસૂચક ૧૧નો નિર્દેશ છે. દરેક અક્ષરનું સામાન્ય કદ ૨ સેન્ટિમિટરનું છે. લેખ ખંડિત છે અને તેથી પ્રથમ બે પંક્તિના ત્રણથી ચાર અક્ષર પ્રારંભે નાશ પામ્યા છે, જ્યારે લેખનો જમણો ભાગ સુરક્ષિત રહ્યો છે અને તેથી લેખની ઉપયોગિતાને ખાસ અસર પહોંચી નથી. લેખ પ્રાકૃત ગદ્યમાં અને બ્રાહ્મી લિપિમાં છે. લખાણના અક્ષર ઈસવીની પહેલી સદીના છે અને મોટા છે.

લેખનો પાઠ આ મુજબ છે.

१. ------ त्रपस य्सामोतिक पुत्रस

२. ------ समं वर्षाये ११ पालितकस

३. ------ पुत्रस माधुकानस जात

४. ------ लषी....पुत्रही उथापिता

લેખ સંપૂર્ણ સુરક્ષિત ન હોવા છતાંય તે ચાષ્ટનનો સીધો ઉલ્લેખ કરે છે. તે ય્સામોતિકનો પુત્ર હતો તે બાબત અહીં સુસ્પષ્ટ છે. આ લેખમાં રુદ્રદામાનો ઉલ્લેખ નથી તે પણ ધ્યાનાર્હ ગણાય. અહીં તેને ક્ષત્રપ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. લેખ મુજબ ચાષ્ટન શક વર્ષ ૧૧માં સત્તાધીશ હતો. દોલતપુરનો યષ્ટિલેખ એને વર્ષ ૬માં પણ સત્તાધીશ હોવાનું સ્પષ્ટ જણાવે છે. રુદ્રદામા સાથેના આન્ધૌના વર્ષ બાવનના ચાર યષ્ટિલેખમાં ચાષ્ટનનો નિર્દેશ છે. તોલમાયની નોંધ મુજબ એ સમયે (ગ્રંથનો રચનાકાળ ઈસવી ૧૪૦નો સ્વીકારાયો છે) ઉજ્જનની ગાદી ઉપર ચાષ્ટન રાજ્ય કરતો હતો. આ બધાં સાધનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ચાષ્ટન શક વર્ષ ૬ થી ૬૨ સુધી અર્થાત્ ઈસવી ૮૪ થી ૧૪૦ સુધી સત્તાધીશ હતો. પણ શક સંવતનો તે પ્રવર્તક હોઈ એણે ઈસવી ૭૮થી ઈસવી ૧૪૦ સુધી અને રુદ્રદામાના ગિરિનગરના શૈલલેખના નિર્દેશ મુજબ તેણે સંભવતઃ ૧૫૦ સુધીમાં રાજ્ય કર્યું હોય.

આમ લેખ તૂટક અને કેવળ ચાર પંક્તિનો હોવા છતાંય એનું ઇતિહાસી મૂલ્ય અકલ્પનીય છે. આ નાનકડા લેખે ઇતિહાસની એક મહત્ત્વની ઘટના(શક સંવતની)ના પ્રવર્તક તરીકેના કણિષ્ક વિશેના અભિપ્રાયને

ઊલટાવી દીધો છે.

આ લેખની શોધ પૂર્વે મહત્ત્વના પાંચ મુદ્દાઓ કાલક્રમે સમયાવધિમાં ગોઠવવા શક્ય ન હતા: (૧) નહપાનના અમલનો અંત, (૨) ક્ષહરાતવંશનું ઉન્મૂલન, (૩) ચાષ્ટનનો ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપ તરીકેનો સત્તાકાળ, (૪) ચાષ્ટનપુત્ર જયદામાનું ક્ષત્રપ તરીકે શાસન અને (૫) ચાષ્ટનપૌત્ર રુદ્રદામાનો રાજ્યાભિષેક અને શાસનઅમલ. પણ પ્રસ્તુત લેખ પ્રકાશમાં આવવાથી આ મુદ્દાઓ પ્રશ્નાર્થ રહેતા નથી. નહપાનનું છેલ્લું જ્ઞાત વર્ષ ૪૬ અને ચાષ્ટનનું પહેલું જ્ઞાત વર્ષ ૫૨ (આ લેખની શોધપૂર્વે) ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ મુદ્દા પ્રશ્નાર્થ રહ્યા હતા. હવે ચાષ્ટન વર્ષ ૧૧માં સત્તાધીશ હોઈ નહપાનનાં અભિલેખનિર્દિષ્ટ વર્ષ રાજકાલનાં હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે.[૧૩] જયદામા અકાળે અવસાન પામ્યો હતો. અને તેથી મહાક્ષત્રપ ચાષ્ટનના સહાયક તરીકે તેનો પૌત્ર રુદ્રદામા રાજ્ય કરતો હતો. અર્થાત્ જયદામાનો ઉત્તરાધિકાર પુત્ર રુદ્રદામાને મળ્યો હતો.[૧૪]

ચાષ્ટનના સમયના આ બંને યષ્ટિલેખથી ગુજરાતનાં ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિને અનુપમ એવું મહત્ત્વ સંપ્રાપ્ત થયું છે. અસ્તુ. ૧૯-૧-૨૦૧૦

પાદનોંધ

૧. વિશેષ વિગત વાસ્તે જુઓ રસેશ જમીનદારકૃત **ક્ષત્રપકાલીન ગુજરાત : ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ**, પ્રકરણ ૧૩, પરિશિષ્ટ ૯, અને ૨. લા.દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, ૨૦૦૬. (હવે પછી ક્ષગુ)

૨. જુઓ ક્ષગુ., પરિશિષ્ટ ૧, પ્રકરણ ૧૪, પરિશિષ્ટ ૧૦.

૩. ક્ષગુ., પ્રકરણ ૩ અને ૪

૪. એ જ, પરિશિષ્ટ ૫. કણિષ્કના સમયનિર્ણય માટે જુઓ પ્રકરણ ૯.

૫. "Daulatpur Inscription of Ābhira Iśvardeva," *Journal of The Oriental Institute*, Vadodara, Vol.18, no.3, 1969, pp.237 to 243. ડૉ. ગોખલેએ બે ફેક્સિમિલિ એમના લેખમાં આપી છે. (હવે પછી JOI).

૬. 'Daulatpur Inscription of the Reign of Chāṣṭana : Year 6", JOI, vol.28, no.2, 1978, pp. 34 to 37. ડૉ. મિરાશીએ લેખ બાબતે પ્લેટ આપી છે.

૭. ઈશ્વરદત્ત વિશે જુઓ ક્ષગુ., પરિશિષ્ટ ૮.

૮. જુઓ એ જ., પરિશિષ્ટ ૫, પ્રકરણ ૯.

૯. ક્ષગુ., પૃષ્ઠ ૮૨ થી ૮૪. ઉપરાંત "Were the Western Kshatrapas Viceroys of the Kushanas ?", Umeshmishra Commemoration Volume, 1970, pp.703

૧૦. ક્ષગુ., પૃષ્ઠ ૧૧૩ થી ૧૧૫.

૧૧. જુઓ : **વિકાસપર્વ (રાષ્ટ્રીય વિરાસતમાં ગુજરાતનું યોગદાન)**, રસેશ જમીનદાર, પ્રકરણ ૬, પૃ. ૩૭થી, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૦૯.

૧૨. 'Andhau Inscription of Chāṣṭana, Śaka 11', *Journal of Ancient Indian History*, Vol.2, Part 1-2, 1968, pp.104 to 111, Calcutta.

૧૩. ક્ષગુ., પૃષ્ઠ ૧૦૩ થી ૧૦૫.

૧૪. એજન, પૃષ્ઠ ૧૧૫-૧૧૬.

ભટ્ટિકાવ્ય : रावणवध

◆

ડૉ. કીર્તિકુમાર શેલત*

પૂ. મોરારિબાપુની ઉપસ્થિતિમાં મહુવા મુકામે વાલ્મીકિ-રામાયણના આધારે ભારતના વિવિધ પ્રદેશોમાં તે તે પ્રદેશની ભાષામાં રચાયેલાં પ્રાદેશિક રામાયણો (જેવાં કે તુલસીદાસ-કૃત હિંદી रामचरित मानस અને ગિરધર-કૃત ગુજરાતી 'રામાયણ') વિશે ૨૦૦૬માં વ્યાખ્યાનમાળા યોજાયેલી. એ ૭મા સંસ્કૃતસત્રમાં વાલ્મીકિકૃત 'રામાયણ' અને ભારતની પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં રચાયેલાં રામાયણો વિશે ભારતીય વિદ્વાનોએ વ્યાખ્યાનો આપેલાં. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ કવિ ભટ્ટિએ રચેલા ભટ્ટિકાવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ 'रावणवध' મહાકાવ્ય વિશે વિદ્વત્તાપૂર્ણ વક્તવ્ય આપેલું. એના કેટલાક અંશ અહીં પ્રસ્તુત છે.

રામાયણ અને મહાભારત આપણાં વિરાટકાવ્યો છે અને આપણો સાંસ્કૃતિક વારસો છે. પશ્ચિમનાં મહાકાવ્યો જેવાં કે ઇલિયટ અને ઓડીસીની સરખામણીએ આપણાં મહાકાવ્યો રામાયણ અને મહાભારત ઘણાં વિશાળ છે, અને આપણાં મહાકાવ્યોની સરખામણીએ તે કાવ્યો ચોથા ભાગના ગણી શકાય. રામાયણ અને મહાભારતનાં પાત્રોની વાતો આપણા વડીલો-માતાપિતા, દાદાદાદી વગેરે બાળકોને રસપ્રદ રીતે કરે છે અને એ રીતે આપણો સાંસ્કૃતિક વારસો જળવાઈ રહ્યો છે. સ્વ. કવિ ન્હાનાલાલની દૃષ્ટિએ રામાયણ અને મહાભારત આપણાં વિરાટ કાવ્યો છે. રામાયણનો પ્રસાર દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયાના ઇન્ડોનેશિયા, કંબોડિયા, ચંપા (વિયેટનામ) જેવા દેશોમાં પણ થયેલો જોવા મળે છે. આપણે ત્યાં જેમ રામલીલા ભજવાય છે તેમ તે દેશોમાં પણ રામાયણ mature અને amature આર્ટીસ્ટ દ્વારા ભજવાય છે અને લોકો તેનો રસાસ્વાદ માણે છે.

મુ.પૂ. શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીજીએ મહાભારતનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો છે. તેના એક લાખ શ્લોકોમાંથી મૂળ શ્લોકો જુદા તારવ્યા છે. સમય પ્રમાણે મહાભારતના 'જયસંહિતા', 'ભારતસંહિતા' વગેરે લખાયા. જયસંહિતામાં ભરતો ભરતો વચ્ચેના યુદ્ધની વાત છે અને એમાં પાંડવોનો જય થયો. આગળ જતાં તેમાં શ્લોકો ઉમેરાતા ગયા અને તેનું મહાભારત થયું. મહાભારત તથા રામાયણમાં દ્રૌપદી અને સીતાના સ્વયંવરની વાતો છે. સ્વયંવરનો અર્થ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર પસંદ કરવો તે થાય. વાસ્તવમાં સીતા અને દ્રૌપદીના વરની પસંદગી તેમને મેળવવા સ્પર્ધામાં ઊતરેલા સ્પર્ધકોના પરાક્રમથી નક્કી કરવામાં આવી છે. આને સ્વયંવર કેવી રીતે કહી શકાય ? જે મત્સ્યવેધ કરે તે દ્રૌપદીને પ્રાપ્ત કરે. તેવી જ રીતે જે શિવનું ધનુષ્ય તોડે તે સીતાને પ્રાપ્ત કરે. પછી તે ગમે તે કુળનો હોય કે ગમે તે ઉંમરનો હોય. પરાક્રમના આધારે કન્યાનો પિતા કન્યા પધરાવે પછી તે રામ હોય કે રાવણ. પરાક્રમમાં જે જીતે તે કન્યા મેળવવા હક્કદાર થાય. આને સ્વયંવર કેમ કહી શકાય ? આમ છતાં કર્ણ જેવા મહારથીને તે સુતપુત્ર છે તેમ જણાવી તેને દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં ભાગ લેતો અટકાવાયેલો. આવા બનાવો તે સમયના સમાજમાં પ્રવર્તતી પરિસ્થિતિના પ્રમાણ સમાન ગણાય. દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા. હિમાલયની તળેટીમાં વસતી એક જાતિમાં આવો બહુપતિનો રિવાજ જોવા મળે છે. પાંડુ રાજા પોતે સંતતિ ઉત્પન્ન કરી શકે તેમ ન હતા. તેથી હિમાલયની તળેટીમાં વસતા પાંચ વીરપુરુષો દ્વારા તેમને પાંચ પુત્રો થયા અને બહુપતિના રિવાજ મુજબ દ્રૌપદીને અનુક્રમે તે પાંચ પતિ પ્રાપ્ત થયા.

★ ૯, સ્નેહબંધન એપાર્ટમેન્ટ, ચંદ્રનગર, નારાયણનગર રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

પુરાણો વિશે વાત કરતાં ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ જણાવ્યું કે અગાઉ થયેલી બીનાઓનો જે વૃત્તાંત આપે તે પુરાણો. પુરાણોનાં પાંચ લક્ષણ છે : સર્ગ, વિસર્ગ, મન્વન્તર, વંશ અને વંશાનુચરિત. અગાઉ જે જે રાજવંશો થયા સાથે સાથે જે ઋષિવંશો થયા તે બધાની વાતો વર્ણવે તે પુરાણો. વંશોની સાથે સાથે તેમાં જે મહાપુરુષો થયા તેનું ચરિત્ર પુરાણો રજૂ કરે છે. આમ ઇતિહાસનું તત્ત્વ પુરાણોમાં અદ્ભુત છે. સમય જતાં અઢાર મહાપુરાણો અને અઢાર ઉપપુરાણ થયાં. બીજાં સ્થાનિક પુરાણો રચાતાં ગયાં. મત્સ્યપુરાણ અને વાયુપુરાણ પહેલાના સમયનાં પુરાણ ગણાય. ત્યાર પછીનાં પુરાણો - સ્કંદપુરાણ અને પદ્મપુરાણમાં ગુજરાતનાં તીર્થક્ષેત્રો અને દેવાલયોનો વૃત્તાંત છે. પરંતુ એમાં કહેલું બધું જ સાચું છે કે વાસ્તવિક છે એવું માની ન લેવાય. એમાં નિર્દિષ્ટ જળાશય કે દેવાલય પ્રાચીન છે એવું એના પરથી માની ન લેવાય. ભવિષ્યપુરાણમાં આમ થશે, તેમ થશે, એક ભલી રાણી વિક્ટોરિયા થશે એમ ભવિષ્યપુરાણમાં આપ્યું. પછી પ્રેસ આવતાં ભવિષ્યપુરાણ અટક્યું.

ભટ્ટિકાવ્ય એક મહાકાવ્ય છે, જે એક સાહિત્યપ્રકાર છે. તે ૨૨ સર્ગોમાં વિભાજિત ૩,૫૦૦ શ્લોકનું કાવ્ય છે. જેમાં કવિએ અલંકારો અને વ્યાકરણનાં સૂત્રો કલાત્મક રીતે આપ્યાં છે. આ કાવ્યમાં રામકથા અંતર્ગત રામના રાજ્યાભિષેક સુધીની કથા છે. આ કાવ્યમાં પદરચનાનો આનંદ, અલંકારનો આનંદ, સમજણ અને અનુભવનો આનંદ જોઈ શકાય છે. ભટ્ટિકાવ્યની રચના થઈ તે પહેલાં અશ્વઘોષ અને કાલિદાસનાં મહાકાવ્યો રચાઈ ગયેલાં હતાં. અશ્વઘોષે બુદ્ધચરિત લખેલું અને તેના માધ્યમથી ઉપદેશ આપેલો. કાલિદાસે રઘુવંશ અને કુમારસંભવ નામનાં મહાકાવ્ય રચેલાં. રઘુવંશમાં રઘુના વંશજોની વાત છે જ્યારે કુમારસંભવમાં કાર્ત્તિકેયના જન્મની કથા છે. કાર્ત્તિકેયનો જન્મ કેવી રીતે થયો તે તેમાં દર્શાવ્યું છે. કાર્ત્તિકેયનું નામ કૃત્તિકા નક્ષત્ર જે છ નક્ષત્રનું ઝૂમખું છે તેના પરથી પડ્યું. કાલિદાસનો સમય ૪થી સદીના અંત ભાગમાં જણાય છે અને તેણે कुमारसंभव અને रघुवंश બે મહાકાવ્યો ઉપરાંત मालविकाग्निमित्रम् विक्रमोर्वशीयम् અને अभिज्ञानशाकुन्तलम् નામનાં ત્રણ નાટકો સંસ્કૃતમાં રચેલાં. આ ઉપરાંત કાલિદાસે मेघदूत નામનું ઊર્મિકાવ્ય અને ऋतुसंहार નામનું કાવ્ય સંસ્કૃતમાં રચેલું. અશ્વઘોષનો સમય ઈસ્વીસનની ૧લી-૨જી સદી ગણાય છે. તેણે बुद्धचरितम् ઉપરાંત सौंदरानन्द નામનું કાવ્ય તથા शारिपुत्रप्रकरणम् નામનું રૂપક સંસ્કૃતમાં લખેલાં. ભટ્ટિએ પોતાના કાવ્યમાં અલંકારો અને વ્યાકરણનાં ઉદાહરણો વણી લેવાનો અભિગમ અપનાવ્યો. અલંકારો અને વ્યાકરણના જાણકાર જ તેને સારી રીતે સમજી શકે.

ભટ્ટિ કવિનું નામ છે અને એણે રચેલું મહાકાવ્ય ભટ્ટિકાવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ભટ એટલે સૈનિક અને ભટ્ટ એટલે સેનાપતિ. આના ઉપરથી કાવ્યનું નામ પડ્યું હોય. કવિ પોતાને ભર્તૃસ્વામી પણ કહે છે. એક મત પ્રમાણે ભર્તૃહરિ જેણે 'नीतिशतक', 'वैराग्यशतक' અને 'शृंगारशतक' સંસ્કૃતમાં લખ્યા છે. તે અને ભટ્ટિ એક જ છે. પરંતુ આ અંગે પૂરતા પુરાવા પ્રાપ્ય નથી. કવિએ કાવ્યના અંતિમ સર્ગમાં પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. આ કાવ્યની રચના વલભીમાં કરી છે. ભટ્ટિએ કાવ્યને 'रावणवध' નામ આપેલું જે ભટ્ટિકાવ્ય તરીકે ઓળખાયું. વલભીમાં બ્રિટિશકાળમાં મોટી મોટી હવેલીઓ હતી અને વલભી આથી વળી અને વળા તરીકે ઓળખાતું. સ્વતંત્રતા મળતાં વળાનું જૂનું નામ લાવવું એવું વિચારાયું જે ખરી રીતે વલભીપુર જોઈએ. પૉસ્ટ ડિપાર્ટમેન્ટમાં આ અંગે લખવામાં આવ્યું અને મંજૂરી મળતાં વળામાંથી વલભીપુર થયું. ભટ્ટિએ આ કાવ્ય ધરસેન રાજાના શાસનમાં લખેલું. પરંતુ વલભીમાં ધરસેન ૧લો, ૨જો, ૩જો, ૪થો એમ ચાર રાજવીઓ થયા. તેમની પ્રશસ્તિઓ અને કવિ ભટ્ટિએ ધરસેન માટે વાપરેલાં વિશેષણો પરથી સમજાય છે કે આ કાવ્ય ધરસેન બીજા કે ત્રીજાના શાસનકાળ (ઈ.સ. ૫૭૦-૬૨૫) દરમિયાન રચાયું હોય. ભટ્ટિએ આ કાવ્યમાં વાલ્મીકિના બાલકાંડથી યુદ્ધકાંડ સુધીની વિગતો પ્રસ્થાપિત કરી છે. વાલ્મીકિના

બાલકાંડમાં ૧૯૨૯ શ્લોકો અને ૮ અધ્યાય લીધા છે જ્યારે ભટ્ટિએ ૭ સર્ગમાં આ કામ પતાવ્યું છે. ઘણા પ્રસંગો રામાયણના ભટ્ટિએ છોડી દીધા છે. અશ્વમેધ યજ્ઞ છોડી દીધો છે. અયોધ્યાકાંડમાં રાજ્યાભિષેકની વાત છોડી દીધી છે. દશરથ રાજાને ત્રણ રાણીઓ હતી પણ પુત્ર ન હતો તેથી પુત્રપ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞ કરાવ્યો. યજ્ઞની ખીર ત્રણ રાણીઓને આપવામાં આવી. કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકેયી ત્રણ રાણીઓ. કૌશલ્યા કોશલ દેશની રાજકુમારી, કૈકેયી એટલે કેકય દેશની રાજકન્યા. કાવ્યમાં ભરતના વિલાપની વાત જવા દીધી છે. સુગ્રીવની પત્નીનું નામ રુમા હતું. તારા જાજરમાન સ્ત્રી હતી. વાલીએ સુગ્રીવનું રાજ્ય અને પત્ની રુમાને ઝૂંટવી લીધી અને પોતાની પત્ની તરીકે રાખી. પછી વાલીનો વધ થયો ત્યારે સુગ્રીવને તેની પત્ની પરત મળી. આ બધું થવા છતાં રુમા તરફથી કોઈ ફરિયાદનો અવાજ જણાતો નથી. એવું જ પાત્ર લક્ષ્મણની પત્ની ઊર્મિલાનું છે. રામ સાથે લક્ષ્મણ વનમાં જતાં ઊર્મિલાને એકાંતવાસ વેઠવો પડ્યો. પણ રામાયણનાં આ બન્ને પાત્રો સહન કરે છે, પરંતુ લેશમાત્ર બોલતાં નથી. ફરિયાદ કરતાં નથી. ભટ્ટિએ રામના વિવાહની વાત કરી. વાલ્મીકિએ તે માટે ૮ અધ્યાય લીધા જ્યારે ભટ્ટિએ ૭ સર્ગમાં પતાવ્યું. અયોધ્યાકાંડમાં રાજ્યાભિષેકની વાત જવા દીધી. યુદ્ધકાંડમાં વાલ્મીકિએ ૧૬ અધ્યાય લીધા જ્યારે ભટ્ટિએ થોડામાં પતાવ્યું. આ મહાકાવ્યમાં ભટ્ટિએ પાણિનિ વ્યાકરણનાં ઘણા સૂત્રોને તથા કાવ્યશાસ્ત્રની કેટલીક વિભાવનાઓને રામ-કથા સાથે વણી લીધી છે. આ કાવ્ય દ્વારા કવિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કાવ્ય દ્વારા વ્યાકરણ શીખવવાનો હતો એમ જણાય છે. ઈ.સ.ની છઠ્ઠી-સાતમી સદીમાં વલભીપુરમાં થઈ ગયેલા ગુજરાતના આ કવિએ વ્યાકરણ જેવો અઘરો વિષય છાત્રોને સરળતાથી શીખવવા માટે પાણિનીય સૂત્રોનાં ઉદાહરણો આપીને આ કાવ્યના માધ્યમ દ્વારા વ્યાકરણનાં સૂત્રો ઉપરાંત કાવ્યશાસ્ત્રના અલંકારો માધુર્યગુણ ભાવિકત્વ (પ્રબંધવિષય) અલંકાર અને ભાષાસમાવેશને પણ ઉદાહૃત કરવાના પ્રયોગનો સુંદર પ્રારંભ કર્યો (પ્રસન્નકાંડ, સર્ગ ૧૦-૧૩). કવિના આ મહાકાવ્યને દેશપરદેશના વિદ્વાનોએ નોંધ લઈને બિરદાવેલ જેને કારણે જર્મન, અંગ્રેજી, બંગાળી, હિંદી વગેરે ભાષાઓમાં આ કૃતિના સંપૂર્ણ અથવા તેના અમુક સર્ગોનો અનેક વખત અનુવાદ થયો છે. તાજેતરમાં સને ૨૦૧૦માં ભટ્ટિકાવ્યનું મૂળ સંસ્કૃત પાઠ, પ્રસ્તાવના, ગુજરાતી અનુવાદ અને શબ્દનોંધ સહિત પ્રકાશન સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. એના અનુવાદક પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત વિદુષી ડૉ. નીલાંજના સુ. શાહ છે. આ મહાકાવ્ય પર સંસ્કૃતમાં ટીકા લખનારમાં જયમંગલ, મલ્લિનાથ અને ભરતમલ્લિકનો સમાવેશ થાય છે.

આ કાવ્યના બાવીસમાંથી પંદર સર્ગ અનુષ્ટુપ્ છંદમાં છે. (૪.૯ અને ૧૪.૨૨) પાંચ સર્ગનો છંદ ઉપજાતિ છે (૧.૩ અને ૧૧.૧૨). તેરમો સર્ગ આર્યા ગીતિ છંદમાં રચાયો છે. જ્યારે દસમા સર્ગમાં સોળ વિવિધ છંદ પ્રયોજાયા છે. અલંકાર નિરૂપણની બાબતમાં ભટ્ટિ અને ભામહ વચ્ચે ઘણું સામ્ય જોવા મળે છે. આ કાવ્યના દસમા સર્ગમાં ૨ શબ્દાલંકારો ને ૩૬ અર્થાલંકારો પ્રયોજાયા છે. આ ભટ્ટિકાવ્યનો જાવામાં પણ પ્રચાર થયો. જાવાના કવિએ એને જાવાની ભાષામાં રચ્યું. એક જર્મન વિદ્વાને ભટ્ટિના કાવ્યની અને જાવાના કવિના કાવ્યની તુલના કરી અને એમાં જણાવ્યું છે કે જાવાનું કાવ્ય ભટ્ટિકાવ્ય પરથી રચાયું છે. રાવણનો વધ કરી રામ વિભીષણનો રાજ્યાભિષેક કરાવે છે; ત્યાર પછી રામ, સીતા, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ અને વિભીષણ તેમના વિમાનમાં અયોધ્યા પ્રતિ પ્રયાણ કરે છે. દશરથ રાજા શૈવ વંશના હતા. ભટ્ટિ પણ શૈવ હોઈ શકે.

સીતા એ રાવણની પુત્રી હતી. દશરથ રાજાને અનેક રાણીઓ હતી. તેમાંની એક મંદોદરી પર રાવણ મોહી પડ્યો અને તેને પત્ની તરીકે મેળવવા મથ્યો. સામી બાજુ મંદોદરી હોંશિયાર હતી. તેણે પોતાના જેવી ડુપ્લીકેટ મંદોદરી રાવણને પધરાવી અને જ્યારે આ ડુપ્લીકેટ મંદોદરીને પ્રસવ આવવાનો થયો ત્યારે રાવણના મનમાં વિચાર આવ્યો કે આને પુત્ર અવતરશે તો તેની સાથે લડવાની મજા આવશે અને

પુત્રી અવતરશે તો તેને પરણવાની મજા આવશે. મંદોદરીને આ વાતની જાણ થતાં તેને પુત્રી અવતરીને તે મરેલી હતી ને તેને દાસીઓએ દફનાવી દીધી છે એવા સમાચાર રાવણને વહેતા કર્યા. જ્યારે સાચે જ જન્મેલ પુત્રીને પેટીમાં મૂકી સમુદ્રમાં તરતી મૂકીને જનક રાજાને મળી અને સીતા તેમની પાલક પુત્રી બની. વાસ્તવમાં તે રાવણની પુત્રી હતી. આવી વિલક્ષણ વાત જાવાના કકાવીન કાવ્યમાં મળે છે.

આમ ભટ્ટિકાવ્ય તથા તેના પરથી જાવામાં રચાયેલું આ કકાવીન વાલ્મીકિ રામાયણથી કેટલીક બાબતોમાં જુદું પડે છે. એમાં વ્યાકરણનાં ઉદાહરણો છોડી દીધાં છે. માત્ર અલંકારના ઉદાહરણ આપ્યાં છે. અંતમાં એમ કહી શકાય કે ભારતમાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યોમાં દ્વિસંધાન (બેવડા હેતુવાળા) કાવ્યોનો સહુથી પ્રાચીન નમૂનો 'ભટ્ટિકાવ્ય' છે એ મુદ્દો ગુજરાતને ગૌરવ અપાવે એવો ગણાય. ગુજરાતમાં મૈત્રક વંશના પાટનગર વલભીમાં રચાયેલા આ મહાકાવ્યનો પ્રભાવ દરિયાપાર છેક જાવા સુધી અને અન્ય દેશો સુધી પ્રસર્યો હતો.

નીરખને ગગનમાં કોણ ઘૂમી રહ્યો ?
'તે જ હું', 'તે જ હું' - શબ્દ બોલે
શ્યામના ચરણમાં ઇચ્છું છું મરણ રે
અહીંયાં કોઈ નથી કૃષ્ણ તોલે, નીરખને૦ ૧

શ્યામ શોભા ઘણી, બુદ્ધિ ન શકે કળી,
અનંત ઓચ્છવમાં પંથ ભૂલી,
જડ ને ચેતન રસ કરી જાણવો,
પકડી પ્રેમે સજીવન મૂળી. નીરખને૦ ૨

ઝળહળ જ્યોત ઉદ્યોત રવિ કોટમાં,
હેમની કોર જ્યાં નીસરે તોલે;
સચ્ચિદાનંદ આનંદક્રીડા કરે,
સોનાના પારણામાંહી ઝૂલે. નીરખને૦ ૩

બત્તિ વિણ, તેલ વિણ, સૂત્ર વિણ જો વળી,
અચળ ઝબક સદા અનળ દીવો,
નેત્ર વિણ નીરખવો, રૂપ વિણ પરખવો,
વણજિહ્વાએ રસ સરસ પીવો. નીરખને૦ ૪

અકળ અવિનાશી એ, નવ જ જાયે કળ્યો,
અરધ ઉરધની માંહે મહાલે;
નરસૈંયાચો સ્વામી સકળ વ્યાપી રહ્યો,
પ્રેમના તંતમાં સંત ઝાલે. નીરખને૦ ૫

પ્રભાસ-સોમનાથ સંદર્ભે રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ અને સ્થિતિ

◆

ડૉ. એમ. જે. ઝાલાવાડિયા

સોમનાથનું ભવ્ય કીર્તિગાથા સભર મંદિર જે સ્થળે આવેલું છે તે પ્રભાસપાટણ ભારતની પશ્ચિમે ગુજરાત રાજ્યના વિસ્તારમાં સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં જૂનાગઢ જિલ્લામાં ૨૦.૨૫ અક્ષાંશ અને ૭૦.૨૪ રેખાંશ ઉપર અરબી સમુદ્રના કિનારે આવેલું છે. આ પ્રભાસ પાટણ તેના ભવ્ય ભૂતકાળની અનેક વાતો સંઘરીને ઊભું છે. હાલમાં તેની નજીકનું બંદર વેરાવળ (વેલાકુલ) છે.

છેક બુદ્ધ અને મહાવીરના સમયથી આપણે ઐતિહાસિક યુગમાં પ્રવેશી શકીએ છીએ. આ ઈ.સ.પૂ.ની છઠ્ઠી સદીમાં ધાર્મિક આધ્યાત્મિક ચળવળો શરૂ થવાથી માનવજીવન પર તેની દૂરગામી અસરો થઈ. કર્મકાંડ અને જ્ઞાતિપ્રથા બૌદ્ધિકોની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિમાં કણાની માફક ખૂંચવા લાગી. અહિંસાના પાઠ પણ બુદ્ધ અને મહાવીર થકી મળ્યા. મૌર્યકાલના શાસકોના માનદંડો અને સારી નીતિને પરિણામે જીવનમૂલ્યોમાં પરિવર્તન આવ્યું. સુવ્યવસ્થિત શાસનવ્યવસ્થાને પરિણામે તથા ચાણક્યના પ્રયાસથી વેપાર વાણિજ્યનો વિકાસ થયો. અશોકની ઉદાર નીતિ થકી પ્રજાનું જીવન ઉત્તરોત્તર વિકાસાત્મક બનતું ગયું. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે પુરાણપ્રસિદ્ધ દ્વારવતીને બદલે ગિરિનગરને શાસન નગર બનાવેલું. ચંદ્રગુપ્તે જ સુદર્શન તળાવ કરાવ્યું હતું, જેના ઉલ્લેખો ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં મળે છે.

સોમનાથના પુરાવશેષીય ઉત્ખનનમાં મળેલા ત્રીજા કાલના અવશેષ મૌર્યકાલના છે. એમાં લોખંડની ચીજો અને ઉત્તરનાં કાળાં પૉલિશદાર ભાણ્ડ મળે છે. ભારતમાં આ પ્રકારનાં વાસણોના અવશેષ ખાસ કરીને ઉત્તર ભારતના ગંગા પ્રદેશમાં આવેલાં રાજગૃહ, પાટલિપુત્ર, વૈશાલી તથા કૌશંબી જેવાં નગરોના મૌર્યકાલીન થરોમાં મળે છે. સોમનાથના મૌર્યકાલીન થરમાં-ઉત્તરનાં કાળાં પૉલિશદાર ભાણ્ડોની સાથે કાળાં-અને-લાલ ભાણ્ડોના અવશેષ પણ મળ્યા છે. આ ઉપરાંત એમાં પથ્થર અને હાથીદાંતનાં ઘરેણાં તથા ઈ.સ.પૂ. બીજી સદીની લિપિમાં લખાણ કોતરેલો એક પથરો મળ્યો છે."[૧] આ ઉપરથી એટલું જરૂર કહી શકાય કે સૌરાષ્ટ્રમાં એક સમયે મૌર્યનું સામ્રાજ્ય હશે અને તેના રાજ્ય વિસ્તારમાં સોમનાથનો પણ સમાવેશ થતો હશે. આ મૌર્યશાસકોની નીતિ અને માનદંડો સ્થાપિત મૂલ્યો બન્યાં. જેમાં સુવ્યવસ્થિત પ્રજાનું જીવન ઉત્તરોત્તર વિકાસાત્મક બનતું ગયું. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે પુરાણ પ્રસિદ્ધ દ્વારવતીને બદલે ગિરિનગરને પોતાનું શાસન નગર બનાવેલું. સુદર્શન તળાવ સાથે તેનું નામ ઇતિહાસમાં નોંધાયેલું છે.

ક્ષહરાત વંશે ગુજરાતમાં ક્ષત્રપ રાજ્યોનો આરંભ કરેલો. તેમના સમયમાં ચલણમાં સિક્કાઓ અમલમાં હતા. એવા ક્ષત્રપકાલીન સિક્કાઓ ગુજરાતમાંથી ઘણા મળ્યા છે. શકોમાં કેટલાકે 'મહાક્ષત્રપ' તથા 'રાજા' જેવાં બિરુદો ધારણ કરેલાં. નહપાનની સત્તા ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, મહારાષ્ટ્ર ઉપર હતી. નાસિક પાસેના પાંડુલેના અને પૂના પાસેના જુન્નર અને કાર્લોમાંથી મળી આવેલા શિલાલેખોમાંથી જાણવા મળે છે કે તેના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો હતો. નહપાનના જમાઈ ઉષવદાતના દાન વિશેની માહિતી શિલાલેખમાંથી મળે છે. પ્રભાસમાં આઠ બ્રાહ્મણોને કન્યાદાન દીધાની વિગતો સોમનાથ સાથે જોડાયેલી પ્રથમ અભિલેખ માહિતી પ્રાપ્ત થયેલી છે.

વિક્રમાદિત્ય ચંદ્રગુપ્ત બીજાના સમયથી સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ગુપ્તની સત્તા શરૂ થાય છે. સ્કંદગુપ્તે પર્ણદત્ત નામે સૂબો નિયુક્ત કર્યો હતો. ગુપ્તોની સત્તામાં વિષ્ણુ ભક્તિને ઉત્તેજન મળ્યું. રાજસ્થાનમાંથી પ્રાપ્ત બે શિલાલેખમાં સોમનાથ મંદિરને ગામ અર્પણ થયાનો ઉલ્લેખ મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ગુપ્તોની સત્તાના અસ્ત પછી વલભીના રાજાઓનો કાળ શરૂ થાય છે. અગાઉની સત્તાના શાસન કેન્દ્રો ગુજરાત બહાર હતા. મૌર્યના

* વ્યાખ્યાતા, ગુજરાતી વિભાગ, એમ.બી. આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કૉલેજ, ગોંડલ

સમયમાં ગિરિનગર વહીવટી કેન્દ્ર હેવા છતાં તે એક ઉપકેન્દ્ર તરીકે જ રહ્યું હતું. ''વલભીના સમયથી રાજસત્તાનું કેન્દ્ર ગુજરાતમાં સ્થિર બને છે. ગુજરાતની સાંસ્કૃતિકતાની બાબતમાં એક ભરતીનું મોજું આવે છે. વલભી મૂળેથી સારાયે ભારતવર્ષમાં સંસ્કારનું કેન્દ્ર ગણાતું હતું. એ સાથે સાથે વલભીએ વેપાર અને વિદ્યાના કેન્દ્ર તરીકે પણ ખાસ્સું કાઠું કાઢ્યું હતું. વલભીના સમયમાં ધર્મ, સંસ્કૃતિ, સમાજ અને સભ્યતાની પ્રગતિ અને વિકાસ પૂર્ણકળાએ પહોંચ્યાં હતા. આ સમયમાં ઉજ્જ્વળ પ્રણાલિકાઓ પડી અને નૂતન સૌરાષ્ટ્રની અનોખી સંસ્કૃતિના ઘડતર માટે દિશાસૂચન થયું.''[૨] રાજાઓ 'પરમમાહેશ્વર' જેવાં બિરુદ ધારણ કરતા હોય. શૈવ સંપ્રદાયનો વિકાસ વલભીથી વધુ થયો. વલભીના રાજાઓના અનેક દાનપત્રોમાં અનેક ગામો કે દાન આપ્યાના ઉલ્લેખો મળ્યા છે. પરંતુ પ્રભાસ કે સોમનાથ ક્ષેત્રમાં કોઈ દાનની વિગતો મળતી નથી. મૈત્રકો સૂર્યના ઉપાસકો હતા શક્ય છે કે પ્રભાસનાં બાર સૂર્યમંદિરો તેમના દ્વારા એ સમયગાળામાં બન્યાં હોય.

પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં સૈન્ધવ રાજાઓ કે જેઓ સિંધમાંથી આવેલા હતા અને આઠમી સદીમાં શાસન કરતા હતા. એ વંશના રાજાઓએ ઈ.સ. ૭૩૫ થી ઈ.સ. ૯૨૦ સુધી રાજ્ય કરેલું. તેમાંના જાઈકે ઈ.સ. ૮૩૨માં સોમનાથમાં બ્રાહ્મણને ઢાંક (હાલના ઉપલેટા તાલુકાનું)ગામ દાનમાં દીધું હતું. એવા ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થયા છે.

મૈત્રક કાળમાં સોમનાથની કીર્તિ ભારત બહાર એટલા પ્રમાણમાં ફેલાઈ નહતી પરંતુ શૈવધર્મનો ફેલાવો ભારતની સીમાઓ વળોટીને બહાર પણ ફેલાયો હતો. ''નાગભટ્ટે પ્રભાસની યાત્રા કરી હતી. પોતાની પુત્રીને સૌરાષ્ટ્રના બાહુક ધવલના પુત્ર બલવર્માને પરણાવી હતી. ઈ.સ. ૯૬૦માં ચેદીના હૈહય રાજા લક્ષ્મણરાજે પ્રભાસની યાત્રા કરી સોમેશ્વરનું પૂજન કર્યું અને ઉત્કલના રાજા પર પ્રાપ્ત કરેલ વિજય પ્રસંગે એક સુવર્ણની મૂર્તિ જે મળી હતી તે સોમનાથને ભેટ ધરી એ ઉપરાંત ઉત્તર સીલ્હરકુળના અનંતદેવ ઈ.સ. ૯૬૦માં પ્રભાસ આવેલો અને બ્રાહ્મણોને ઘણું દાન આપ્યું હતું.''[૩] આમ ધીરે ધીરે સોમનાથની પવિત્ર સ્થળ તરીકેની ઓળખ ઊભી થતી ગઈ. એમાંય ખાસ કરીને રાજકીય વ્યક્તિઓએ દાનો આપી તેની ખ્યાતિ વધારે ફેલાવી. આ સ્થળ પ્રથમથી જ પ્રભાસ જેવા પવિત્ર તીર્થક્ષેત્રમાં આવેલું હતું. યાત્રાનો મહિમા તથા દાનનો મહિમા ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો છે. આ પ્રકારના દાન દક્ષિણા પ્રથમ 'પ્રભાસ' અને પછી 'સોમેશ્વર' સાથે જોડાયેલા જોવા મળે છે. ને તેની કીર્તિના ફેલાવામાં અગ્ર ભાગ ભજવેલો એ જોઈ શકાય છે.

સોમનાથ બંદર હોવાથી બહારના પ્રદેશમાંથી માલ અહીં આવતો તેમજ અહીંથી જમીનમાર્ગોએ દેશનાં અન્ય સ્થળો સુધી પહોંચતો હતો. સોમનાથ સમુદ્ર માર્ગથી આરબ તથા ઈરાન સાથે જોડાયેલું હતું જે માર્ગથી જ શક, હૂણ અને ગુર્જર પ્રજાઓ સૌરાષ્ટ્ર સુધી પહોંચી હતી. ''કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના દરિયા કિનારાઓ પર ગાઢ રીતે સંકળાયેલા મેર ગુર્જર લોકો હતા. ૭મી અને ૮મી સદીઓમાં ગુર્જરો મુખ્યત્વે ચાપ કે ચાવડા કુલના દ્વારકા, સોમનાથ એ બન્ને સ્થળોએ અને વળી અંદરના ભાગમાં, સત્તારૂઢ થયા હતા. લગભગ ઈ.સ. ૭૪૦માં જે ચાપો કે ચાવડાઓ દોઢ સદી સુધી દ્વારકા અને સોમનાથમાં સત્તા ધરાવતા હતા''[૪] અણહિલવાડ પાટણમાં સત્તા સ્થાપનાર ચંપાસરનો વનરાજ હતો. ''વનરાજ ચાવડા પછી એનો પુત્ર યોગરાજ ગાદીએ આવેલો. એક વખત યોગરાજના પુત્ર ક્ષેમરાજે પિતાને કહ્યું કે 'સોરઠમાં સોમનાથ પાટણમાં પવનના તોફાનથી ઘસડાઈને પરદેશી વહાણો આવી ચડ્યાં છે, એમાં એક હજાર તેજી ઘોડાઓ, અઢાર હાથીઓ અને બીજો માલ મળીને કરોડોની મિલકત છે. 'મહારાજ, આજ્ઞા આપો તો આ બધું લૂંટી લઈએ'. યોગરાજે ક્ષેમરાજને ના પાડી હોવા છતાં એ વહાણોને ક્ષેમરાજે લૂંટી લીધાંને રાજાની આગળ જઈ સારું કર્યું કે ખરાબ કર્યું એવો પ્રશ્નો કરેલો.''[૫] રાજાને આ આઘાત વસમો લાગેલો જેણે પોતાના વડવાઓની લૂંટારાની છાપ ભૂંસવાના પ્રયત્ન કરેલા. પરંતુ ખુદના પુત્રના આ કલંકરૂપી કાર્યને કારણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યાનો ઉલ્લેખ ઈતિહાસના પૃષ્ઠો પર અંકિત થયેલો છે. સોમનાથ અને આજુબાજુના દરિયાઈ વિસ્તારમાં ચાંચિયાગીરી થતી હતી અને તેમાં ચાવડાઓનું નામ બદનામ થયેલું હતું.

પાટણમાં ત્યાર પછી સત્તાના મૂળ સોલંકીવંશનાં રોપાયાં છે. ચાવડાકુળના સગા ભાણેજ એવા મૂળરાજ સોલંકીએ સોલંકીવંશની સત્તા શરૂ કરી હતી. સોલંકીઓ શૈવ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ હતા. તેઓએ

પોતાના અધિષ્ઠિત દેવ તરીકે સોમનાથને સ્થાપેલા. તેઓનાં બધાં શુભકાર્યમાં પ્રથમ તેની પૂજા અને અર્ચના થતી. તેઓની અડગ શ્રદ્ધા સોમનાથ સાથે જોડાયેલી હતી. મહત્ત્વની કોઈ જીત મળે તો તેઓ સોમનાથની યાત્રા કરતા અને દાનો પણ આપતા. આ જોતાં સોલંકીઓના કાળમાં સોમનાથની કીર્તિ પૂર્ણ કક્ષાએ ખીલી હતી. વંથલીનો રાજા ગ્રહરિપુ સોમનાથ જતાં યાત્રાળુઓને લૂંટી લેતો અને તેમને પરેશાન કરતો એવા જૈનગ્રંથમાં ઉલ્લેખ મળે છે. જેના અનુસંધાને મૂળરાજે ગ્રહરિપુને હરાવેલો તેની મદદે આવેલા લાખાને પણ હણ્યો હતો. મળેલી જીત પછી સોમનાથની યાત્રા કરેલી. તે સમયે ગ્રહરિપુની પત્નીઓની વિનંતીથી ગ્રહરિપુને અભયદાન રૂપે જીવતો જવા દીધો હતો. મૂળરાજે ગુજરાતમાં વિશાળ ક્ષેત્રમાં સત્તા વિસ્તારી હતી. તે એક બળવાન રાજા તરીકે પ્રસ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો. તેણે ઘણાં શિવમંદિરો બનાવડાવેલાં. (ઉ.ત. - મંડલીના મૂલેશ્વર) મૂળરાજ સોલંકીના સમકાલીન રાજા ત્રિલોચનપાલ જેની લાટમાં સત્તા હતી તેણે ઈ.સ. ૧૦૫૦માં સોમનાથ ભગવાનને સુવર્ણ અને રત્નથી પ્રકાશિત 'હેમરત્નપ્રભ' છત્ર ધરાવ્યું, અને દીન-અનાથો માટે એક સત્ર સ્થાપેલું.[૬]

મૂળરાજ પછી સોલંકી વંશના રાજવીઓ ખાસ કરીને ભીમદેવ ૧ સુધીના રાજવીઓના સોમનાથ સાથેના સંદર્ભની વિગતો ઇતિહાસમાં મળતી નથી. પરંતુ સોલંકીઓની સોમનાથમાં ઇષ્ટદેવ તરીકે ઉત્તરોત્તર શ્રદ્ધા અને ભક્તિ વધુ દઢ થતી ચાલી છે. તેને કારણે સોમનાથની કીર્તિ રાજ્યની સીમાઓ વળોટી ગઈ અને ભારત બહાર પણ પહોંચી. સોમનાથની સ્થાપના પછી ઇસુની ૧૧મી સદી સુધીમાં સમગ્ર ભારતના આરાધ્ય દેવ બની ગયા છે. એજ કારણે રાજાઓનાં દાનો થકી સોમનાથની સંપત્તિ અઢળક બનતી ચાલી. સોમનાથ મંદિરની અઢળક સંપત્તિની વાત સાંભળી ગઝનીના મહમૂદ ગઝનીએ સોમનાથ મંદિરના દ્રવ્યને લૂંટવા ચડાઈ કરી. આ ચડાઈ વખતે અણહિલપુર પાટણમાં ભીમદેવ પહેલાની સત્તા હતી. મહમૂદ ગઝની મુલતાન-જેસલમેર થઈને પાટણ પહોંચ્યો ત્યારે ભીમદેવ પાટણને નોધારું છોડીને ત્યાંથી પલાયન થઈ ગયો હતો. મહમૂદ જરૂરી ખાવા-પીવાનો પુરવઠો મેળવી મોઢેરા થઈ દેલવાડાના રસ્તે આગળ વધી છેક સોમનાથ પહોંચ્યો હતો. ૬ઠ્ઠી જાન્યુ., ઈ.સ. ૧૦૨૬માં સોમનાથના કિલ્લા પર હુમલો કર્યો. ૫૦ હજાર સૈનિકોએ મોતની સોડ તાણી. મહમૂદ ગઝનીએ સોમનાથ પાટણ શહેર અને સોમનાથ મંદિરને લૂંટ્યું. શિવલિંગના ત્રણ ટુકડા કર્યા અને ભયંકર તોડફોડ કરી કચ્છના રણમાં થઈ સિંધમાં થઈ પોતાના મુલકમાં હેમખેમ પહોંચ્યો. જોકે તરત જતાં તેણે ઘણી ખુવારી વેઠવી પડેલી. તેની પીઠ પાછળ ભીમદેવે સૈન્યને ભેગું કરી હુમલો પણ કરેલોને એ રીતે પોતાની રહી સહી આબરૂ બચાવી હતી.

મહમૂદના આક્રમણ પછી લગભગ બે સદીઓ સુધી કોઈ મહત્ત્વનાં આક્રમણ સોમનાથ પર થયાં નથી. આ ગાળામાં હિન્દુ રાજાઓના સંકુચિત માનસ અને અંદરોઅંદરની વૈરભાવનાને જોતાં એવું જરૂર કહી શકાય કે તેઓમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો અભાવ હતો. તેની બીજી બાજુ હિન્દુ રાજાઓની નિર્માલ્યતા છતી થઈ. અંદરોઅંદરના કુસંપનું પરિણામ તેમની સામે જ હતું.કદાચ એટલે જ ધીરેધીરે મુસ્લિમ સત્તાનો વિસ્તાર થતો ગયો.

સોમનાથ મંદિર ઉપર થયેલી મહમૂદ ગઝનીની આ ચડાઈ અને મંદિરની વિધ્વંસ ઘટના ઇતિહાસના પાના ઉપર અંકિત થઈ, તેનાથી ઊલટાનો સોમનાથની કીર્તિમાં અદકેરો વધારો થયો. મહમૂદ ગઝની સત્તાની લાલચે નહોતો આવેલો પરંતુ તેનો આશય ફક્ત દ્રવ્યને લૂંટવાનો અને ઇસ્લામ ધર્મનો ફેલાવો કરવા જેવો હતો. આ આખો બનાવ એક વંટોળ જેવો બની ગયો. મહમૂદ ગઝની ગયા પછી તરત સોમનાથનું અને મોઢેરાનું મંદિર ફરી ઊભું થયું, ધર્મની ધજા ફરી ફરફરવા લાગી. બન્ને પથ્થરનાં ભવ્ય મંદિરો બન્યાં.

ભીમદેવ ૧લાને ઉદયમતી ઉપરાંત 'બઉલા' નામે એક નર્તકી ને રાણી હતી. જેમાં ઉદયમતીને કર્ણદેવ નામે પુત્ર હતો, અને બઉલાદેવીને ક્ષેમરાજ પુત્ર હતો. ક્ષેમરાજે તાપસ જીવન પસંદ કરેલું જેથી રાજગાદી કર્ણદેવ ૧લાને પ્રાપ્ત થાય છે. જેના પુત્ર સિદ્ધરાજ જયસિંહની ચક્રવર્તી, પરાક્રમી રાજા તરીકે ગણના થઈ. જેણે સોલંકીવંશની કીર્તિ વધારી શાસનમાં સુધારાઓ તથા શાંતિ સ્થાપી. તેના નામની સાથે 'પરમ ભટ્ટારક', 'મહારાજાધિરાજ' અને 'પરમેશ્વર' જેવાં મહાબિરુદ જોડવામાં આવતાં હતાં. તેના કાળમાં જ સિંહ સંવત શરૂ

થયો. આ સિદ્ધરાજના કાળમાં સોમનાથની જાહોજલાલી ફરી પૂર્વવત્ થઈ ગઈ હતી. સોમનાથની યાત્રાએ જતા યાત્રાળુઓ પાસેથી બાહુલોદ (ભોળાદ) નજીક પંચકુલ દ્વારા યાત્રાવેરો લેવામાં આવતો હતો. સિદ્ધરાજની માતા મીનળદેવીની સૂચનાથી આ યાત્રાવેરો સિદ્ધરાજે દૂર કર્યો હતો. સિદ્ધરાજે ૭૨ લાખની સનદ આવક ફોક કરી હતી. આ યાત્રાવેરાના આંકડા ઉપરથી સોમનાથની પૂર્વની જાહોજલાલી પાછી પ્રાપ્ત થઈ હતી એ નક્કી થાય છે. સોમનાથ હિન્દુઓના પવિત્ર અને શ્રદ્ધાવાન દેવ તરીકે પ્રસ્થાપિત થવાનું પ્રમાણ સિદ્ધ કરે છે. સિદ્ધરાજે માત્ર યાત્રાવેરો માફ કર્યા ઉપરાંત પગે ચાલીને તેની યાત્રા પણ કરી હતી. સિદ્ધરાજ ઘણો લોકપ્રિય અને પ્રતાપી રાજવી હતો. પરંતુ એ અપુત્ર જ મૃત્યુ પામ્યો હતો. જેને કારણે રાજગાદી બઉલાદેવીના પૌત્ર દેવીપ્રસાદના પુત્ર કુમારપાલને મળેલી હતી. કુમારપાલને બહુ મોટી ઉંમરે રાજગાદી મળેલી. એ પહેલા તેણે જીવનમાં હેમચંદ્રાચાર્ય અને ઉદયનમંત્રી સાથે ખૂબ રખડપટ્ટી કરેલી. કદાચ તેને જ કારણે તેણે જૈનધર્મ અંગીકાર કરેલો. તેને જૈનધર્મ અપનાવેલો હોવા છતાં તે શૈવધર્મી હતો. તેના પૂર્વજો શૈવધર્મીઓ જ હતા. સંવત ૧૨૨૦ પછીના કેટલાક લેખોમાં એને 'પરમ અર્હત', 'પરમશ્રાવક' કે 'જિનશાસનપ્રભાવક' કહ્યો છે. તે છતાં કાન્યકુબ્જ (કનોજ)ના ભાવબૃહસ્પતિને સોમનાથના મહંત તરીકે નીમીને સોમનાથના જીર્ણોદ્ધાર માટે પુષ્કળ ધન આપ્યું હતું. ભાવબૃહસ્પતિએ નવો મેરુપ્રાસાદ તૈયાર કર્યો હતો. આ ઉપરાંત બીજાં અનેક દેવાલયો પર સુવર્ણ કલશ ચડાવેલા. બ્રાહ્મણો માટે મકાનો, વાવો કરાવી શૈવધર્મ તથા વૈષ્ણવધર્મને પ્રોત્સાહન આપેલું. જેને પરિણામે દેવપત્તનમાં શિવ તથા વિષ્ણુનાં અનેક મંદિરો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. કુમારપાલ પછી તેના ભાઈના પુત્ર અજયપાલને ગાદી મળી હતી. એના બાદ એનો જ પુત્ર મૂલરાજદેવ ૨ ગાદીએ આવેલો હતો. જેણે મહમદ ઘોરીના મુસ્લિમ સૈન્યને હરાવેલું. એના અકાળ અવસાન બાદ ભીમદેવ ૨ ને ગાદી મળેલી હતી. કુત્બુદ્દીન ઐબકની સેના સામે તેનો પરાજય થયેલો. મુસ્લિમ આક્રમણોનો દોર વધતો ચાલ્યો. ભીમદેવ ૨ની સત્તા માત્ર સૌરાષ્ટ્ર પૂરતી સીમાંત રહી હતી. તેણે સોમનાથમાં મેઘધ્વનિમંડપનું નિર્માણ કરાવેલું હતું. સોલંકીવંશનો પ્રતાપ ઓસરતો ગયો તેમ પડોશી રાજ્યોની સત્તા લાલસા પ્રબળ બને છે. તેઓનાં આક્રમણો પણ વધે છે. સુભટ્ટ વર્માએ અણહિલપાટણમાં ચડાઈ કરીને હાક વગાડેલી અને તેની ઇચ્છા છેક સોમનાથ સુધી વિજય કૂચ કરવાની હતી. પરંતુ સોમનાથના અધિકારી શ્રીધરે ગમે તેમ નગરનું રક્ષણ કરી નગર ઉપરાંત સોમનાથને બચાવેલા. અણહિલપાટણમાં વાઘેલાઓનું શાસન સ્થપાયેલું હતું. જેમાં અંતિમ કરણ વાઘેલાના સમયમાં અલાઉદ્દીન ખિલજીના લશ્કરનું આક્રમણ થયેલું હતું. જેની આગેવાની ઉલૂગખાન અને નુસરતખાનની નીચે અલાઉદ્દીનના લશ્કરે અણહિલપાટણના ભંડારને લૂંટી ઊના-દીવ તરફ ખેદાનમેદાન કરી સોમનાથ પહોંચી જેઠવા,વાળા, વાજા વગેરે જેવી નાની રિયાસતોના રાજપૂતોના આક્રમણને પરાસ્ત કરીને લૂંટીને સોમનાથના મંદિરને પણ લૂંટ્યું હતું. શિવલિંગને ઉખાડીને દિલ્હી રવાના કરવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ ઝાલોરમાં રાજા કાન્હડદેવે અલપખાન સામે લડાઈ કરી બાદશાહના લશ્કરને હરાવી સોમનાથના લિંગને મેળવી તેના થયેલા કટકાઓની જુદી જુદી જગ્યાઓએ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. અલાઉદ્દીને સોમનાથના શિવલિંગના કટકાઓ લઈ જઈને સોમનાથ મંદિર ઉપર ફરી કારમો ઘાવ માર્યો હતો. એ સાથેસાથે દિલ્હીમાં મુસ્લિમ શાસકોનું શાસન પ્રવર્ત્યું. દિલ્હીના મુસ્લિમ શાસકોના સૂબાઓ (નાઝિમો) ગુજરાતનો વહીવટ ચલાવતા હતા.

અલાઉદ્દીન બાદશાહના ભાઈ-અલમાસબેગને 'ઉલૂગખાન' અને બાદશાહના સાળા-મલેક સંજરને 'અલપખાન'ના ખિતાબ આપવામાં આવ્યા. આ સાથે અલપખાને દેવળદેવીને પકડાવવામાં અગ્રેસરનો ભાગ લીધો હતો. તેથી તેને ગુજરાતનો પ્રથમ સૂબો બનાવવામાં આવ્યો હતો. ગુજરાતની સત્તાની સ્વતંત્ર દશા નાબૂદ થઈ. સૂબાઓ દ્વારા બહુ લાંબો સમય સુધી વહીવટ ચાલ્યો હતો. ત્યારબાદ કુત્બુદ્દીન દિલ્હી બાદશાહ દ્વારા મલેક દીનારને 'ઝફરખાન'નો ખિતાબ આપી ગુજરાતનો સૂબો બનાવેલો હતો. સુલતાન મુહમ્મદ તુગલુકે ગુજરાતના બળવાને દાબી દેવા માટે લશ્કર સાથે ચડાઈ કરી હતી. બળવાને દાબી પાટણમાં વ્યવસ્થા કરીને જૂનાગઢ સર કરવા જવાનું મુનાસિબ માન્યું. કારણ કે રા'ખેંગારે સોમનાથમાંથી મુસલમાનના હાકેમને ભગાડી મૂક્યો હતો. સોમનાથમાં તેમજ માંગરોળમાં, દીવમાં પૂરેપૂરો બંદોબસ્ત કરી પાછા ફરતા બિમાર

થવાથી ગોંડલમાં મુકામ કરેલો હતો. તેના પછી દિલ્હી શાસનકર્તા તરીકે આવેલ સુલતાન ફિરોઝશાહ કે જે ગુજરાતમાં આવ્યો ત્યારે નિઝામુલમુલ્ક નાઝિમ હતો. તેને બરતરફ કરી સોનાર ગામના સુલતાન ફખરુદ્દીનના જમાઈને 'ઝફરખાન'નો ખિતાબ આપી સૂબો બનાવ્યો હતો. મુહમ્મદ તુગલુક બીજાના સમયમાં ફરહત ઉલ્મુલ્ક રાસ્તિખાન જે નાઝિમ હતો તેણે બળવો કર્યાના સમાચાર દિલ્હી પહોચતાં વજીરુમુલ્કના પુત્ર ઝફરખાનને મુઝફ્ફરખાનનો ખિતાબ આપી લશ્કર સાથે ગુજરાત મોકલ્યો હતો. જેણે 'બરાદર અમ મજલીસ આલીખાન' અને 'આઝમ હુમાયુ' વગેરે ખિતાબો બાદશાહ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલા હતા. ગુજરાતમાં ધીરે ધીરે તેણે પોતાનું વર્ચસ્વ વધારવા માંડ્યું. રાસ્તિખાનને હરાવીને તેણે જીતપુર વસાવ્યું હતું. ઈસ્લામના પ્રચાર અર્થે સોમનાથ ઉપર ચડાઈ કરેલી હતી. સોમનાથમાં કાઝી અને અમલદારોની ગોઠવણી કરીને પાછો ફર્યો હતો. આ ચડાઈના બીજા જ વર્ષે (ઈ.સ. ૧૪૦૨માં) સોમનાથમાં હિન્દુઓએ ફરીથી મૂર્તિપૂજા શરૂ કરી દીધી છે એવા સમાચાર મળતાં તેણે આગળ લશ્કરને મોકલી પોતે પાછળ ગયો. હિન્દુ સરદારોની કત્લ કરી. ઘણા સૈનિકો મરણ પામ્યા. અમુક દીવ તરફ ભાગી છૂટ્યા. આ લડાઈમાં સોમનાથની સખાતે આવેલા અર્થિલાના હમીરજી ગોહિલ અને વેગડો ભીલ કામ આવ્યા હતા. મુઝફ્ફરખાન ઘણાં મંદિરોનો નાશ કરી મસ્જિદો બનાવી પાટણ પાછા ફર્યો. આ ઝફરખાનના પૌત્ર અહમદશાહે ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર સુલતાની શરૂ કરી. આ ઝફરખાન ટાંક જાતિનો રાજપુત હતો. આ કમનસીબી પણ કેવી વિચિત્ર કહેવાય !

સૌરાષ્ટ્રમાં જાગીરોની નાની નાની રિયાસતો હતી જેઓ સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો રાજકારભાર ચલાવતા હતા. પરંતુ ગુજરાતના તેઓ ખંડિયા રાજાઓ જ હતા. આવી એક નાની જાગીર પ્રભાસમાં પણ હતી. જેઓના મૂળ વડવાઓ મારવાડના હતા અને સૌ પ્રથમ સિયાજીનો ત્રીજા પુત્રે દ્વારકામાં હેરોલને ટેકો આપી ચાવડાઓને હરાવ્યા હતા. પછીથી હેરોલની સાથે વાંધો પડતાં તેમને પણ હરાવ્યા હતા. આ અજાજી રાઠોડના બે પુત્રો વેરાવળજી અને વીજાજીમાંથી વીજાજીએ પ્રભાસ-વેરાવળ પોતાની ગાદી સ્થાપી હતી. વેરાવળજીના વંશજો કે જેઓ આરંભડા (ઓખા)માં રહી સત્તા ધરાવતા હતા. તેઓ વાઢેલ રાઠોડ કહેવાયા અને વીજાજીના વંશજો વાજા રાઠોડ કહેવાયા. વીજાજી પછી નાનસિંહ પ્રભાસનો રાજા હતો. જેણે વાઘેલા રાજાનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું હતું. હર્ષદમાતાવાળા શિલાલેખમાં તેનો ઉલ્લેખ થયો છે. નાનસિંહના મૃત્યુ પછી રાજશ્રી છાડા ગાદીએ આવેલ તેના સમયમાં નાખુદા પિરોજે સોમનાથમાં જમીનનો ટુકડો ખરીદી તેના પર મસ્જિદ ચણાવેલી. રાજશ્રી છાડા ઉલૂગખાનના સૈન્ય સામે લડતાં મૃત્યુ પામેલ હતા. તેના બાદ વાચ્છિગ રાજા તરીકે આવ્યા હતા. તેના અનુગામી તરીકે કાન્હડદેવ આવ્યા. તેના સમયમાં પ્રભાસમાં ગંડ બૃહસ્પતિ, સોમસિંહના પુત્ર મહં- જયતાએ દુખાંત ગૌરી અને ત્રિપુરાસુંદરીના મંદિરો તથા પુષ્કરતીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો.' રાજા કાન્હડદેવના અવસાન પછી રાજશ્રી વયજલદેવ પ્રભાસનો રાજા થયો. ઊના દેલવાડાનાં રાજ્યો પર જીત મેળવીને ઉનેવાળ બ્રાહ્મણોના ત્રાસમાંથી પ્રજાને બચાવી હતી. આ રાજાને રક્તપિતનો રોગ થયો હતો. રા'માંડલિક તેનો મિત્ર હતો. અલાઉદ્દીન ખીલજીના સેનાપતિ ઉલૂગખાન સામે લડતાં હાર પામીને નાસી ગયો હતો. સોમનાથનું મંદિર ખંડિત હતું ત્યાં ઉલૂગખાને સૂબા મૂક્યા હતા. જેને રા'માંડલિકની સહાયતાથી ઉઠાડી મૂકી ફરીથી પ્રભાસની સત્તા તેની પાસે આવેલી. તેના મૃત્યુ પછી મૂધરાજ ગાદીએ આવેલો હતો. જેના સમયમાં યાત્રીઓ નિર્ભય બની યાત્રા કરી શકતા હતા. તેના પછી વેલજી બીજો ગાદીએ આવેલો. આ ગાળામાં મુહમ્મદ તુગલુકે તથા ફિરોજ તુગલુકે પ્રભાસ-સોમનાથ પર આક્રમણ કર્યું. સોમનાથનું મંદિર ફરી ધ્વસ્ત થયું ને મુસ્લિમ થાણાની સ્થાપના થઈ. જેને જૂનાગઢના રા'ખેંગાર ચોથાએ ફરીથી થાણાને ઉઠાડી નાખ્યું અને મેઘરાજને પ્રભાસ પાછું આપ્યું. ખંડિત મંદિરને પુનઃ મંડિત કરીને પૂજા શરૂ કરાવી હતી. આ મેઘરાજ પણ ઝફરખાનની ચડાઈ વખતે (ઈ.સ. ૧૩૯૯માં) તેની સામે લડતા વીરગતિ પામ્યો હતો. સ્ત્રી પુરુષોને પરાણે ધર્મ-પરિવર્તન કરાવી મંદિરને ભ્રષ્ટ કરીને ઝફરખાન પાટણ પાછો ફર્યો હતો. મેઘરાજના અનુગામી તરીકે રાજા ભર્મ ગાદીએ આવ્યો. તેણે વારંવારના હુમલાથી જીર્ણ થયેલ તૂટેલ દુર્ગને સમરાવ્યો. તેના સમયના પ્રાપ્ત થયેલા શિલાલેખમાંથી જાણવા મળે છે કે સોમનાથનું પૂજા અર્ચન ચાલુ રહ્યું હતું. તેના સમયમાં શાંતિને આબાદી વધી હતી. શવગણ

કે શિવરાજ વાજા રાજાઓમાં અગિયારમા રાજા તરીકે લગભગ આવેલો હતો. મુઝફ્ફરે (ઝફરખાને) સોમનાથમાં યાત્રીઓ આવતા થયા છે અને પૂજા ફરીથી ચાલુ થઈ છે. એવું જાણતા ઈ.સ. ૧૩૯૫માં એકદમ ચડાઈ કરેલી અને સત્તાને ઉખેડીને માંગરોળથી છેક દીવ સુધીનાં મંદિરોને ધ્વંસ કરી મુસ્લિમ શાસનની પકડ મજબૂત કરી લે છે. સોમનાથમાં કાઝીઓની નિમણૂંક કરે છે. શિવરાજ કે શવગણ પછી વાજા રાજાઓમાં છેલ્લા રાજા બ્રહ્મદાસ રાજા તરીકે આવેલો હતો. આ બ્રહ્મદાસે 'વિજયરાજ' નામ ધારણ કરેલ હોય તેવા કોઈ આધારભૂત પ્રમાણો પ્રાપ્ત થયાં નથી. તેણે સોમનાથની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો હતો. પાટણમાં સોમનાથની પુનઃ પૂજા શરૂ થઈ હતી. પાટણમાં મૌલવી હોવા છતાં આ બધું બન્યું હોવાથી ઝફરખાને ફરીથી ઈ.સ. ૧૪૦૨માં સોમનાથનો ધ્વંસ કરવા ચડાઈ કરી હતી. તુરુક્કોની સામે બ્રહ્મદાસના પક્ષે વોરા મુહમ્મદનો દીકરો ફરીદ પણ વીરગતિ પામ્યો હતો.[૮] વાજા રાજાઓના શાસનમાં એક કહેવત પ્રભાસ માટે પ્રખ્યાત થઈ હતી.' વસ્તી થોડીને પાળિયાઓ ઝાઝા'.

આ પછી સોમનાથમાં હિન્દુ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનો વેગ બહુ જ અલ્પાંશે જીવતો રહ્યો. ગુજરાતના સૂબા મુઝફ્ફરખાન(ઝફરખાન)ના પુત્ર તાતારખાને દિલ્હી સાથેના વહીવટી સબંધો કાપી નાખ્યા હતા. અને તેનો પુત્ર અહમદશાહ ગુજરાતનો સ્વતંત્ર સુલતાન બન્યો. ઈ.સ. ૧૪૧૪માં જૂનાગઢના રા'મોકલને હરાવીને પ્રભાસ ગયેલો. પુનઃ ઈ.સ. ૧૪૧૫માં પ્રભાસ પર ચડી આવ્યાનો ઉલ્લેખ તારીખે ફરિશ્તામાં જોવા મળે છે. ઈ.સ. ૧૪૫૭માં મહમૂદ બેગડો અમદાવાદની ગાદીએ બેઠો. જૂનાગઢ ઉપર ચડાઈ કરી રા'માંડલિકને ઇસ્લામ ધર્મ અંગિકાર કરવાની ફરજ પાડેલી હતી. જૂનાગઢનું નામ 'મુસ્તફાબાદ' રાખ્યું. ''પ્રભાસ પર ચડાઈ કરવાનું મહમૂદ બેગડાને કોઈ કારણ ન હતું. સોમનાથમાં કશું ભાંગવા જેવું હતું નહીં. છતાં પ્રબળ સૈન્ય સાથે ચડાઈ કરેલી.''[૯]

સુલતાનની સેનામાં મલેક અયાઝ કરીને એક નૌકા સેનાધ્યક્ષ હતો. તેણે દીવમાં પોતાના થાણાની જમાવટ કરેલી હતી. ''મલેક અયાઝના સમયમાં ગુજરાતના સુલતાનોની સમુદ્રમર્યાદા બેરાપાટન અર્થાત્ પ્રભાસ પાટણથી માહિમ સુધી એટલે કે ૧૩૦ લીગ હતી.''[૧૦] ધીમે ધીમે પોર્ટુગીઝોનાં આક્રમણો વધતાં જતાં હતાં. ઈ.સ. ૧૫૩૧માં પોર્ટુગીઝોએ માંગરોળ કબજે લઈને દીવ મેળવવા ચડાઈ કરી પણ તેમને નિષ્ફળતા મળી. શહેનશાહ હુમાયુએ સૌરાષ્ટ્ર સિવાય બધેજ પોતાના પ્રતિનિધિ મૂકી દીધા હતા. ''આ ગાળામાં બહાદુરશાહ દીવથી અમદાવાદ આવ્યો તથા પોતાના બધા જ સરદારોની મદદથી મુઘલ સરદારોનો પરાભવ કરી હાંકી કાઢ્યા અને ગુજરાતની સત્તા બહાદુરશાહે હાથ કરી. આવ્યા પછી એક મોટી ભૂલ પોર્ટુગીઝોને દીવમાં કિલ્લો બાંધવાની પરવાનગી આપવાની કરી.''[૧૧] ઈ.સ. ૧૫૩૭ની ૧૪મી ફેબ્રુઆરીના પોર્ટુગીઝોના હાથે બહાદુરશાહ માર્યો ગયો. તે પછી કાસ્ત્રોએ ઈ.સ. ૧૫૩૧માં અને ૧૫૪૬ના વિજય મેળવેલો જેના આનંદ ખાતર પોતાના સૈન્યને મોજથી બંદરો લૂંટવાની છૂટ આપી હતી. જેને કારણે પોરબંદરથી માંગરોળ અને આગળ જતાં પ્રભાસને પણ લૂંટ્યું. ૧૮૦ જેટલાં વહાણો બાળી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. સિન્ટ્રા ખાતે રખાયેલી પ્રશસ્તિ આવી જ કોઈ લૂંટમાં તેઓ લઈ ગયેલા હતા. એ ઉપરાંત દીવના કિલ્લાની મરામતમાં સોમનાથના શિલ્પોના પથ્થરોને ઉપયોગમાં લીધા. આજે પણ દીવના કિલ્લામાં આવાં શિલ્પોવાળા પથ્થરો જોઈ શકાઈ છે. દીવના કિલ્લા ઉપરના અધિકારો મુઘલ બાદશાહોએ પણ યથાવત ચાલુ રાખેલા હતા.

મુઘલ બાદશાહ અકબરના સમયમાં ભૂચરમોરીનું યુદ્ધ ખેલાયું હતું. મુઝફ્ફર ત્રીજાને જામ છત્રસાલે આશ્રય આપેલો. પરિણામે અકબરની સેનાની ચડાઈ આવી. આ સેનાની સરદારી અઝીઝ મીરઝાં કોકલતાશે લીધી હતી. ભૂચરમોરીની લડાઈમાં મુઘલ સેનાનો વિજય થયો. સૌરાષ્ટ્રના સોળેસોળ બંદરો પર મુઘલોના તાબા નીચે મૂક્યાં. આ કામ માટે અઝીઝ મીરઝા કોકલતાશ પ્રભાસ પણ ગયેલો જ્યાં તેને મૌલવીઓએ સત્કાર કરી હિન્દુઓ વિરુદ્ધ ફરિયાદો કરી હિન્દુઓની મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કરવા તથા તેવાઓની કત્લ કરવા કહ્યું. પરંતુ અકબરની ધર્મસહિષ્ણુતાની નીતિને કારણે સ્થાનિક મુસ્લિમોની માંગણી અઝીઝે સ્વીકારી નહીં. મીરઝાંએ પ્રભાસમાં દેસાઈ રાઘવજી વિષ્નુજી તથા ગાંગજી વિષ્નુજીને દેસાઈગીરી સોંપી.

આઝમશાહના સમયમાં ઔરંગઝેબ ૮૪ વર્ષનો હતો ત્યારે તેના તરફથી કેટલાંક ફરમાનો થયેલાં જેમાં તેની અગાઉની ધાર્મિક સહિષ્ણુતા નજરે આવે છે. તેના ફરમાનોમાં ''અમદાવાદ અને પરગણાંના મંદિરોમાં મૂર્તિપૂજા થતી હતી. તે મારા દ્વારા તોડી પડાયેલા મંદિરોમાં ફરીથી પૂજા થાય છે. તેથી તેવા મંદિરોને તોડી પાડવાં'' આ ઉપરાંત તેનું બીજું ફરમાન એ હતું – ''સોમનાથના મંદિરને અમારા રાજ અમલના પ્રારંભમાં નષ્ટ કરી નાખવામાં આવ્યું હતું અને ત્યાં થતી મૂર્તિપૂજા બંધ કરાવી હતી. અત્યારે શું પરિસ્થિતિ છે તે અમારા જાણવામાં નથી. પણ જો તે સ્થાનમાં મૂર્તિપૂજકોએ પુનઃ મૂર્તિપૂજાનો પ્રારંભ કર્યો હોય તો હવે તે મંદિરનો એવી રીતે નાશ કરી નાખવો કે તે મકાનની જરાપણ નિશાનીઓ રહે નહિ. ત્યાંથી મૂર્તિપૂજક હિન્દુઓને કાઢી મૂકો.''[૧૨]

આના અમલ માટે ફોજદાર સરદારખાને એક ટુકડીને પ્રભાસ સોમનાથ મોકલી હતી. જેણે લિંગને ખંડિત કરીને બ્રાહ્મણને મારી એક ગાયનો વધ કરી તેના લોહીના છાંટણા કરી મંદિરને અપવિત્ર કરવામાં આવ્યું. મંદિરના ઘૂમટને તોડીને મસ્જિદમાં રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું. દેસાઈ ગણપત સારંગધરે મલેક જીયાખાનને મારી નાખ્યો. સૈનિકો ઉપર પ્રજા તૂટી પડી તેથી સૈનિકો નાસી ગયા. પરંતુ મલેક જીયાના પુત્ર મલેકખાને પિતાનું વેર વાળવા પ્રભાસ પર ચડાઈ કરી ''મલેકખાને ગણપતના પુત્રો મહાવજી, આણંદજી તથા શેખરના ઘર પર મધ્યરાત્રીએ હુમલો કરી ત્રણે ભાઈઓને મારી નાખ્યા. એ પછી ઈ.સ. ૧૭૦૬ના મહાવજીના પુત્ર સુરજમલ દેસાઈએ શાહી સૈન્યોની મદદથી તેને મારી પ્રભાસપાટણ પુનઃ સ્વાધીન કર્યું.''[૧૩]

મુઘલાઈનું શાસન અંત તરફ ગતિ કરી રહ્યું હતું. સૌરાષ્ટ્ર પર કોઈ મોટું એકમ રાજ્યાધિકાર ધરાવતું નહતું. સૌરાષ્ટ્રનાં શાસનો નાનાં નાનાં પરગણામાં વિભાજિત હતા. જેઓ અંદરોઅંદર પ્રદેશ હડપ કરવા ચડાઈઓ કરતા હતા. કોઈ કોઈનો દુશ્મન બનીને સામે વાળાને ટેકો પણ આપતો હતો. સૌરાષ્ટ્ર જાણે ઈ.સ. ૧૭૬૦ થી ઈ.સ. ૧૭૮૪ સુધી સમરાંગણ બની ગયું હતું. ''દીવાન અમરજી, મેરુ ખવાસ, ભાકુંભાજી, પ્રેમજી દામાણી, શેખમીયાં અને વખતસિંહ ગોહિલ તેઓની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરવા સૌરાષ્ટ્રમાં આગ અને તલવારથી શાંતિ સ્થાપવાના નામે અશાંતિ ફેલાવતા હતા.''[૧૪] આ બધાની ઉપરવટ મરાઠી સત્તાનો ઉદય થઈ ચૂક્યો હતો. પ્રભાસમાં સૂરજમલની ગેરહાજરી તથા શાહી સત્તા ઊઠતાં તેની સામે પટ્ટણીઓએ બળવો કર્યો હતો. જૂનાગઢના બાબીવંશના સ્થાપક શેરખાન ઉર્ફે બહાદુરખાન સાથે ન્યામતખાન લોદી પણ આવેલો હતો. જેને ઉપલેટા, કુતિયાણા, વેરાવળ તથા પ્રભાસપાટણની જાગીર મળેલી હતી. જેમણે પ્રભાસના કિલ્લાને સમરાવ્યો હતો. વેરાવળ અને પાટણની વચ્ચેની કાંટાની ઝાડીઓને સાફ કરાવી હતી. તેની સામે પણ પટ્ટણીઓએ બંડ કરેલું જેમાં પટ્ટણીઓની હાર થઈ હતી. જેમાં સૈયદમીયાં કરીને વ્યક્તિએ પટ્ટણીઓની સરદારી લીધેલી હતી. ન્યામતખાનના સમયમાં મરાઠા સરદાર માનાજી આંગરે તેના નૌકાસેનાના કાફલા સાથે વેરાવળ બંદરે ચડી આવેલો, યુદ્ધ ખર્ચ તથા નજરાણું આપી ન્યામતખાને તેને પાછો વાળેલો હતો. એ પછી પોર્ટુગીઝો પણ આવીજ રીતે ચડી આવેલા હતા. જેને પણ ન્યામતખાને દંડ આપીને રવાના કર્યા હતા. આ ન્યામતખાનને દેસાઈઓએ પાટણ બહાર કાઢી તંત્રને સ્થિર કરેલ. પરંતુ જૂનાગઢની મહોબતખાન આવ્યા પછી એમના રાજ્યમાં અરાજકતા વધુ ફેલાઈ હતી. આ તકનો લાભ લઈને નવાબના ફોઈ બીબી સુલતાનાએ પ્રભાસ અને વેરાવળનો કબજો પ્રાપ્ત કર્યો હતો. જેમાં સુંદરજી દેસાઈને કારભારી નીમેલ હતા. કારભારી અને સુલતાના વચ્ચે અણબનાવ બનતા માંગરોળના શેખમીયાં કાઝી તથા તેમના માણસોએ પ્રભાસમાંથી સુલતાનાની હકુમત નષ્ટ કરી દીધી હતી. પોતાનું થાણું પ્રભાસમાં સ્થાપ્યું. આ કાઝીની હકૂમત સામે પોરબંદરના રાણા સતાનજીએ ચડાઈ કરી પોતાની સત્તા કબુલાવી. પછીથી પ્રભાસ નવાબ, શેખ તથા રાણા જેવા ત્રણ જણાની હકૂમત વચ્ચે વિશેષ રીતે ભાંગતું ગયું. દીવાન અમરજી દ્વારા રાણા અને કાઝીને દૂર કરીને ફરીથી ત્યાં શાંતિ સ્થાપી હતી.

આ ગાળામાં જે કાંઈ લડાઈઓ થઈ હતી. તે બધી ફક્ત અધિકારો પ્રાપ્ત કરવા કે પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ પાર પાડવા જ થઈ હતી. અતીતની જેમ કોઈ ધર્માંધતાના ઓથે મંદિરો ધ્વંસ કરવા જેવી પ્રવૃત્તિઓ થઈ ન હતી. હા એટલું ખરું હતું કે સોમનાથનું જૂનું મંદિર ખંડેર હાલતમાં અતીતની ગવાહી પૂરતું

હજી ઊભું હતું. લોકો તેમાં પશુઓને બાંધતા હતા. તેનું મસ્જિદ તરીકે પરિવર્તન કરેલું હતું છતાં ત્યાં નમાજ પણ થતી ન હતી. મુસ્લિમોએ પણ સમય જતાં હિન્દુ ધર્મ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખી હતી. મરાઠીની સત્તાના કાળમાં ઈંદોરના મહારાજા મલ્હારરાવ હોલકરના વિધવા મહારાણી અહલ્યાબાઈએ સોમનાથના મૂળ સ્થાનને છોડી સાંક્લ્યેશ્વરની જગ્યાએ સોમનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી. જે મંદિર વિ.સં. ૧૮૪૪ના પૂર્ણ થયું હતું. દેસાઈ ઉમિયાશંકરની આગેવાની નીચે યાત્રાળુઓને રહેવાના નિવાસો, સંન્યાસી આશ્રમ, નગારાખાનું વગેરે ગાયકવાડના સહકારથી પરિપૂર્ણ થયેલ હતાં. એ ઉપરાંત શશીભૂષણ, અઘોરેશ્વર તથા ભીમનાથના મંદિરોનો પણ જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો.

સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટ ખાતે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ઈ.સ. ૧૮૨૨માં ઓફિસ સ્થાપી હતી. અંગ્રેજોની કુનેહ નીતિથી યુદ્ધો બંધ થયાં હતાં. ગાયકવાડની સત્તા પર અંકુશ મુકાયો હતો. તેથી ફરીથી પ્રભાસમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ પ્રજાઓ વચ્ચે સંઘર્ષો શરૂ થયાં હતાં. હિન્દુ દેવસ્થાનોની જગ્યાઓ પર મુસ્લિમોએ મસ્જિદ બાંધવાનાં કામો શરૂ કર્યાં. આવી પ્રવૃત્તિઓ અમુક તોફાની તત્ત્વો દ્વારા થતી હતીને તેનો ભોગ સામાન્ય પ્રજા બનતી હતી. આનું પરિણામ કોમી ઉપદ્રવના રૂપમાં પરિણમ્યું. કર્નલ જે. એમ. હંટર નામના અંગ્રેજ નીચે એક કમિશનની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. આવા બનાવોને કારણે જૂનાગઢમાં એક ખાસ અદાલતનું નિર્માણ કરવાની ફરજ પડેલી હતી.

ભારતને આઝાદી પ્રાપ્ત થતાં જૂનાગઢના સરશાહ નવાઝ ભુટ્ટોએ જૂનાગઢનું જોડાણ પાકિસ્તાન સાથે જાહેર કર્યું હતું.જેને મુક્ત કરવા સ્થાનિક સૈન્ય 'આરઝી હકૂમત' રૂપે ઊભું થયું હતું. આ આરઝી હકૂમત સામે ભુટ્ટોએ હાર કબૂલીને તે પાકિસ્તાન નાસી ગયો. જૂનાગઢ આઝાદ થયું. ભારતના સંરક્ષણ પ્રધાન સરદાર પટેલ જૂનાગઢ આવ્યા અને ત્યાંથી સોમનાથ ગયા હતા.જૂના ખંડેર સોમનાથની હાલત જોયા પછી તેમનું હૃદય દ્રવી ઊઠેલું. સમુદ્રમાંથી અંજલિ લઈને મંદિર ફરીથી બનવું જોઈએ એવો સંકલ્પ કરેલો હતો. જેને આમ જનતાએ વધાવી લીધેલો હતો. ઈ.સ. ૧૯૬૨માં જૂના મંદિરની જગ્યાએ નવું મંદિર બનાવ્યું જે આજે અરબી સમુદ્રના ઘૂઘવાટની સાક્ષીએ અડીખમ ઊભું છે એક ભવ્ય ભૂતકાળ લઈને. જ્યાં આજે સવાર સાંજ આરતી, નગારાના તથા ઝાલરોના ઘંટારવ ગૂંજે છે.

પાદટીપ

૧. શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ, 'ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ', પ્રકા. ગુજ. યુનિ. અમદાવાદ, દ્વિતીય આવૃત્તિ ૧૯૭૩, પૃ. ૫૫

૨. દેસાઈ, શંભુપ્રસાદ હ., 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ', પ્રકા. પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, ત્રીજી આવૃત્તિ, ઈ.સ. ૧૯૯૦, પૃ. ૪૮૧

૩. દેસાઈ, શંભુપ્રસાદ હ., 'પ્રભાસ અને સોમનાથ', પ્રકા. સોમનાથ ટ્રસ્ટ, સોમનાથ, બીજી આવૃત્તિ, ઈ.સ. ૧૯૯૮, પૃ. ૧૦૮

૪. શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગં., 'ગુજરાતનો રાજકીય સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' ગ્રંથ ૨, 'મૌર્યકાલથી ગુપ્તકાલ' 'જાવા અને કંબોડિયાનો અનુવાદ', દ્વિતીય સંસ્કરણ ૨૦૦૫. પ્રકા. ભો.જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, પૃ. ૪૧૨

૫. જોટ, રત્નમણિરાવ ભીમરાવ, 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ', ઈસ્લામયુગ : ખંડ ૧, ભાગ ૧, પ્રકા. ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ., પુનર્મુદ્રણ ઈ.સ. ૧૯૬૮, પૃ. ૭૮

૬. દેસાઈ, શંભુપ્રસાદ, 'પ્રભાસ અને સોમનાથ', એજન, પૃ. ૧૧૧

૭. શાસ્ત્રી, હરિશંકર પ્રભાશંકર, 'યત્કિંચિત્', પૃ. ૬૦ ૮. શાસ્ત્રી, હરિશંકર પ્રભાશંકર, 'યત્કિંચિત્', પૃ. ૭૮

૯. દેસાઈ, શંભુપ્રસાદ, 'પ્રભાસ અને સોમનાથ', એજન, પૃ. ૨૪૮

૧૦. દેસાઈ, શંભુપ્રસાદ, 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ', એજન, પૃ. ૫૨૯

૧૧. શાસ્ત્રી, કે. કા., 'સૌરાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક નગરીઓ', 'માંગરોળ (સોરઠ)', પ્રકા. આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ. જન્મશતાબ્દી, આવૃત્તિ, પૃ. ૪૬

૧૨. દેસાઈ, શંભુપ્રસાદ, 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ', એજન, પૃ. ૬૦૫

૧૩. દેસાઈ, શંભુપ્રસાદ, 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ', એજન, પૃ. ૫૨૯

૧૪. દેસાઈ, શંભુપ્રસાદ, 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ', એજન, પૃ. ૬૬૬

વલ્લભ વિદ્યાલય (બોચાસણ : જિલ્લા આણંદ)નું સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામમાં પ્રદાન

◆

ડૉ. રઘુવીર જ. મકવાણા*

પ્રાસ્તાવિક

વલ્લભ વિદ્યાલય, આણંદ જિલ્લાના બોરસદ તાલુકાના બોચાસણ ગામના રેલવે સ્ટેશન સામે આવેલ છે. અત્યારે જ્યાં વલ્લભ વિદ્યાલય છે તે સ્થળેથી તેની સ્થાપના પહેલાં દેશની આઝાદી માટે કેટલી પ્રવૃત્તિઓ થઈ હતી. તેની નોંધ લેવી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની છે.

પૂર્ણ સ્વરાજની પ્રાપ્તિ અર્થે મહાત્મા ગાંધીએ સાબરમતી આશ્રમથી દાંડી સુધી ઐતિહાસિક કૂચ કરી હતી. એથી દેશભરમાં વીજળી સંચાર થયો હતો. પૂર્ણ સ્વરાજની આ કૂચમાં જોડાવા આશ્રમની બહેનોએ મહાત્મા ગાંધીજીને વિનંતી કરી હતી. બાપુએ કહ્યું, ''ના. તમને હું કૂચમાં નહીં લઈ જાઉં. તમે લાયક નથી એમ નહીં, પણ સરકારને ખોટી રીતે મૂંઝવણમાં નથી મૂકવી.''

બહેનો 'એ કેવી રીતે' ?

બાપુ : ''જુઓ, હિન્દુ અને મુસલમાન સામસામા લડતા હોય તે વખતે મુસલમાન જો પોતાની આગળ ગાય ઊભી રાખે તો હિન્દુઓ કેવી રીતે મારે ? મારતાં જરૂર સંકોચ થાય. આમ હું તમને કૂચ મોખરે રાખું તો સરકારને તમે બહેનો છો એ રીતે સંકોચ થાય અને અમારી ઢાલ તમે બની જાઓ. મારે તમને મારી ઢાલ નથી બનાવવી.''

બહેનો ''ત્યારે અમારે શું કરવું ?''

બાપુ : ''તમારા લાયકનું કામ હું જરૂર વિચારી કાઢીશ ને તમને થોડા વખતમાં જણાવીશ.''[૧]

માર્ચની ૩૦મીએ મહાત્મા ગાંધી દાંડીકૂચ સમયે વેજલપુર પહોંચ્યા. ત્યાં ગુજરાતની બહેનોની વિશાળ સભા ભરાઈ હતી. ગાંધીજીએ તેમની સમક્ષ બે કાર્યક્રમ મૂક્યા. એક વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર અને દુકાનો પર પિકેટિંગ અને બીજો દારૂતાડીનાં પીઠાં પર પિકેટિંગ.

બહેનોને કાર્યક્રમ મળતાં જિલ્લાવાર વહેંચણી કરી લીધી. તે નિર્ભયપણે પીઠાં પર પિકેટિંગ કરવા લાગી. પીઠાવાળાને અને દારૂતાડી પીનારને ન પીવા માટે સમજાવવા લાગી. સત્યાગ્રહ આશ્રમની કેટલીક બહેનો સુરત જિલ્લામાં અને કેટલીક બહેનો અમદાવાદ જિલ્લામાં કામ કરતી હતી.

દાંડીકૂચના ૭૯ સત્યાગ્રહીઓની ટુકડી જે ગામે મુકામ કરવાની હોય ત્યાં પૂર્વ તૈયારી માટે બે અરુણ ટુકડી હતી. એક ટુકડીના નાયક હતા શ્રી શામળભાઈ બેચરભાઈ પટેલ. તેઓ આર્યસમાજના રંગે રંગાયેલા હતા. અને કાકાસાહેબના જેલના સાથી હતા. એટલે ગાંધીરંગે રંગાયા હતા. તેઓ બોરસદ તાલુકામાં બોચાસણમાં થાણું જમાવી કામ કરતા હતા. તેઓ અવારનવાર સત્યાગ્રહ આશ્રમ, સાબરમતી જતા અને લડતની વાતો કરતા. ગંગાબહેન વૈદ્યને પણ ત્યાં જઈને લડતમાં ભાગ લેવાની ઇચ્છા થઈ. મહાત્મા ગાંધીજીના અંગત મંત્રીશ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈ જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા હતા. તેઓ બોરસદ ગયા. તપાસ કરી અને બહેનોને બોરસદ તાલુકામાં બોચાસણ જવાની સંમતિ આપી. ''ગંગાબહેન વૈદ્ય સત્યાગ્રહ આશ્રમની અઢાર

---

*૪૪૨/૨, સેક્ટર ૮ બી, ગાંધીનગર (ગુજરાત) - ૩૮૨૦૦૮

બહેનોની ટુકડી લઈને બોચાસણ આવ્યાં. હાલ જ્યાં વલ્લભ વિદ્યાલયમાં બાલશાળા છે, તેની પાછળના ખેતરમાં ઘટાદાર રાયણનું વૃક્ષ હતું ત્યાં સીમમાં છાવણી નાખી. આ સમયે ના-કરની લડત પુરજોસમાં ચાલતી હતી. સરકારી દમન પણ જોરમાં હતું. કેટલાંય ગામડાંના લોકો હિજરત કરી ગામ બહાર નીકળી ગયા હતા. ઘાસના માંડવા કે ઝૂપડાં-તંબુઓમાં રહેતા હતા. આશ્રમની બહેનો તેમને મળતી, દારૂતાડીનાં પીઠાં પર ચોકી કરતી, માંદાને દવાઓ આપતી. વસુમતીબહેને બોચાસણ ગામના નાના બાળકો માટે શાળા શરૂ કરી. તેઓ બાળકોને નવડાવી–ધોવડાવી ચોખ્ખાં બનાવે. વાર્તા કહે, રમત રમાડે, થોડુંક અક્ષરજ્ઞાન આપે, આશ્રમની બહેનોની છાવણીમાં બીજી બહેનો પણ ભળી."[2]

આ વખતે ગાંધીજીની આજ્ઞા અનુસાર વિદેશી કાપડની દુકાનો તથા દારૂના પીઠા પર પિકેટિંગ કરવાનું કામ તથા કાપડના વેપારીઓને તથા દારૂના વ્યસનીઓને સમજાવવાનું કામ બહેનો ખૂબ જ શાંતિ, હિમ્મત અને પ્રેમથી કરી રહી હતી. આ બહેનોમાં આશ્રમનાં લીલાવતી બહેન આસર પણ હતાં. એ હિમ્મતવાન અને નીડર હતાં. એક દિવસ તેમની આગેવાની હેઠળ બોરસદમાં સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું. સરકારે તેમની ધરપકડ કરી. બોરસદ પોલીસના લોકઅપમાં તેમને પૂરવામાં આવ્યાં. અહીં લીલાવતીબહેનને પોલીસે લાફો માર્યો. તેમણે પોતાને ન્યાયાધીશ સમક્ષ લઈ જવા જણાવ્યું. પરંતુ મોડું થઈ જવાને કારણે ના લઈ જવાયાં. એ વખતે લીલાવતીબહેને સખત વિરોધ કર્યો. પોલીસે તેમને ધમકાવ્યાં અને તોછડી ભાષા વાપરી તેમનું અપમાન કર્યું.

બીજે દિવસે કેટલાક કાર્યકર્તાઓ તેમને મળવા ગયા ત્યારે તેમની સમક્ષ લીલાવતીબહેને પોલીસ તેમની સાથે કરેલા તોછડાઈભર્યા અપમાનજનક વર્તાવની વાત કરી. આ પ્રસંગના સમાચાર "બોરસદ સંગ્રામ સમાચાર" પત્રિકામાં પ્રસિદ્ધ થયા. તેમાં છાપ્યું : "આ સ્ત્રી જાતિનું અપમાન છે. આ એક પ્રકારનો સિતમ છે." તેના વિરોધમાં ૨૧મી જાન્યુઆરી, ૧૯૩૧ના રોજ "સ્ત્રી સિતમ દિન" ઊજવવાનું નક્કી થયું. તે દિવસે બોરસદ તાલુકાની બહેનો ગામેગામથી આવીને સભા–સરઘસ કાઢી જાહેરમાં વિરોધ–પ્રદર્શિત કરે તેવો કાર્યક્રમ નક્કી કરવામાં આવ્યો. આ કાર્યક્રમને નિષ્ફળ બનાવવા માટે ખેડા જિલ્લાના કલેકટર મિ.માસ્ટરે નિર્ણય જાહેર કર્યો. તેઓ જાતે બોરસદ આવ્યા.

આઝાદીના આશકોએ આ કાર્યક્રમ સફળ કરવા નિરધાર કર્યો. આ કાર્યક્રમમાં આશ્રમની બહેનો પણ જોડાવાની છે એ જાણતાં શામળભાઈએ ના પાડી. કારણ કે આ સરઘસ પર લાઠીચાર્જ થવાની પૂરી શક્યતા હતી. ત્યારે ગંગાબહેન કહ્યું : "બોરસદની બહેનો આમાં ભાગ લે અને અમે અહીંયાં હોવા છતાં ભાગ ન લઈએ તે શું અમને શોભે ? એ તે કેમ ચાલે ? આશ્રમની બહેનો શા માટે પાછળ પડે ? ઊલટું આવે પ્રસંગે તો આશ્રમની બહેનોએ આગેવાની લઈ મોખરે રહેવું જોઈએ." વડીલોની સંમતિ માગવામાં આવી. તે મળી અને બહેનોનો ઉત્સાહ બમણો થયો.[3]

૧૯૩૧ના જાન્યુઆરીની ૨૧મીએ સવારથી આસપાસના મથકોથી બહેનોની ટુકડીઓ બોરસદ આવવા લાગી હતી. બોરસદ આવવા માટે વાહન ન મળે તે માટે જિલ્લા કલેકટરે સખત જાપ્તો રાખ્યો હતો. છતાં આગેવાનોની કુનેહ અને જનતાના સહયોગથી લગભગ સોળસો જેટલી બહેનો એકઠી થઈ હતી.

બોરસદની બધી જ ધર્મશાળાઓમાં બહેનોના ઉતારા હતા. ધર્મશાળાઓ પર સખત જાપ્તા માટે પોલીસપહેરા ગોઠવી દેવામાં આવ્યા હતા. બહેનો ધર્મશાળાની બહાર નીકળે કે તરત જ તેમની ઉપર લાઠીચાર્જ કરવામાં આવતો હતો. પોલીસનો કડક જાપ્તો હોવા છતાં બહેનો જુદે જુદે સ્થળેથી સરઘસાકારે બજારમાં નીકળતી અને તેમની પર લાઠીચાર્જ થતો. ૨૧મી તારીખે લગભગ સોળસો બહેનોનું જંગી સરઘસ

નીકળ્યું હતું. મોખરાની બહેનોના હાથમાં ત્રિરંગો ઝંડો લહેરાતો હતો. પડખે ગંગાબહેન ચાલતાં હતાં. અને રામધૂન ઝીલાવતાં હતાં. ફોજદારે પોલીસોને રાષ્ટ્રધ્વજ લઈ લેવા હુકમ કર્યો. તેઓ પાસે ગયા પણ રાષ્ટ્રધ્વજ લેવાની કોઈની હિંમત ચાલી નહીં. આમાં ફોજદારને અપમાન લાગ્યું. તેણે લાઠીચાર્જનો હુકમ કર્યો. બહેનોનું આ સરઘસ શાન્ત હતું. પોલીસની સામે કોઈએ કાંકરી સુદ્ધાં ફેંકી ન હતી. તેમજ કોઈપણ પ્રકારની ચેતવણી આપ્યા વિના જ પોલીસે લાઠીચાર્જ શરૂ કર્યો હતો. તડાતડ લાઠીમાર થવા લાગ્યો. ગંગાબહેને બધી બહેનોને શાંતિથી બેસી જવા જણાવ્યું. ધ્વજની ઝપાઝપીમાં બહેનો પડી ગઈ. ધ્વજની લાકડી ધ્વજદંડ ભાંગી ગયો પણ ધ્વજ પોલીસના હાથમાં ન જવા દીધો. 'લે મને મારી નાખ, પણ હું ધ્વજ નથી છોડવાની' એવું બહેન બોલતી.

ગંગાબહેન પર પણ લાઠીઓના સખત ફટકા પડવા લાગ્યા. શિર પર, હાથ પર, મોં પર, ગરદન પર અનેક ઘા પડ્યા હતા. માથા પર એક એવો ઘા લાગ્યો કે લોહીની ધાર વહેલા લાગી. કપડાં લોહીથી ખરડાઈ ગયાં હતાં. છતાં શાન્તચિત્તે ઊભાં હતાં. બોલ્યા, 'તમે તો મારા દીકરા જ છો'. અહીં ગંગાબહેનને આશ્રમવાસી તરીકે આગેવાની નહોતી અપાઈ પણ તેઓ ઉમ્મરમાં મોટાં હોવાથી નેતૃત્વ અપાયું હતું. ''લગભગ ત્રણસો બહેનોએ રાષ્ટ્રધ્વજનું રક્ષણ કરવા ખાતર સખત માર ખાધો હતો.''[૪] પણ કોઈને માર ખાવાનો અફસોસ નહોતો પણ ધન્યતા અનુભવતાં હતાં.

ગંગાબહેન અને બીજી બહેનોની ધરપકડ કરી લોકઅપમાં પૂરવામાં આવી. આ પ્રસંગે એમને અને વસુમતીબહેનને એક માસની જેલ થઈ.

આ ઘટનાના દેશ-વિદેશમાં ઘેરા પ્રત્યાઘાત પડ્યા હતા.

આ ઘટનાના સમાચાર ગાંધીજીને મળતાં તેમણે ગંગાબહેનને લખ્યું : ''તમને હું શું લખું ? મેં જેવા તમને કલ્પેલાં તેવાં તમે દેખાયાં છો. લોહીથી ભીની સુંદર લાગતી લાલ સાડી હું જોત તો કેવો હસત ? આ અત્યાચારથી હું આવેશમાં તો આવ્યો પણ જરાયે દુઃખ નથી પામ્યો. હર્ષ થયો છે.''

''એ મારમાં તમે કોઈ ન હોત તો મને દુઃખ થાત ખરું...મારનાર ઉપર તમને રોષ નથી આવ્યો એ ભારે વાત છે. કાકુ મારે તો કંઈ ખીજ કરાય ? આ મારનાર અજ્ઞાનથી મૂઢ બનેલા તમારા દીકરા જ હતા.''[૫]

આ ઘટનાની મુલવણી કરતાં આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર લખે છે : ''સ્વરાજની લડતમાં પોલીસોના અત્યાચાર સામે ગંગાબહેને જે લોકોત્તર અહિંસક વીરતા બતાવી પોલીસોનો લાઠીમાર ૫૦ વરસની વયે ઊભાં ઊભાં ઝીલ્યો અને માથાનું લોહી પગ સુધી પહોંચ્યું છતાં પોલીસોને ''તમે મારા દીકરા જ છો'' એમ સમજાવ્યું, એમાં ગાંધીજીની સાધનાની સફળતા અને ગંગાબહેનની પોતાની આત્મશક્તિ—બન્ને સોળે કળાએ પ્રગટ થાય છે. એ પ્રસંગ, ખરેખર, ભારતના ઇતિહાસમાં નોંધવા જેવો છે.''[૬]

મહાત્મા ગાંધીજીના અંગત સચિવ શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈ જણાવે છે : ''આમાં આશ્રમનો અહિંસા-ધર્મ મૂર્તિમંત થયેલો મેં જોયો...ગંગાબહેન, મૈત્રી, વસુમતી અને આશ્રમની બીજી બહેનો જે બધાં રોજ ''ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते । ''ગીતા અધ્યાય ૧૦, શ્લોક ૧૦ ! બોલનારાં હતાં તેમણે ગીતાનો પાઠ સફળ કર્યો.''[૭]

આ ઘટના અંગે શ્રી છગનલાલ જોષી પર મહાત્મા ગાંધીજીએ તા.૨-૨-૧૯૩૧ના રોજ પત્રમાં લખ્યું : ''બોરસદનો કિસ્સો ભૂલાતો નથી. એનું મહત્ત્વ હજુ પ્રજાએ જોયું નથી. આશ્રમને અને પોતાને આશ્રમની બહેનોએ અમર કરી મૂક્યાં છે. પ્રાર્થના અને વ્રતો ફળ્યાં છે. આવી બહાદુરી બીજી બહેનોએ પણ

બતાવી છે. આ સરઘસમાં બીજી બહેનો હતી. પણ આશ્રમની બહેનોની વિશેષતા તેમના ધાર્મિકપણામાં રહેલ છે. એમ મારા ઉપર છાપ પડી છે.''[૮]

૧૯૩૦ની મીઠાની લડત સમયે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કેટલાક સેવકો અને આશ્રમની બહેનોની આ ટુકડીને ત્યાંના (બોચાસણના) લોકો સાથે સંબંધ બંધાયો તેમાંથી વલ્લભ વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ. આમ વિદ્યાલય સ્થપાતાં પહેલાં વિદ્યાલયની ભૂમિ પરથી રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ ગઈ હતી.

આ સ્થળે આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકરની પ્રેરણાથી 'વલ્લભ વિદ્યાલય' શરૂ કરવાનો નિશ્ચય—નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. આ વિદ્યાલય મુખ્યત્વે બારૈયા, પાટણવાડિયા અને ઠાકોર કોમના બાળકો માટે શિક્ષણ સંસ્કાર ઇત્યાદિ ગુણોની કેળવણી માટે, ખીલવણી માટે શરૂ થયું. અહીં શરૂઆતમાં દરેક કોમના વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ માટે આવતા.

આ વિદ્યાલયનો શિલાવિન્યાસ મહાત્મા ગાંધીજીના કરકમળોએ ૧૯૩૧ના મેની છઠ્ઠીએ સંપન્ન થયો હતો. તે પ્રસંગે વિદ્યાર્થીઓને સંચાલકોને ટૂંકો છતાં મહત્ત્વનો સંદેશ આપતા મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું : ''આ વિદ્યાલયનું નામ ''વલ્લભ વિદ્યાલય'' રાખવામાં આવ્યું. તેથી વિદ્યાલયના જે સંચાલકો છે અને હવે પછી જે થશે અને જે વિદ્યાર્થીઓ અહીં વિદ્યા પામશે તે બધાનો ધર્મ થઈ પડ્યો છે કે, સરદાર વલ્લભભાઈમાં જે જે ગુણો છે તે તે ગુણો પોતાનામાં ઉતારે અને બીજામાં ઉતરાવે. વલ્લભભાઈ એટલે ત્યાગમૂર્તિ, વલ્લભભાઈ એટલે બહાદુરી, વલ્લભભાઈ એટલે વીરતા, વલ્લભભાઈ એટલે ઊંચનીચનો ભેદ કાઢી નાખનાર, વલ્લભભાઈની પાસે આ પાટીદાર છે એટલે ઊંચા અને બીજા ભંગી છે, એટલે નીચા એવું નથી. આ બારિયા અને પાટણવાડિયા એટલે નીચા એવું નથી. એ સિદ્ધ કરવા સારું આ વિદ્યાલયનો પાયો મારા હાથે નંખાયો છે.''[૯]

આ વિદ્યાલયનું સંચાલન શ્રી શામળભાઈ પટેલને સોંપવામાં આવ્યું. તેઓ બોચાસણમાં સત્યાગ્રહ સંગ્રામનું થાણું નાખીને બેઠા હતા. તે સમયે વિદ્યાલયના શિક્ષકોમાં કાકાસાહેબના દીકરા બાળ કાલેલકર, શ્રી મણિભાઈ ઘિયા (ભાદરણ), શ્રી કપિલરાય મહેતા (એક સમયના 'સંદેશ' દૈનિકના તંત્રી), એ પછી શ્રી ડાહ્યાભાઈ પાઠકે વિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકે જવાબદારી સંભાળી હતી. ૧૯૩૫ના મે ની ૨૬મીએ મહાત્મા ગાંધીજી બોચાસણ પધારેલા. અહીંની સભામાં તેમણે જાહેર કરેલું કે, શિવાભાઈ (શ્રી શિવાભાઈ ગોકળભાઈ પટેલ) હવે વલ્લભ વિદ્યાલય ચલાવશે.''[૧૦] ૧૯૩૫ના જૂનની ૧૧મીએ શ્રી શિવાભાઈ વિદ્યાલયના કાર્યકર્તા બન્યા. અને વ્યવસ્થાપક શ્રી શામળભાઈ બેચરભાઈ પટેલ જ હતા. શામળભાઈને આ પ્રદેશમાં શામળકાકાના હુલામણા નામે સૌ ઓળખતું હતું. તેમનો બોચાસણ અને આસપાસના ગામડાંનો લોકસંપર્ક વિશેષ હતો. આઝાદી આંદોલનમાં આ ગ્રામવાસીઓ તેમની સૂચના માર્ગદર્શન પ્રમાણે કાર્ય કરતા. તેઓ આ વિસ્તારના લોક આગેવાન હતા. જેમ રાસમાં શ્રી આશાભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલ અને બીજા અન્ય આગેવાનો હતા. તેવી આગેવાની શામળકાકાની હતી.

એ સમયે બોરસદ તાલુકામાં ના-કરની લડત પુરજોશમાં ચાલતી હતી. તાલુકા સમિતિ તરફથી વિવિધ કાર્યક્રમો આપવામાં આવતા હતા. એ સમયે રાષ્ટ્રીય સપ્તાહની ઉજવણીમાં વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ બોચાસણ ગામમાં પરબડી પાસે સમૂહકાંતણ યોજ્યું હતું. સવારથી જ સમૂહ કાંતણની શરૂઆત થઈ હતી. વિદ્યાર્થીઓ રાષ્ટ્રગીતો ગાતાં ગાતાં કાંતતા હતા. ત્યાં અઢી-ત્રણ વાગ્યાના અરસામાં પોલીસની ટુકડી ફોજદાર સાથે આવી પહોંચી. કોઈ પણ પ્રકારની સૂચના આપ્યા વિના લાઠી ચાર્જ શરૂ કરી દીધો. વિદ્યાર્થીઓ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. નજીકની ગલીમાં પેસી ગયા. તે સમયે શ્રી શંકરભાઈ શિવાભાઈ પટેલને ઘૂંટણે લાઠી વાગી. બીજા શ્રી ચતુરભાઈ હાથીભાઈ પટેલ, શ્રી સોમાભાઈ શિવાભાઈ પટેલ, શ્રી શિવાભાઈ કાળીદાસ

પટેલ, શ્રી. પરષોત્તમ લક્ષ્મીદાસ પટેલ, શ્રી નરોત્તમ ભાઈલાલભાઈ પટેલ અને શ્રી મગનભાઈ છોટાભાઈ પટેલ વગેરે દસેક જેટલા વિદ્યાર્થી લાઠીમાર ખાઈને નાસી ગયા. શ્રી ડાહ્યાભાઈ મંગળભાઈ પટેલ પોલીસથી ઘેરાઈ ગયો. તે લાઠીમારથી અધમૂઓ થઈ ગયો છેવટે તે રામશરણ થઈ ગયો. આઝાદી કાજે બોચાસણનો એ પ્રથમ શહીદ હતો. તે તેના માબાપનું એકનું એક સંતાન હતો.[૧૧]

''શ્રી. શામળભાઈ અને સત્યાગ્રહ છાવણી સરકારને ખૂંચતાં હતાં. તેથી ૧૯૩૨ની લડતમાં શ્રી શામળભાઈ તથા વિદ્યાલયના મોટા વિદ્યાર્થીઓની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી. વિદ્યાલયને જપ્ત કરી તાળાં મારવામાં આવ્યાં હતાં. આ સંસ્થા છ માસ ચાલી. ૧૯૩૨ની લડતમાં સરકારે તે જપ્ત કરી.''[૧૨] લડત બંધ થયા પછી ૧૯૩૫ના એપ્રિલમાં જપ્તિમાંથી મુક્ત થયું ત્યારે મકાનો ઊધઈથી ખવાઈ ગયાં હતાં. પોલીસોએ એ લાકડાથી રસોઈ કરીને પૂરાં કર્યાં હતાં.[૧૩]

હરિપુરા કૉંગ્રેસ : સેવાકાર્ય

સુરત જિલ્લાના બારડોલી તાલુકાના હરિપુરા ગામે ૧૯૩૮ના ફેબ્રુઆરીમાં કૉંગ્રેસનું એકાવનમું અધિવેશન ભરાવાનું હતું. તેના પ્રમુખ નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝ હતા. સ્વાગત પ્રમુખ ખેડા જિલ્લાના આગેવાન દરબાર ગોપાલદાસ દેસાઈ હતા. અધિવેશન માટે તાપી તટે ''વિઠ્ઠલનગર''ની રચના કરવામાં આવી હતી. આ અધિવેશન દરમિયાન રાતદિવસ રહેનારાની સંખ્યા પચાસેક હજારની હતી. દિવસ દરમિયાન સવારથી સાંજ સુધી મુલાકાત લઈ પાછા જનારની સંખ્યા બે લાખ સુધીની હતી. અહીં પ્રતિનિધિ આવાસો, સ્વયંસેવકોની છાવણીઓ અને ભોજનાલયોની વ્યવસ્થા ગોઠવાઈ હતી. અહીં જે માનવ મહેરામણ ઉમટ્યો, તેનાથી વિઠ્ઠલનગરની સ્વચ્છતાનું કામ ઘણું મોટું અને કપરું હતું. એ સફાઈનું કામ સ્વયંસેવકો મારફત કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. એ કામની આગેવાની શ્રી જુગતરામ દવે સંભાળતા હતા. બારસો સ્વયંસેવકોની ભરતી કરવાની હતી. આ સ્વયંસેવકોની ભરતીનું કામ શ્રી. બબલભાઈ મહેતાને સોંપાયું હતું. આ ભરતી અંગે માર્ગદર્શિકા તૈયાર કરવામાં આવી હતી. તેઓ જણાવે છે કે, ''આ ભરતી ભંગી કોમમાંથી કે પછાત ગણાતી કોમોમાંથી નહિ, પણ સમાજની ઊંચી ગણાતી કોમો તથા સમાજના વિદ્વાન અને પ્રતિષ્ઠિત વર્ગોમાંથી કરવી એવી મને સૂચના આપવામાં આવી હતી.''[૧૪] શ્રી બબલભાઈ મહેતા એ સમસ્ત ગુજરાતની શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં જઈ મહાત્મા ગાંધીજીનું દૃષ્ટિબિન્દુ રજૂ કર્યું. પરિણામે બારસો જેટલા સ્વયંસેવકો હોંસેહોંસે એમાં ભરતી થયા.

વિઠ્ઠલનગરના રસ્તાઓ પર ઠેર ઠેર કચરાપેટીઓ મૂકવામાં આવી હતી. કૉંગ્રેસ મંડપ; પ્રતિનિધિ નિવાસ, ભોજનાલય વગેરે સ્થળે પેશાબઘર અને ખાડા જાજરૂની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. અહીં પાંચ હજાર જાજરૂ અને પાંચ હજાર મુતરડીઓની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.

આ કામ સમગ્ર ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સંસ્થાઓના કાર્યકર્તાઓ અને વિદ્યાર્થીઓએ સ્વયંસેવક તરીકે સ્વીકાર્યું હતું. તેમાં વલ્લભ વિદ્યાલયના છ વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને ગંગાબહેન વૈદ્ય વગેરે એક મહિનો વહેલાં ગયાં હતાં. ત્યાં વિઠ્ઠલનગરના બાંધકામમાં જે મજૂરો કામ કરતાં હતાં.'' તે મજૂરો જ્યાં ત્યાં મળ વિસર્જન કરતાં તેની સફાઈ કરવાનું કામ વલ્લભ વિદ્યાલયને સોંપવામાં આવ્યું હતું.''[૧૫] શ્રી શિ.ગો.પટેલ લખે છે કે, ''મને હિસાબી કામ આવડે એટલે કાર્યાલયમાં હિસાબી કામ માટે મારી માગણી થઈ પરંતુ મુ.શ્રી.જુગતરામભાઈએ મને સફાઈ કામમાંથી છૂટો ન કર્યો અને મને નવાં ફરતાં પાયખાનાં બાંધવાની જવાબદારી સોંપી. સુરત વિદ્યાર્થી આશ્રમવાળા શ્રી. નરોત્તમભાઈ મારી સાથે હતા. અમે બન્નેએ છેવટ સુધી એ કામ કર્યું. અધિવેશન ભરાયું ત્યારે પણ.''

''અમારા વિદ્યાર્થીઓને બધા ગમે ત્યાં જાજરૂ બેસી જાય તે ઉઠાવીને નક્કી કરેલ સ્થળે નાખવાનું

કામ સોંપ્યું હતું.''[૧૬] તેઓ માટી નાખીને મળને ઢાંકી દેતા હતા.

એક વાર મહાત્મા ગાંધીજી ફરતા ફરતા આ સ્વચ્છતા શિબિરમાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે કહ્યું : ''આવડી મોટી મહાસભા મળી છે. સુભાષ અને જવાહરલાલ જેવાનાં ભાષણો થાય છે. એ સાંભળવાનો લોભ છોડીને તમે સૌનાં મેલાં ઢાંકવામાં રોકાયેલા છો, તે જાણીને મને બહુ આનંદ થાય છે. સ્વરાજનો અર્થ મૂંગાને વાચા આપવી. જેમને દીનહીન દશાનું ભાન નથી. માણસાઈની ખબર નથી. તેમને માણસ તરીકે જીવતાં શીખવવું એને હું સાચું સ્વરાજ કહું છું, તમે બારસો જણા અહીંથી ગયા પછી આ પવિત્ર કામ ચાલુ રાખશો તો સ્વરાજ બારણાં ઠોકતું આવશે.''[૧૭]

રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓ અને કાર્યકર્તાઓ માટે આ એક જીવનની તાલીમનો લહાવો હતો. રાષ્ટ્રને ગ્રામાભિમુખ કરવાનો હરિપુરા કાગ્રેસે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. સફાઈ કામ કરવા આવેલા સ્વયંસેવકોનો સફાઈનાં તમામ પ્રકારનાં કામ કરવાનો છોછ જતો રહ્યો. ગંગાબહેને જુગતરામભાઈની સફાઈ-છાવણીનું દવાખાનું સંભાળ્યું હતું.

વ્યક્તિગત-સત્યાગ્રહ : ૧૯૪૦-૪૧

૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરની ત્રીજી તારીખે બ્રિટન અને જર્મની વચ્ચે બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું હતું. વાઇસરૉય જર્મની વિરુદ્ધ હિન્દને યુદ્ધમાં પક્ષકાર તરીકે જાહેર કર્યું.[૧૮]

૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરની ૧૫મી તારીખે કાગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ ઘડેલો એક લાંબો ઠરાવ પસાર કર્યો. તેમાં ''ફાસીવાદ અને નાઝીવાદની વિચારસરણી અને કાર્યપદ્ધતિને તથા પૉલેન્ડ ઉપરના જર્મન આક્રમણને વખોડી કાઢ્યું, પરંતુ બીજી બાજુએ ભારતની સંમતિ વિના વાઇસરૉયે યુદ્ધની કરેલી જાહેરાત અને યુદ્ધના વટહુકમોની ગંભીર નોંધ લીધી. કાગ્રેસના દષ્ટિબિન્દુને મંજૂર રાખવા ઉપરાંત દશમી ઑક્ટોબર, ૧૯૩૯ના તેના ઠરાવમાં આગળ વધીને જણાવ્યું કે, હિન્દને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે જાહેર કરવું જોઈએ. અને શક્ય એટલા વધુ મોટા વિસ્તારને આ દરજ્જો આપવો જોઈએ.''[૧૯]

મૌલાના અબ્દુલ કલામ આઝાદના પ્રમુખપદે ૧૯૪૦ ના માર્ચની ૧૯ અને ૨૦મીના દિવસે રાજાગઢ મુકામે મળેલા અધિવેશનમાં કોંગ્રેસે ''હિન્દના લોકોની સંમતિ વિના હિન્દને યુદ્ધમાં જોડાયેલ દેશ તરીકે'' જાહેર કરવાના પગલા વિરુદ્ધ કારોબારી સમિતિ અને મહાસમિતિના ભારપૂર્વકના વિરોધને માન્ય રાખ્યો અને ફરી વાર જણાવ્યું કે ''હિન્દના લોકો સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી ઓછું બીજું કંઈ સ્વીકારશે નહિ.''[૨૦]

'ઑગસ્ટ ઑફર' નામથી ઓળખાતી બ્રિટિશ નીતિ ૧૯૪૦ના ઑગસ્ટની આઠમીએ વાઈસરૉયે જાહેર કરી. કાગ્રેસે તેનો અસ્વીકાર કર્યો. અને ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ, રામગઢ કાગ્રેસમાં કરેલા ઠરાવ મુજબની સવિનય કાનૂન ભંગની ચળવળ શરૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. પરંતુ ગાંધીજીએ હિન્દની સ્વતંત્રતાનો નહિ પણ યુદ્ધના વિરોધમાં ખુલ્લેઆમ પ્રચાર કરવાનો મુદ્દો પસંદ કર્યો. અને તે વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ હતો. અંગ્રેજ સરકાર સમક્ષ એવી રજૂઆત કરવામાં આવી કે, અહિંસક માર્ગે યુદ્ધ વિરોધી નીતિનો પ્રચાર કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવે તો કાગ્રેસ સવિનય કાનૂન ભંગનો કાર્યક્રમ મોકૂફ રાખે. આ માગણી માટે ૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બરની ૨૭મી તારીખે ગાંધીજી વાઇસરૉય લૉર્ડ લિનલિથગોને મળ્યા, પરંતુ તેમણે તે માગણીઓ સ્વીકારી નહિ.

રાષ્ટ્ર સમક્ષ સત્યાગ્રહનો આરંભ કર્યા સિવાય કોઈ રસ્તો ન હતો. સમસ્ત હિન્દમાં શિસ્તબદ્ધ સત્યાગ્રહ ચલાવવાની જવાબદારી ગાંધીજીને સોંપવામાં આવી. તેમણે પ્રથમ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહી તરીકે

વિનોબા ભાવેને પસંદ કર્યા. વિનોબાએ તેમના પરમધામ પવનાર આશ્રમ ખાતે ૧૯૪૦ના ઑક્ટોબરની ૧૭મી તારીખે સવારે યુદ્ધ વિરોધી ભાષણ આપી વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહનો આરંભ કર્યો. તેમને પકડી જેલમાં પૂર્યા. આ સત્યાગ્રહમાં રચનાત્મક સંસ્થાઓને જોડાવાની ના પાડી હતી.

વિદ્યાલયના કેમ્પસમાં આરોગ્યની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તેના દાક્તર મેધાવ્રત રવિશંકર વ્યાસ (પંડિતજી) એ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો. નજીકના ડભાસી ગામે જઈને યુદ્ધ–વિરોધી ટૂંકું ભાષણ કરેલું. પોલીસે તેમને પકડ્યા. આઠ માસની જેલની સજા થઈ. પહેલાં સાબરમતી અને પછી વીસાપુર જેલમાં.[૨૧] વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ દરમ્યાન લોકોમાં સારા પ્રમાણમાં જાગૃતિ આવી અને સંપૂર્ણ આઝાદી પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉત્સુક બન્યા.

આખરી ફેંસલો :

૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરમાં બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. હિંદની પ્રજાની માગણીઓ અંગે કેટલીક દરખાસ્તો લઈને સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સ ૧૯૪૨, માર્ચમાં હિન્દ આવ્યા. વિવિધ રાજકીય પક્ષોના આગેવાનોને મળ્યા. બધાએ ક્રિપ્સ મિશનની દરખાસ્તોનો અસ્વીકાર કર્યો. ક્રિપ્સ મિશનનો કોઈ અર્થ ન સર્યો. હવે શું કરવું એ બાબત પર મહાત્મા ગાંધીજીએ મનોમંથન કર્યું. ૧૯૪૨ના એપ્રિલથી તેમણે પ્રચાર આરંભ્યો કે,...''હિન્દુસ્તાન પર ગમે તે વીતક ભલે વીતો, પણ તેની સાચી સલામતી અને બ્રિટનની પણ હિન્દમાંથી અંગ્રેજો વ્યવસ્થિતપણે ને વેળાસર ચાલ્યા જાય એમાં રહેલી છે.'' ગાંધીજીનું માનવું હતું કે,''હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજોની હાજરી એ જાપાનને હિન્દુસ્તાન પર ચડાઈ કરવાના આમંત્રણ સમાન છે. તેઓ ચાલ્યા જાય તો ચડાઈની લાલચ દૂર થાય.'' હિન્દને ભગવાનના હાથમાં સોંપી દો અને આ શબ્દો વિચિત્ર લાગતા હોય તો કહું છું કે અરાજકતાના હાથમાં સોંપો.''[૨૨] છોડીને જવાની મજા અને જરૂરિયાત તો તાત્કાલિક ચાલ્યા જવામાં છે.''[૨૩] આ અરસામાં ગાંધીજીના 'હરિજન' ના લેખોએ અને ''હિન્દ છોડો''ના સૂત્રે દેશભરમાં હલચલ પેદા કરી દીધી હતી.

બીજા વિશ્વયુદ્ધને કારણે ચીજવસ્તુઓના ભાવો વધ્યા હતા. ચલણી નોટોમાં વ્યાપક અવિશ્વાસ ફેલાયો હતો. મધ્યમવર્ગ આર્થિક ભીંસમાં હતો. ગાંધીજી આ બધી બાબતોથી સાવધ હતા. તેથી એક મુત્સદ્દી તરીકે તેમણે ક્રાન્તિ માટેનો ઉત્તમ સમય પારખ્યો.

૧૯૪૨ના ઑગસ્ટની ૮મી તારીખે મુંબઈમાં મળેલ કાગ્રેસની મહાસમિતિની બેઠકમાં રાત્રે ''હિન્દ છોડો'' નો ઐતિહાસિક ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. આ લડતનું નેતૃત્વ ગાંધીજી લે અને પ્રજાને દોરે તેવી વિનંતી કરવામાં આવી.

મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું : ''મેં મહાસભાને હોડમાં મૂકી છે અને મહાસભા માટે તો એટલું જ રહે છે, કરંગે યા મરેંગે.''[૨૪] પ્રત્યેક હિન્દીને ઉદ્દેશીને કહ્યું : ''આ વખતે તમે સૌ યાદ રાખજો કે આ આખરી ફેંસલો છે. કોઈએ ઘરમાં બેસી રહેવાનું નથી. આગેવાનો જતાં સૌએ પોતપોતાના આગેવાન બની લડતને ધપાવવાની છે. તમને એક ટૂંકો મંત્ર આપું છું. તે ગોખી રાખજો અને એ મંત્રનો જાપ તમારે શ્વાસે શ્વાસે નીકળવા દેજો : કરેંગે યા મરેંગે.''[૨૫] હિન્દની આઝાદી માટે જે ઝંખે છે તેને માટે મથે છે તેણે પોતાના જ રાહબર બનવાનું છે. તેણે આપ અક્કલથી ચાલવાનું છે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ હિન્દની આઝાદી માટે કરેંગે યા મરેંગેનો મંત્ર આપી અહિંસક રીતે આ લડત ચલાવવા કહ્યું. આ વખતે રચનાત્મક સંસ્થાઓ પણ ભાગ લે એમ જણાવ્યું.

એટલે વલ્લભ વિદ્યાલયના બધા કાર્યકરો અને વિદ્યાર્થીઓ એકઠા થયા. નાના વિદ્યાર્થીઓને ઘેર મોકલી દેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. અને બધા કાર્યકરો અને મોટા વિદ્યાર્થીઓની ટુકડીઓ પાડી બોરસદ તાલુકામાં જુદે જુદે સ્થળે સત્યાગ્રહ કરવા મોકલવાનું ઠરાવવા માટે આવ્યું. તે અનુસાર ૧૯૪૨ના ઑગસ્ટની ૧૨મી તારીખે આંકલાવમાં શ્રી. મનુભાઈ ભટ્ટ, શ્રી. મનહરભાઈ ધ. પરમાર, શ્રી. મગનભાઈ ફૂ. પઢિયાર વગેરેને પેટલી, રામોલ, સુણાવ, ચાંગા, કિખલોડ વગેરે ગામોએ સત્યાગ્રહ કરવા મોકલ્યા.[૨૬]

૧૯૪૨ની લડત દરમિયાન મહાત્મા ગાંધીજીને પકડીને આગાખાન મહેલમાં પૂર્યા હતા. તેમની સાથે મહાદેવ દેસાઈ, કસ્તૂરબા વગેરે હતાં. ૧૯૪૨ના ઑગસ્ટની ૧૫મીએ મહાદેવભાઈનું આ મહેલમાં અવસાન થયું. આઝાદીની વેદી પર તે શહીદ થયા. તેમને શ્રદ્ધાંજલિ આપવા ૧૯૪૨ના ઑગસ્ટની ૧૬મીએ બોરસદમાં હડતાલ પાડવાનું શ્રી. શિવાભાઈ ગો. પટેલે નક્કી કર્યું. તે મુજબ ૧૬મીએ સવારે વિદ્યાલયના બે વિદ્યાર્થીઓ શ્રી.મગનભાઈ ફૂલાભાઈ પઢિયાર અને શ્રી મનહરભાઈ ધનાભાઈ પરમાર તથા શ્રી. શિ.ગો.પટેલ બોરસદ ગયા અને હડતાલ પાડવા બજારમાં ફર્યા.[૨૭]

બોરસદમાં સાંજના સરઘસનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. આ રાષ્ટ્રનું કામ હતું. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓમાં રસ ધરાવતા શ્રી. રતનજીભાઈને શ્રી શિવાભાઈ ગો. પટેલ મળવા ગયા. ત્યાં મેજિસ્ટ્રેટ આવેલા. તેમની સાથે વાત થઈ ત્યારે તેમણે કહ્યું કે આ વખતે લડત આકરી છે. પ્રજામાંથી એક કાંકરી પણ પોલીસ પણ ફેંકવામાં આવશે તો ગોળીબાર થશે.[૨૮] એ પછી ત્રણે જણ ખંભાતી દરવાજે ગયા. ત્યાંથી સરઘસ કાઢવાનું હતું. આ સરઘસમાં એ ત્રણ જણ ઉપરાંત શ્રી. આશાભાઈ ત્રિકમભાઈ (સુણાવના) તથા શ્રી. અંબાગીરી ગોસ્વામી (બોરસદ) એમ પાંચ જણાથી શરૂઆત થઈ.''[૨૯] વચ્ચે વચ્ચે બંદૂકધારી પોલીસ ઊભી હતી.[૩૦]

એ પાંચે જણાયે સરઘસ રૂપે ફરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે પોલીસે કંઈ ન કર્યું એથી લોકો સરઘસમાં જોડાવા લાગ્યા. આ સરઘસ શાન્ત હતું. સરઘસ ફરતું ફરતું પાટીદારની ધર્મશાળા આગળ આવ્યું. ત્યાં લાઠીધારી પોલીસો દોડતા આવી પહોંચ્યા. કોઈપણ પ્રકારની ચેતવણી આપ્યા વિના સરઘસ પર લાઠીમાર કરતા રહ્યા.''

''શ્રી શિવાભાઈ પોતાની જગ્યાએ અડગપણે ઊભા હતા. એટલે તેમની ઉપર ધડાધડ લાઠીઓ પડવા લાગી. તેઓ ભોંય પર પડી ગયા. તેમના હાથનું હાડકું ભાંગ્યું અને તેઓ બેભાન બની ગયા.[૩૧] શ્રી શિવાભાઈ લખે છે,

''હું ઘવાયો હતો. હાથનું હાડકું ભાંગ્યું હતું. અને પીઠ પાછળ ખૂબ જ માર પડ્યો હતો...સરઘસમાં કોઈએ પોલીસ પર કાંકરો પણ નાખ્યો ન હતો. છતાં આટલો સખત લાઠીમાર કર્યો હતો..મને એટલું બધું વાગ્યું હતું કે મારે ઊંધા જ સૂઈ રહેલું પડતું હતું. પંદર દિવસે બેસવાની શક્તિ આવી.''[૩૨]

શ્રી. શિવાભાઈની આ પ્રસંગે ધરપકડ કરવામાં આવી હતી. તેઓ હરતાફરતા થયા એટલે તેમની પર કેસ ચાલ્યો. છ માસની સજા થઈ ને સાબરમતી સેન્ટ્રલ જેલમાં મોકલી આપ્યા.

બોરસદમાં સરઘસ પર લાઠીમાર થયો છે અને શ્રી. શિવાભાઈ ઘવાયા છે તે સમાચાર વિદ્યાલયમાં પંડિતજીને મળતાં તેઓ દવા, પાટાપીંડી વગેરે લઈ સારવાર માટે સાયકલ પર નીકળી પડ્યા, ખંભાતી દરવાજે પોલીસે તેમને પડકાર્યા પરંતુ તેને ગણકાર્યા વિના તેઓ ફૂલબાઈ માતાના મંદિર સુધી પહોંચ્યા ત્યાં પોલીસે ફરી પડકાર્યા. તેઓ શ્રી. શિવાભાઈની સારવાર કરવા જલ્દીમાં જલ્દી પહોંચવા ઉત્સુક હતા. વચ્ચે ગાય આવતાં તેમને થોભવું પડ્યું. ત્યાં તો પોલીસ આવી પહોંચી, પહેરણના ખિસ્સામાંથી કાગળ ખેંચી લીધા. તે લડતના સમાચારની પત્રિકા હતી. તેથી તેમને પોલીસ થાણે લઈ ગયા. ફોજદાર કહે થેલામાં શું છે ? તો

કહે, 'શ્રી. શિવાભાઈને વાગ્યું છે. તેની સારવાર માટેની દવાઓ છે'. ફોજદારે જાતે થેયલો જોયો અને તેમાંથી પણ લડતની પત્રિકાઓ નીકળી. તેથી પોલીસે તેમની ધરપકડ કરી. તેમનો કેસ ચાલતાં આઠ માસની સજા થઈ. ને સાબરમતી જેલમાં પહોંચાડી દીધા. અહીં શ્રી રવિશંકર મહારાજ, શ્રી બબલભાઈ મહેતા, શ્રી શિવાભાઈ પટેલ વગેરે હતા. સાબરમતીથી તેમને યરવડા જેલમાં બદલ્યા હતા.[૩૩]

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ :

૧૯૪૨માં અનેક ક્રાન્તિકારી જવાનોએ માથું હથેલીમાં લઈને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ઝંપલાવ્યું હતું. મા ભોમની સંપૂર્ણ આઝાદી માટે મોતને ભેટવાની તેમનામાં તમન્ના જાગી હતી. ૧૯૪૨ના આખરી જંગમાં શરૂઆતમાં જ સિંધ–હૈદરાબાદ પાસે રેલવેના પાટા ઉખેડવાના ગંભીર ગુના બદલ હસતે મુખે ફાંસીને માંચડે ચડી જનાર હેમુ કલાણી યુવાનોનો આદર્શ બન્યો હતો. ''હેમુ કલાણી ઝિંદાબાદ ધન્ય હુતાત્મા શૂર !'' એ ગીતના શબ્દે શબ્દે નવ જુવાનોને શૂરાતન ચડતું હતું. ખેડા જિલ્લામાં ભૂગર્ભ લડત દ્વારા ભાંગફોડનું કામ ચાલતું હતું. બોરસદ તાલુકો અને તેના આસપાસના વિસ્તારનું કેન્દ્ર ભાદરણ હતું.

શ્રી મૂળજીભાઈ મૂળ થામણાના વતની હતા. શ્રી બબલભાઈ મહેતાની પ્રેરણાથી વલ્લભ વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ અર્થે દાખલ થયા હતા. અહીં પાંચ વર્ષ રહી જીવન ઘડતર કર્યું અને શિવાભાઈની છત્રછાયામાં રહી રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયા.

૧૯૪૨ની લડતમાં વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થી શ્રી મૂળજીભાઈ મથુરભાઈ દલવાડી બોરસદ તાલુકાના ગામડાંઓમાં પત્રિકાઓ તથા ભાષણો દ્વારા લડતના પ્રચારનું કામ કરતા હતા. તે માટે રાતદિવસ જોયા વિના ફરતા હતા.

આ સમયે બોરસદમાં ''કરેંગે યા મરેંગે'' નો યુદ્ધનાદ ગજવતું એક અહિંસક સરઘસ નીકળ્યું હતું. તેનું નેતૃત્વ વલ્લભ વિદ્યાલયના આચાર્યશ્રી શિવાભાઈ ગો. પટેલે લીધું હતું. પોલીસે આ સરઘસ પર લાઠીમાર કર્યો હતો. તેમાં શ્રી. શિ.ગો.પટેલ સખત ઘાયલ થયા હતા. એ સમાચાર મળતાં શ્રી મૂળજીભાઈ દલવાડીનું માથું ફરી ગયું. તે હિંસાને રસ્તે વળ્યા. ભાંગફોડની પ્રવૃત્તિ કરવા લાગ્યા. તેમાં તેમણે ભારે પરાક્રમ દાખવ્યું હતું.

શ્રી મૂળજીભાઈ દલવાડી સાથે તેમના લઘુબંધુ શ્રી. શનાભાઈએ પણ વલ્લભ વિદ્યાલયમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. તેમણે થામણાની આસપાસના ગામોમાં લડતની પત્રિકાઓ વહેંચવાનું અને સભા–સરઘસોમાં ભાગ લેવાનું શરૂ કર્યું. તે સમયે રતનપુર ગામેથી શ્રી.શનાભાઈની ધરપકડ કરવામાં આવી. તેમને ઉમરેઠની કાચી જેલમાં એક અઠવાડિયું રાખવામાં આવ્યા. અને પત્રિકાઓ ક્યાં છપાય છે ? કોણ છાપે છે ? ઇત્યાદિ માહિતી કઢાવવા પોલીસે શ્રી શનાભાઈને મરણતોલ માર માર્યો. તેમ છતાં તેમણે કશી જ માહિતી આપી નહીં. તેથી પોલીસે હારી થાકીને ગુસ્સામાં આવી જઈને શ્રી શનાભાઈને કાચી જેલમાંથી બહાર ફેંકી દીધા. આ સમાચાર મળતાં મૂળજીભાઈનો રોષ ભભૂકી ઊઠ્યો. આમ ગુરુ તથા ભાઈ પર બ્રિટિશ સરકારે જે અત્યાચાર, જુલ્મ ગુજાર્યો તેને કારણે મૂળજીભાઈ ભાંગફોડના રસ્તે વધારે ઉગ્ર લડત આપવાનો નિશ્ચય કર્યો તે માટે તેમણે ગામડાંનાં ચોરાઓ અને દફતરો બાળી મૂકવાની, તાર–ટપાલ અને ટેલિફોન વગેરે સરકારી સંદેશાવ્યવહાર ખોરવી નાખવાની યોજના કરી. અને વાહન વ્યવહાર ખોરવી નાખવા રેલવેના પાટા ઊખેડવાનાં સાધનો એક બંગાળી બાબુ પાસેથી મેળવ્યાં. રિવૉલ્વરો મેળવી અને યોજના અમલમાં મૂકી તે તથા તેમના સાથીઓ ઢૂંઢાકૂવા ગામે ગયા. ત્યાં સામનો થતાં ગોળીબાર કરી નાસી છૂટ્યા. કરમસદ ગામની ભાગોળે પોસ્ટમેનને આંતરીને લૂંટી લીધો.

શ્રી મૂળજીભાઈ તથા તેમના સાથીદારોને પકડવા માટે પોલીસે તેમના માબાપ પર દબાણ કર્યું. એક રાત્રે પોલીસના ધાડાએ થામણા ગામને ઘેરી લીધું. પ્રજાપતિ ફળિયાનાં પ્રત્યેક ઘરની જડતી લીધી અને મારપીટ કરી. કોઈ ઘરમાંથી વાંધાજનક સાહિત્ય મળ્યું નહિ. એ દરમ્યાન શ્રી મૂળજીભાઈ અને શ્રી શનાભાઈ સિફતથી પહેરેલે કપડે છટકી ગયા.

શ્રી મૂળજીભાઈ મુંબઈ તરફ ગયા. ત્યાંથી સુરત જિલ્લાના પેરા ગામમાં તેમના સહાધ્યાયી શ્રી ખંડુભાઈ દેસાઈને ત્યાં જઈને રહ્યા. દેસાઈની પૂર્ણા નદીને કિનારે આવેલી સુંદર વાડીમાં શ્રી મૂળજીભાઈ દલવાડી રહેવા લાગ્યા. અહીં તેઓ ખેતી અને બાળકો—યુવાનોને રમતગમત, વ્યાયામ આદિ પ્રવૃત્તિઓમાં ગુંથાઈ ગયા. અહીં રહેવાની સહી સલામતી હતી છતાં તેમના અન્તર આત્મામાં અજંપો હતો કે, આવો ગુપ્તવાસ ભૂગર્ભવાસ પ્રજામાં નિર્ભયતા પેદા કરી શકતો નથી. તેમનું દિલ અશાન્તિ અનુભવતું હતું.

શ્રી મૂળજીભાઈના પરાક્રમની વાતો તેમના ગુરુજનો શ્રી બબલભાઈ મહેતા તથા શ્રી શિવાભાઈ ગો. પટેલને કહેવામાં આવી. તેમણે બન્નેએ જેલમાંથી સંદેશો મોકલ્યો કે, આ રીતે ભાગતા ફરવું તેમાં બહાદુરી કે પરાક્રમ નથી. શ્રી મૂળજીભાઈ દલવાડીને આ સમાચાર મળ્યા. એમણે પોતાના ગુરુજનોની આજ્ઞા શિરે ધરી. સામે ચાલીને પોલીસ થાણે હાજર થઈ જવાનો નિર્ણય કર્યો. તે પહેલાં માબાપ અને કુટુંબકબીલાને મળી આશીર્વાદ મેળવ્યા.

જેને પકડવા પોલીસ બેડો આકાશપાતાળ એક કરતો હતો. એવા શ્રી મૂળજીભાઈ દલવાડી બોરસદ પોલીસ થાણામાં ફોજદાર સમક્ષ હાજર થઈ ગયા. ફોજદાર આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. ઘડીભર આખા પોલીસ થાણામાં સન્નાટો છવાઈ ગયો. પોલીસને તો કોઈ ભયંકર ડાકુ જેટલો જ ભય શ્રી મૂળજીભાઈનો લાગતો હતો. એટલે તરત જ તેમને પકડી લીધા. અને બોરસદ, આણંદ, નડિયાદમાં તેમને ફેરવવામાં આવ્યા. વળી હાથે બેડીઓ, કમરે દોરડું બાંધીને સખત પોલીસ પહેરા હેઠળ તેમની ઉપરના કેસોની તપાસ માટે તેમને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઈ જવામાં આવતા. બે માસની તપાસને અંતે કેસ ચાલ્યો. બધી મળીને તેમને ત્રણ વર્ષ ત્રણ માસની સજા ફરમાવવામાં આવી. અને સાબરમતી જેલમાં મોકલી દીધા.

આમ ગુરુજનોની સમજાવટથી શ્રી મૂળજીભાઈએ પોતાની ભૂલ સમજાતાં અહિંસક માર્ગ અપનાવી વિદ્યાલયની કેળવણીને ઉજ્જ્વળ કરી.

શ્રી શિવાભાઈ ગો. પટેલ જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા ત્યારે ભાદરણના ભૂગર્ભ કેન્દ્રના સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકોએ તેમને તેમાં જોડાવા નિમંત્રણ પાઠવ્યું હતું. ત્યારે તેમણે કહ્યું, ''હું ભૂગર્ભ લડતમાં માનતો નથી મને એકલા ખુલ્લી લડત લડતાં આવડે છે. અને બીજાઓને લઈને પણ લડતાં આવડે છે.''[૩૪]

ભાદરણમાં જ શ્રી શિ.ગો.પટેલને ખબર પડી કે, વિદ્યાલયના નવાજૂના ચાર વિદ્યાર્થીઓએ પોસ્ટ—ઓફિસ લૂંટી અને તેના તેરસો રૂપિયા મળ્યા તે ચારે જણા વહેંચી લઈ ઘેર ગયા છે.

તેમને આ બહુ ખોટું થયું છે તેવું લાગ્યું. એ સમયે ભૂગર્ભ લડતનો નિયમ હતો કે એ રકમ તેના કેન્દ્રમાં જમા કરાવવી, જ્યારે આ તો ભૂગર્ભને નામે લૂંટફાટ થઈ ગણાય. એથી તેમણે એ વિદ્યાર્થીઓને મળવાનું વિચાર્યું : તેમાં વટાદરાના એક વિદ્યાર્થી શ્રી. પૂનમભાઈને મળવા બોલાવ્યા. આ ઘટનાનું વર્ણન કરતાં તેઓ પોતાની આત્મકથામાં લખે છે : ''શ્રી પૂનમભાઈ મળવા આવ્યા. મેં તેમને સમજાવ્યું કે આઝાદીની લડતમાં આવું ન થાય. આ તો ચોરી કહેવાય. તેમને સમજાયું કે વાત સાચી છે. એટલે મેં તેમને તે રકમ લઈ આવવા જણાવ્યું. અને મેં બોરસદ તાલુકાના મામલતદારને એક પત્ર લખી આપ્યો. તેની મતલબ એવી હતી

કે, આ ભાઈ આઝાદીની લડત માટે નીકળ્યા છે અને ભૂગર્ભ લડતને રસ્તે જઈને આ રકમ લઈ આવ્યા તે તમને પાછી આપે છે. તે આઝાદીની લડતના સૈનિક છે. આ વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થી છે. એટલે તમે તેમને આઝાદી માટે લડનારા સૈનિકોને જેમ સજા કરો છો તેમ કરશો. બીજી કોઈ કનડગત નહીં કરો એવી હું આશા રાખું છું."

"પત્ર લઈને તે મામલતદારને મળ્યા. તેમને છ માસની સજા કરીને જેલમાં મોકલી આપ્યા."[૩૫] આમ ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત કરાવી સત્યાગ્રહની અહિંસક લડતનો પાઠ વિદ્યાર્થીઓને શીખવાડ્યો. "આમાં બીજા વિદ્યાર્થી શ્રી ફતેસિંહ ખોડાભાઈ ચાવડા હતા. તે ગાનાના હતા."[૩૬]

શ્રી શિ.ગો.પટેલ જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા ત્યારે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ જેલમાં જવાનું ઇચ્છતા હતા. તેમણે તેમને સત્યાગ્રહનો માર્ગ બતાવ્યો.

તેની યોજના સમજાવી. ગામમાં જવું, થાળી લઈને ફળિયે ફળિયે ફરવું અને થાળી વગાડી જાહેર કરવું કે, "આ લડતમાં સરકારને અનાજ આપશો નહિ, પૈસા આપશો નહિ, કે બીજી કોઈ મદદ કરશો નહિ."[૩૭] ફરીને આમ કરશો એટલે પોલીસ જાણશે અને તેમને પકડી લેશે.

આ રીતે પ્રચાર કરીને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ જેલમાં ગયા. તેમાં શ્રી મગનભાઈ ફૂલાભાઈ પઢિયારને છ માસની જેલ થયેલી. તેમને સાબરમતી જેલમાં રાખેલા. થોડા વિદ્યાર્થીઓ ભૂગર્ભની લડતમાં જોડાયેલા. એમાંથી ચાર જણાની એક ટુકડીએ પોસ્ટ–લૂંટી હતી. તેમને પણ જેલ થયેલી.

"ખેડા જિલ્લાની લડતમાં બારૈયાદિ કોમના કુલ ૩૮ જણ જેલમાં ગયા હતા. તેમાંથી ૧૮(અઢાર) વલ્લભ વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ હતા."[૩૮] આમ વિદ્યાલયે વિદ્યાર્થીઓમાં દેશની આઝાદી માટે સ્વાર્પણની ભાવના જગાડી.

૧૯૪૨ની કરેંગે યા મરેંગેની લડતમાં વિદ્યાલય પરિવારે યોજનાપૂર્વક ઝંપલાવ્યું હતું. શ્રી ગંગાબહેન વૈદ્ય ગૌશાળા સંભાળે. પંડિતજી દવાખાનું. વિદ્યાલયના બાંધકામનું કામ શ્રી મગનભાઈ પટેલ સંભાળે. આ ત્રણેની લડતમાં જોડાવાની તૈયારી હતી જ. પરંતુ કામ કરતાં કરતાં પકડાઈ જવાય તો જેલ જવું. આ સમયે પંડિતજી કામ કરતાં પકડાઈને જેલમાં ગયા તેનો અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

તે સમયે એવી અફવા આવી કે ગોરું લશ્કર બોરસદ થઈને ભરુચ જિલ્લામાં જવાનું છે. તેને માટે માંસની જરૂર પડશે. વલ્લભ વિદ્યાલય, બોચાસણની ગૌશાળાની ગાયો પર અમલદારોની ખોટી નજર છે. તેઓ તેનો ઉપયોગ કરશે.

આવી અફવાઓ સાંભળી ગંગાબહેન વૈદ્યે જાહેર કર્યું કે,"જ્યાં સુધી હું જીવતી છું ત્યાં સુધી મારી ગાયને કોઈ હાથ અડકાડી શકશે નહિ" પણ એવી કસોટી આવી નહિ. ગાયો માટે બલિદાન આપવાની ગંગાબહેનની તૈયારી હતી.

વિદ્યાલયના આગેવાન કાર્યકર્તાઓ જેલમાં હતા ત્યારે જમીનમહેસૂલનો સવાલ આવ્યો. ગંગાબહેને શ્રી. શિવાભાઈ ગો.પટેલને પૂછાવ્યું. તેમણે જણાવ્યું કે, "આપણે મહેસૂલ ભરવાનું નથી. સરકાર જે કરવું હોય તે કરે !'

મહેસૂલ વસૂલ કરવા અમલદારો આવ્યા. ગંગાબહેને સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ બતાવી. અને કહ્યું કે, "હું મહેસૂલ ભરવાની નથી. તમારે જપ્તી કરવી હોય તો કરો."

અમલદારોને દવાખાનાનું કામ, ગૌશાળા વગેરે જોઈને થયું કે, આવી સેવાભાવી સંસ્થામાં જપ્તી થાય ? આ સમયે કોઈ નાગરિક તેમની સાથે હશે. તેમણે મહેસૂલનાં નાણાં ચૂકવી દીધાં.

''બીજે વર્ષે પણ એ જ રીતે ગામના કોઈ સદ્‌ગૃહસ્થે મહેસૂલનાં નાણાં ભરી દીધાં.''[૩૯]

અડાસ–કૂચ :

૪૨માં મહાત્મા ગાંધીજીએ 'કરેંગે યા મરેંગે'ની લડત આપી. 'અંગ્રેજો ચાલ્યા જાવ'નો આદેશ આપ્યો.

'કરેંગે યા મરેંગે'ની લડતનો સંદેશો ગામેગામ પહોંચાડવા માટે વડોદરાની શાળા અને કૉલેજોના ૩૪ યુવાનો નીકળી પડ્યા. તેઓ બાજવા થઈને રેલવે દ્વારા નાવલી પહોંચ્યા. ત્યાંથી વડોદ ગયા. એ જુવાનો સૂત્રોચ્ચાર કરતા અને પત્રિકાઓ વહેંચી આગળ વધતા. આ રીતે આઝાદીનો સંદેશો ફેલાવતા. તે પોલીસને ખૂંચતું હતું. લાઠીધારી અને બંદૂકધારી પોલીસ તેમની તપાસ કરી રહી હતી. તેઓ અડાસ સ્ટેશનેથી વડોદરા જવા ગાડીએ બેસવા જતા હતા. એટલામાં રેલગાડી આવી. આ ગાડીમાં જુવાનોની પાછળ પડેલા પોલીસો બેઠા હતા. તેમણે ગાડીમાંથી જુવાનોને જોયા એટલે તરત જ ગાડીમાંથી પાછલી બાજુએ ઊતરી ગયા અને રેલવે લાઈનની તારની વાડ ઓળંગીને જુવાનોને ખેતરમાં આંતર્યા. કશી જ ચેતવણી આપ્યા વિના પોલીસે આ નિર્દોષ યુવાનો પર ગોળીબાર શરૂ કર્યો. ત્રણ ખેતરમાં જ મૃત્યુને ભેટ્યા. બે આણંદ પહોંચતાં મૃત્યુને વર્યા. છ ભાઈઓ ઘાયલ થયા તેમને સારવાર મળતાં જીવનદાન મળ્યું.

આ બનાવથી ખેડા જિલ્લામાં હાહાકાર મચી ગયો. એ પછી પણ પોલીસે ઠેરઠેર ત્રાસ અને અત્યાચાર ચાલુ રાખ્યા. આથી પ્રજા ડઘાઈ ગઈ.

આ સમયે શ્રી બબલભાઈ મહેતા જેલમાંથી છૂટી આવ્યા હતા. તેમણે અડાસ ગોળીબારની કરુણકથા સાંભળી. જિલ્લાના કાર્યકરો દ્વિધામાં હતા. પ્રજા ડરી ગઈ હતી. લોકોમાં હિમ્મત પેદા કરવા શ્રી બબલભાઈ મહેતાએ એક યોજના તૈયાર કરી.

''આ સ્થિતિમાં પ્રજામાં હિંમત વધે એ દૃષ્ટિએ અડાસ ગોળીબારનો વિરોધ કરવા માટે અડાસ ગોળીબારના શહીદ થયેલાને અંજલિ આપીને એક પેદલ–કૂચ અડાસથી ખેડા સુધી લઈ જવાનું અમે ઠરાવ્યું.''[૪૦] તે અનુસાર અડાસના શહીદોને અંજલિ આપી. ત્યાંથી પગપાળા ખેડા જઈ જિલ્લા કલેકટરને અડાસનો ગોળીબાર અમાનુષી, અન્યાયી અને કરપીણ હતો તેવું આવેદનપત્ર આપવું. અડાસથી ખેડા જતાં વચ્ચે આવતાં ગામોની પ્રજામાં હિંમ્મત આવે, નિર્ભયતા વધે તેવાં જાહેર ભાષણો આપવાં. પોલીસના જુલમ સામેનો આ કાર્યક્રમ હતો. એની સામે અવાજ ઊઠાવવાનો હતો. પોલીસ તો આ સવાલમાં આળી હતી જ. એટલે જેમની ગોળી ખાવાની તૈયારી હોય તેઓ જ આ કૂચમાં જોડાય તેવું સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું. જો ગોળીબાર થશે તો તે બલિદાનનો અવાજ સમસ્ત દેશમાં સંભળાશે. આ સમગ્ર યોજના નામઠામ અને તારીખ સાથે અગાઉથી જાહેર કરવામાં આવી. તેમાં શ્રી બબલભાઈ મહેતા સાથે ખેડા જિલ્લાના બીજા સત્યાવીસ ભાઈઓ આ અડાસ–કૂચમાં જોડાયા.

આ કૂચની આગેવાની શ્રી બબલભાઈએ લેવાની હતી અને શ્રી શિ.ગો.પટેલે તેમની પૂંઠ સાચવવાની હતી. તેમની સાથે બીજા છવ્વીસ જુવાનો હતા. તેમણે બધાએ રણોલી (બાજવા) ના એક ખેતરમાં આગલી રાત્રે એકઠા થવાનું નક્કી કર્યું તે પ્રમાણે અઠાવીસે જણ રાત્રે દશ વાગે ખેતરમાં એકઠા થયા. શ્રી બબલભાઈએ પુનઃ ચેતવણી ઉચ્ચારતાં કહ્યું : ''સામી છાતીએ ગોળી ખાવાની તૈયારી હોય તે જ આવે, હજી પણ જવાની છૂટ છે.'' પણ કોઈ પાછું પડ્યું નહિ. બધા જ અણનમ રહ્યા.

અડાસ કૂચની યોજના જગજાહેર હતી. સરકારે વડોદરાથી નડિયાદ સુધીનાં રેલવે સ્ટેશનો પર સશસ્ત્ર પોલીસ બંદોબસ્ત કરી દીધો હતો. અડાસ ગામમાં તો બે દિવસ અગાઉથી જ ત્રણ ફોજદાર અને પોલીસનો મોટો કાફલો આવી પહોંચ્યો હતો.

શ્રી બબલભાઈએ રણોલી સ્ટેશને રણોલીથી અડાસની ટિકિટ માગી. તેમને જણાવવામાં આવ્યું કે 'તમને અડાસની ટિકિટ નહીં મળે. એટલે રાત્રે બે વાગે ટુકડી ચાલતી બાજવા પહોંચી. ત્યાંથી બધા જુદા જુદા ડબામાં બેસી ગયા. અડાસ સ્ટેશને બે ગાડીઓનું ક્રૉસિંગ થતું હતું. ગાડી વહેલી સવારે અડાસ સ્ટેશને પહોંચી. ટુકડીના બધા સભ્યો ગાડીમાંથી નીચે ઊતર્યા. શ્રી બબલભાઈએ ત્રિરંગો ઝંડો ફરકાવ્યો. એટલે બધાએ ત્રિરંગો ઝંડો ફરકાવ્યો. અને 'અડાસ શહીદો ઝિંદાબાદ !, ઇન્કિલાબ ઝિંદાબાદ' સૂત્રોચ્ચાર કરતા સરઘસરૂપે ગોઠવાઈ ગયા. પોલીસ અને ગાડીમાં બેઠેલા મુસાફરો એકાએક સરઘસ જોઈને આશ્ચર્ય પામી ગયા. ત્રણ ફોજદાર અને પોલીસની ટુકડી આવી પહોંચે તે પહેલાં તો આખી ટુકડી શહીદસ્થળ તરફ જવા લાગી. ત્યાં તો સશસ્ત્ર પોલીસ સામે આવીને ઊભા રહીને કહ્યું, ''આગળ વધશો તો ગોળી વાગી સમજો.'' તેમ છતાં પણ એક પણ યુવાન ડગ્યો નહિ. સૌ 'ભારત માતાકી જય', 'ઇન્કિલાબ ઝિંદાબાદ'નાં સૂત્રોચ્ચાર કરતા શહીદ–સ્થળ તરફ જવા લાગ્યા. આગળ વધતા જોઈને ફોજદારે ગોળી તો ન ચલાવવા દીધી. પણ લાઠીચાર્જ કરવાની આજ્ઞા આપી. શીશાના ગઠ્ઠાવાળી સૌટીઓથી તેમને મારવામાં આવ્યા. તો પણ કોઈ ચસક્યું નહિ.[૪૧] તરત જ બધા નીચે બેસી ગયા અને ''રઘુપતિ રાઘવ રાજારામ''ની ધૂન ગાવા લાગ્યા. તેથી ફોજદાર ધરપકડ કરી એક ટ્રકમાં બેસાડી ગામ ચોરે લઈ ગયા.

આ ટુકડીના આગેવાનો શ્રી બબલભાઈ મહેતા, શ્રી શિવાભાઈ ગો.પટેલ તથા બોરીઆવીના શ્રી.જયંતકુમાર પટેલને પકડીને અલગ ઓરડીમાં પૂર્યા. ત્રણને જેલની સજા થઈ. સાબરમતી જેલમાં રાખ્યા. બીજાઓને પોલીસવાનમાં બેસાડી બેત્રણ માઈલના અન્તરે લઈ ગયા. લાઠીચાર્જ કરી છૂટા છૂટા વેરી મૂકે તેમ કર્યું. પરંતુ ટુકડીના યુવાન્નોએ નક્કી કર્યું કે, ગોળી ખાવી કે જેલ જવું. કૂચની નેમ પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી એક યુવાન બાકી રહે તો પણ ખેડાની કૂચ ચાલુ રાખવી. તે મુજબ બધા આગલા મુકામે એકઠા થયા. અને 'ઇન્કિલાબ ઝિંદાબાદ' નો સૂત્રોચ્ચાર કરતા આગળ વધ્યા. પોલીસ તો એમની પાછળ પડેલી હતી જ. પોલીસ અધિકારીને થયું કે, આ યુવાનો લાઠીચાર્જ કે ગોળીબારને ગણકારે એમ નથી. તેથી તેમની ધરપકડ કરી, કેસ ચાલ્યો અને દરેકને છ–છ માસની સજા કરી, સાબરમતી જેલમાં મોકલી આપ્યા. આ હતું '૪૨ની લડતના અહિંસક સૈનિકોની ખુમારીનું એક જ્વલંત દૃષ્ટાંત.

આ અડાસ કૂચમાં વિદ્યાલયના આચાર્ય શ્રી.શિ.ગો.પટેલ સાથે તેમના વિદ્યાર્થી શ્રી. અરવિંદ પંડ્યા જોડાયા હતા.

આમ ત્યાગ અને બલિદાનથી આપણને આઝાદી મળી.

જેલજીવન :

વિદ્યાલયના કાર્યકર્તાઓમાં શ્રી શિ.ગો. પટેલને ૧૯૪૨ની લડત સમયે છ માસની બે વાર જેલ થઈ હતી. પંડિતજી અને વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓમાં શ્રી મગનભાઈ ફૂલાભાઈ પઢિયારને, શ્રી મનુભાઈ ભટ્ટને છ માસની સજા થઈ હતી. પોસ્ટ લૂંટનાર શ્રી મૂળજીભાઈ તથા તેમના સાથીઓને ત્રણ વર્ષ અને ત્રણ માસની સજા થઈ હતી.

વિદ્યાલયના કાર્યકર્તાઓમાં શ્રી શિ.ગો.પટેલને ૧૯૪૨ની લડતમાં છ માસની બે વાર સજા થઈ હતી. તેમને સાબરમતી અને વીસાપુર જેલમાં રાખ્યા હતા. વિદ્યાલયમાં જોડાયા પહેલાં તેઓએ દાંડીકૂચના

૭૯ સૈનિકોમાંના એક તરીકે ભાગ લીધો હતો. તેઓ ધરાસણા સત્યાગ્રહમાં જોડાયા હતા. ખેડા જિલ્લા કોંગ્રેસના મંત્રી તરીકે પણ તેમણે કામ સંભાળ્યું હતું. બીજા કાર્યકર શ્રી. પંડિતજીએ ઉત્તર પ્રદેશમાં હરદ્વાર પાસે આવેલ ગુરુકુળ કાંગડીમાં અભ્યાસ દરમિયાન આઝાદી આંદોલનમાં ભાગ લીધો હતો. વિદ્યાલયમાં આવ્યા પછી વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં જોડાયા અને આઠ માસની જેલની સજા થઈ. પ્રથમ સાબરમતી અને પછી વીસાપુર જેલમાં રાખ્યા હતા. ઉત્તર પ્રદેશમાં પણ બે વાર જેલવાસ ભોગવ્યો હતો. દરેક વખતે તેમને આઠ માસની જેલ થઈ હતી. ૧૯૪૨ની લડતમાં તેમને આઠ માસની જેલ થઈ. સાબરમતી મધ્યસ્થ જેલમાં રાખ્યા હતા.

જેલના ખોરાક વિશે પંડિતજીને પૂછતાં જણાવ્યું કે જેલનો ખોરાક ભાજી, દાળ અને રોટલા હતા. ભાજીમાં ઈયળ, કાંકરી વગેરે આવતું. ૧૯૪૨ની લડત વખતે જેલ જેલ જેવી નહોતી. તે સમયે રસોઈ માટે ટુકડીઓ હતી. ખોરાક વગેરે અગાઉની જેલો કરતાં સારો હતો.

જેલમાં આઝાદીના આશકો ભેગા થયા હતા. કેટલાક અભ્યાસ છોડીને આવેલા વિદ્યાર્થીઓ હતા. કેટલાક રાષ્ટ્રના સેનાનાયકો હતા. તેથી તેઓ અભ્યાસ પ્રત્યે અભિરુચિવાળા હતા. આ નવરાશના સમયનો સદુપયોગ સ્વાધ્યાયમાં કરતા. ''શ્રી. શિ.ગો.પટેલ સાબરમતી જેલમાં અંગ્રેજી શીખવતા હતા. શ્રી બબલભાઈ મહેતા, શ્રી રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ) વગેરે જીવનઉપયોગી તથા રાષ્ટ્રના ઉત્થાન માટેની બાબતો અંગે સાબરમતી જેલમાં પ્રવચન આપતા. જેલ એ જેલ ન રહેતાં વિદ્યાપીઠ બની ગઈ હતી.[૪૨]

વિદ્યાલયમાં શરૂઆતમાં ધો. ૫,૬ અને ૭ સુધી જ શિક્ષણની વ્યવસ્થા હતી. એટલે ૧૯૪૨ સુધીની લડતોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવતા વિદ્યાર્થીઓ જ આઝાદી આંદોલનમાં જોડાયા હતા. વિદ્યાલયના કાર્યકર્તાઓમાં શ્રી શિ.ગો.પટેલ, શ્રી મણિભાઈ ફૂલાભાઈ પટેલ (વિદ્યાપીઠના સ્નાતક), પંડિતજી (ગુરુકુલ, કાંગડીના આયુર્વેદ–સ્નાતક), શ્રી. શામળભાઈ બેચરભાઈ પટેલ (શામળકાકા) વિદ્યાલયના પહેલા સંચાલક હતા. આ વિસ્તારના આગેવાન કાર્યકર હતા. તેમની પ્રેરણાથી ૧૯૩૧-૧૯૩૨ની લડતમાં બોચાસણ, રૂપિયાપુરા, દાવોલપુરા, ડભાસી વગેરે ગામો એ સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનમાં ઝંપલાવ્યું હતું. ૧૯૩૧ની દરેક લડતમાં આ ગામોએ ભાગ લીધો હતો. જેલવાસ ભોગવ્યો હતો. ક્યાં અને કેટલો તેની વિગતો હાથ લાગતી નથી. પરંતુ શ્રી પંડિતજી શ્રી પસાભાઈ અમીન અને બોચાસણ ગામના આઝાદીના સૈનિકો જણાવે છે કે, આ વિસ્તારનાં ગામડાંઓ એમને પ્રેરણા આપતાં હતાં. ગામવાસીઓ તો માત્ર ચાર ચોપડી ભણેલા જ હતા.

લડતની અસરો :

દેશની આઝાદી માટે મહાત્મા ગાંધીએ સત્યાગ્રહની રીત બતાવી. સત્યાગ્રહમાં હારને સ્થાન નથી. સત્યાગ્રહ એ તો જીવનપદ્ધતિ છે એટલે રાજકીય ગુલામીમાંથી મુક્ત થવાની લડત બંધ પડે, ત્યારે લડતનું રચનાત્મક સ્વરૂપ વધુ સક્રિય બને. ગાંધીજીના મતે રચનાત્મક સત્યાગ્રહ એટલે રચનાત્મક કાર્યક્રમ. તે સ્વરાજ મેળવવા માટે જ નહિ પરંતુ સ્વરાજ ટકાવી રાખવા માટે પણ જરૂરી. એટલે તો વ્યક્તિગત અને સામાજિકજીવનને ભૌતિક તથા આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ બનાવીને નૈતિક અને આધ્યાત્મિક રીતે ઉન્નત કરવાની જીવનપદ્ધતિ એટલે સત્યાગ્રહની લડત. સશસ્ત્ર ક્રાન્તિનો ઉત્તમ અવેજ ગણાય. એના માટેની કાયમી તૈયારી રચનાત્મક કાર્યક્રમ દ્વારા જ થઈ શકે. આ દૃષ્ટિએ રચનાત્મક કાર્યક્રમ સત્યાગ્રહ-સંગ્રામનું મુખ્ય અંગ બને.

સામાજિક અસર :

૧૯૩૪ની લડત મોકૂફ રહી, જેલમાંથી બધા છૂટ્યા ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજીએ આશ્રમવાસીઓ અને દાંડીકૂચના યાત્રીઓને 'ગામડામાં જાઓ'નો આદેશ આપ્યો. સત્યાગ્રહ આશ્રમના આશ્રમવાસી અને દાંડીકૂચના

સૈનિક શ્રી. શિવાભાઈ ગો. પટેલે સન ૧૯૩૫ના જૂનની અગિયારમી તારીખે બોચાસણ વિદ્યાલયનું કામ સંભાળ્યું.[૪૩] એ પહેલાં ૧૯૩૪ના ડિસેમ્બરની ૧૭મીએ ગંગાબહેન બોચાસણ વિદ્યાલય પરિસરમાં રહેવા આવી ગયાં હતાં.[૪૪]

ખેડા જિલ્લામાં અડધા ઉપરાંત વસતિ બારૈયા, પાટણવાડિયા, ઠાકોર અને ક્ષત્રિયોની છે. આ પ્રદેશમાં આ કોમો અને પાટીદારો વચ્ચે મનમેળ ઓછો છે. તેથી આ પછાત કોમોના બાળકોના શિક્ષણ અને સંસ્કાર દ્વારા કેળવવા માટે વલ્લભ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. શરૂઆતમાં આ વિદ્યાલયમાં ત્રીસ વિદ્યાર્થીઓ હતા. તેમાંથી દશ છાત્રાલયમાં રહેતા હતા. બાકીના વીસ બોચાસણ, રૂદેલ વગેરે ગામોએથી આવતા હતા. તે પટેલ અને વાણિયાનાં બાળકો હતાં. આપણો હિન્દુ સમાજ વિવિધ નાત–જાતના વાડાઓમાં વહેંચાયેલો છે. એ જમાનામાં ઘણી જ્ઞાતિઓ વચ્ચે રોટીવ્યવહાર પણ ન હતો. પંક્તિભેદ વગેરે ઊંચનીચ ભેદભાવ પ્રચલિત હતા. આઝાદીના આંદોલનોને કારણે વિવિધ જ્ઞાતિઓની વ્યક્તિઓ એકબીજાના સંપર્કમાં આવી. સર્વ વ્યક્તિઓ સમાન છે. વ્યક્તિ માત્રને સ્વમાન વહાલું છે. તે સમજ દૃઢ થઈ. વિદ્યાલયમાં વિવિધ કોમના વિદ્યાર્થીઓ સાથે અભ્યાસ કરતાં એકબીજાના મિત્ર બન્યા. સહાધ્યાયીઓ સાથે પરસ્પર સ્નેહ ગાંઠ બંધાઈ : એકબીજા સાથે સમાન ભાવે વર્તતા થયા.

હિન્દુ ધર્મમાં વિવિધ જ્ઞાતિઓમાં અસ્પૃશ્ય જ્ઞાતિઓની સ્થિતિ ઘણી જ દયાજનક હતી. વાલ્મીકિ વણકર, રોહિત વગેરે અસ્પૃશ્ય જ્ઞાતિઓને ગૌરવભેર જીવતાં શીખવવામાં જ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનું મહત્ત્વ હતું.

વલ્લભ વિદ્યાલયમાં હરિજન (દલિત) વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ આપવાનો સવાલ ઉપસ્થિત થયો. વિદ્યાલય ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની ગ્રામસેવા સમિતિ હસ્તક હતું.

વિદ્યાલયના સંચાલક શ્રી. શામળભાઈ લોકમત કેળવાય પછી પ્રવેશ આપવાના મતના હતા.

શ્રી. શિવાભાઈ ગો.પટેલ : આ સંસ્થા વિદ્યાપીઠની છે. ગાંધીજીએ તેનો પાયો નાખ્યો અને હરિજનો (અસ્પૃશ્યો) હિન્દુ હોવાથી તેમને પ્રવેશ આપવાના મતના હતા.

આ અરસામાં શ્રી. શિ.ગો.પટેલે વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓનું સંમેલન યોજ્યું. તેમાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ આપવાની વાત કરી. વાલીઓએ પોતાનાં બાળકોને હરિજન બાળકો સાથે રાખવાની ના પાડી. કેવળ એક જ વિદ્યાર્થીએ કહ્યું કે, હું રહીશ. તેના પિતા ગુજરી ગયેલા હતા. તેમજ તેને વિદ્યાલયમાં રસ પડ્યો હતો.

વિદ્યાપીઠની ગ્રામસેવા સમિતિએ આ સવાલ અંગે (શ્રી. નરહરિ પરીખે) જણાવ્યું : ''હરિજન વિદ્યાર્થીને વિદ્યાલયમાં દાખલ કરવા. પરિણામે જે આવવું હોય તે આવે.'' હરિજન વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા તો જૂના વિદ્યાર્થીઓ જતા રહ્યા. દસેક હરિજન વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા પરંતુ ટક્યા નહિ. છતાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ માટેનો દરવાજો ખૂલ્લો થયો.

ગંગાબહેન વિદ્યાલયમાં આવીને વસ્યાં અને દવાખાનું શરૂ કર્યું : ''તેમનામાં પ્રેમની એટલી બધી લાગણી હતી કે તેને લીધે આસપાસથી ઘણા દરદીઓ આવવા લાગ્યા. અહીં નજીકમાં બોચાસણ, રૂદેલ, ડભાસી, ચુવા, ભારેલ, ગોરેલ ગામોમાં દવાખાનું નહીં એટલે દર્દીઓ આવવા લાગ્યા. ગંગાબહેનનો સારો એવો વખત એમાં જવા લાગ્યો.''[૪૫] ગામડામાં સફાઈ માટે જતાં, વિદ્યાલયનું રસોડું ચલાવતાં. તે કામમાં તેમણે બોચાસરણના એક વાલ્મીકિ દંપતીને જોતર્યું. આ દંપતી તેમને ઘરકામમાં મદદ કરતું. રસોઈ કરવામાં મદદ કરતું. જે લોકો તેમને મળવા આવે તેમને આ દંપતી જ ચા–પાણી આપતું. શરૂઆતમાં ટીકા થઈ. તેને ન ગણકારતાં, આજે ગંગાબહેનની ઉમ્મર ૧૦૭ વર્ષની થઈ છે. અને પેલા દંપતીમાંની બહેન તેમની સાથે

જ રહે છે.

સમય જતાં વિદ્યાલયનો વિકાસ થતાં દવાખાનું અલગ થયું. મૂક સેવક, મૂઠી ઊંચેરા માનવી રવિશંકર દાદાના જયેષ્ઠ પુત્ર પંડિતજી (શ્રી. મેઘાવ્રતજી) દાક્તર હતા. તેમણે પણ વાલ્મીકિ સમાજના કર્મચારીઓ રાખ્યા. એ પરિપાટી આજ પર્યંત રહી. આ રીતે વિદ્યાલયે, ગૌશાળાએ અને દવાખાનાએ અસ્પૃશ્યતા નિવારણનું કાર્ય કર્યું.

આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓએ સામાજિકક્ષેત્રે કેટલાક સુધારા કર્યા. જેમકે, મરણ પાછળ ખર્ચ કરવું, બારમું કરવું બંધ કર્યું કે ખાવું નહિ. ઓછા ખરચે લગ્ન, બાળલગ્ન ન કરવાં. લાજ ન કાઢવી, સારાનરસા પ્રસંગે અફીણ ન વાપરવું. આદિ કુરિવાજો નાબૂદ કરવા પ્રયાસ કર્યો. દારૂ, અફીણ જેવાં વ્યસનોથી દૂર રહેવું. તેમજ ધુમ્રપાન પણ આરોગ્ય પર વિપરીત અસર કરે છે. તેવાં બીડીનાં કારખાનાં ઓછાં થયાં. કુટુંબમાં દીકરા–દીકરીના ભેદભાવ વિના શિક્ષણ આપવાની પ્રેરણા આપી. દીકરીને કેળવણી આપવા પર ભાર મૂક્યો. સમાજમાંથી અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવી. તે માટે અનેક વખત બધી જ કોમનાં ભાઈ–બહેનોનું સમૂહભોજન રાખવામાં આવતું. આ સામાજિક પરિવર્તનો જોવા મળે છે.

વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને જીવનની તાલીમ આપવામાં આવતી. તે સમયે સમાજમાં બાળલગ્ન કરવાનો રિવાજ હતો. પ્રાથમિક શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ પણ પરણેલા આવતા. વિદ્યાલયના શિક્ષણે બાળલગ્ન ન થાય તેવી સમજ આપી. સમગ્ર કાંઠાગાળામાં અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને હઠાવવાનું કામ આ વિદ્યાલય કરી શક્યું છે. વિવિધ પ્રકારની પુરાણી રૂઢિઓમાં ફેલાયેલાં વ્યસનોથી ઘેરાયેલા અને ખોટી મોટાઈઓમાં ફસાયેલા ગ્રામસમાજમાં આ વિદ્યાર્થીઓએ નવો જ પ્રકાશ પાથર્યો છે.''[૪૬]

આ વિદ્યાલય તો આઝાદી પ્રાપ્ત કરવા માટેનું તાલીમ વિદ્યાલય હતું. વિદ્યાર્થીઓ મારફત નવી સમાજરચના કરવાની હતી. એટલે નવા ચીલા પાડવાનું કામ કર્યું.[૪૭]

આર્થિક અસર :

સત્યાગ્રહ અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓને પરિણામે ખાદી–ગ્રામોદ્યોગ–ગૃહ ઉદ્યોગો વગેરેના વિકાસને ઉત્તેજન મળ્યું. વિદ્યાલયે તેની સ્થાપના સાથે જ આ પ્રવૃત્તિઓને વણી લીધી હતી.

કાંતણ કેન્દ્રો : વિદ્યાલયનાં ઘઉં–બાજરી દળવા લઈ જવા માટે બોચાસણના કાછિયા ફળિયાની બહેનો આવતી. તેમની સાથે વિદ્યાલયને ઘરોબો થઈ ગયો હતો. તેમને રેંટિયો આપવામાં આવે તો મજૂરીથી કાંતવા તૈયાર થઈ. આ બહેનોને કાંતણ શીખવવા માટે એક શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી જતા. એ ફળિયામાં વીસેક રેંટિયા શરૂ થયા. નજીકના ડભાસી ગામમાં પણ રેંટિયા શરૂ થયા. એ પછી બોરસદ, નાપા અને કાંઠાગાળામાં બદલપુર ગામે કાંતણ કેન્દ્રો શરૂ કર્યાં. અહીં જે વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ મળી તેમની મારફત ૧૯૪૨ સુધીમાં નવ કાંતણ કેન્દ્રોમાં છસો રેંટિયા ચાલવા લાગ્યા.

બે વણાટ કેન્દ્રો : કરમસદ અને ડભાસી. એક ખાદી ભંડાર–બોરસદ. જેનું ઉદ્દ્ઘાટન શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈના હસ્તે ૧૯૪૧માં થયું હતું.[૪૮] તેથી લોકોની આવકમાં સુધારો થયો, રહેણીકરણીમાં ફરક પડ્યો. વિદ્યાર્થીઓ ખાદી પહેરતા થયા.

૧૯૪૪માં કંકાપુરાના એક આગેવાનની માગણીથી વણાટશાળા શરૂ કરી. વણાટ શિક્ષક વણકર હતા. તેમને રહેવાનું ઘર આપો તો તે ગામમાં રહે અને વણાટ શીખવે. તેમને માટે વણકર વાસમાં ઘર ન

મળ્યું. ગામ લોકોએ તેમને પોતાના ફળિયામાં ઝૂંપડી બાંધી આપી. રહેવાની સગવડ કરી આપી. તેઓ કૂવે પાણી ભરવા, નહાવા જતા હતા. પછી તો મંદિરે જતા થયા હતા. આમ પ્રેમથી અસ્પૃશ્યતા નિવારણ થયું.

આર્થિક વિકાસની દૃષ્ટિથી ગંગાબહેને ગૌશાળાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. તેમાં નાની મોટી ત્રીસ ગાયો હતી. તેનું દૂધ વિદ્યાર્થીઓને અપાતું.

સાંસ્કૃતિક અસર :

વિદ્યાલયની કેળવણી સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર પર ગોઠવાઈ છે. અહીંના વિદ્યાર્થીઓ સ્વાવલંબન, કરકસર અને શ્રમનું ગૌરવ જેવા ગુણો કેળવતા થયા છે. એમના વ્યક્તિગત જીવનમાં નિયમિતતા, સાદાઈ, નિર્વ્યસનીપણું વણાઈ ગયાં છે. તેઓ ખોટા ભપકા અને આડંબરથી દૂર રહ્યા છે. તેમનામાં આત્મવિશ્વાસ વધ્યો છે અને સામાજિક, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે વિકાસ કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા વધી છે.

સિદ્ધિ અને સરવાળો :

વિદ્યાલય સાથે સંકળાયેલી વ્યક્તિઓએ સુંદર કામગીરી બજાવી હતી. ૧૯૪૫માં વિદ્યાલય પુનઃ શરૂ થતાં અને સ્વરાજપ્રાપ્તિ માટેની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. ૧૯૪૨ સુધીના સાત વર્ષના ગાળામાં વિદ્યાલયમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પાયો નખાયો. ૧૯૪૫માં શ્રી નરહરિભાઈ પરીખ અને શ્રી જુગતરામભાઈ દવેના પ્રયત્નોથી ગ્રામસેવક તાલીમ વર્ગ શરૂ થયો. તે માટે શ્રી રવિશંકર મહારાજ વિદ્યાલય ખાતે સ્થિર થઈને રહ્યા હતા. બે વર્ષમાં તેર વિદ્યાર્થીઓએ તાલીમ લીધી. લગભગ બધા ગ્રામસેવાના કાર્યમાં જોડાયા.

આ તાલીમ વર્ગમાં તાલીમ પામેલા શ્રી નરસિંહભાઈ ભાવસાર. સાબરકાંઠા જિલ્લાના શામળાજીમાં આદિવાસી સેવાનું થાણું નાખીને બેઠા છે.

રવિશંકર મહારાજ જેવા લોકસેવકનાં વ્યાખ્યાનોમાંથી 'ગ્રામ રચના', સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ,' શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ', ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ,' પર્વ મહિમા' બાલ ગોવિંદ. કુબેરદાસની કંપની, અમદાવાદ, જેવાં પુસ્તકો ગુજરાતને મળ્યાં.

સન ૧૯૪૭થી શિક્ષક તાલીમ વર્ગ શરૂ કરવામાં આવ્યા. તેમાં શરૂઆતમાં ૩ૄ અને ૬ માસના કાંતણ-વણાટના વર્ગો ચાલ્યા. પછી નિરીક્ષકો માટે વર્ગો શરૂ થયા. ૧૯૫૦થી નવા ઉમેદવાર શિક્ષકોને તાલીમ આપવાના વર્ગો શરૂ થયા. કુલ ૩૮ વર્ગો ચાલ્યા. કુલ ૩,૧૬૯ ભાઈ-બહેનોએ તાલીમ લીધી. તાલીમ દરમિયાન રસોઈઓ, નોકર કે વાલ્મીકિ રાખવામાં આવતા નહિ. આમ વિદ્યાલય દ્વારા આઝાદી ને યોગ્ય કાર્યકરો તૈયાર કરવાનું કામ ચાલતું હતું.

મહાત્મા ગાંધીજીની પાયાની કેળવણીના પ્રયોગો ગુજરાતમાં સ્વરાજ આશ્રમ, વેડછી, ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ, આંબલા અને વલ્લભ વિદ્યાલય, બોચાસણ એ ત્રણ સ્થળે પોતપોતાની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં કર્યાં. બોચાસણ કેન્દ્રમાં થયેલા કેળવણીના પરિપાકરૂપે 'જીવન દ્વારા શિક્ષણ', 'પાયાની કેળવણીનો પ્રયોગ,' 'સમૂહજીવન અને છાત્રાલય', 'ગામડાની સ્વચ્છતા', 'કાંતણ વિદ્યા', 'વણાટ પ્રવેશ', 'શિક્ષણના મારા અનુભવો', 'આશ્રમી કેળવણી' જેવાં કેળવણીનાં પુસ્તકો ગુજરાતના શિક્ષણ જગતને પ્રાપ્ત થયાં. પ્રથમ પાંચ વર્ષનો અહેવાલ (૧૯૩૫-૪૦), શિક્ષણ તાલીમનો અહેવાલ, જેવા શિક્ષણકાર્યના અહેવાલો ખેડા જિલ્લાને સાંપડ્યા. કેળવણી ક્ષેત્રે જીવન સમર્પિત કરનાર શ્રી. શિ.ગો.પટેલની આત્મકથા 'મારું જીવન ઘડતર'. આ બધાં જ પુસ્તકો શ્રી. શિવાભાઈ ગો. પટેલની કલમે લખાઈને પ્રકાશિત થયાં છે.

આઝાદી આંદોલન દરમિયાન બોચાસણમાં મહાત્મા ગાંધીજી, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, મહાદેવ દેસાઈ, કસ્તૂરબા ગાંધી, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, મોરારજી દેસાઈ, ખાન અબ્દુલ ગફારખાન, દરબાર

ગોપાળદાસ, ભક્તિબા, છોટુભાઈ પુરાણી, ચંદ્રશંકર ભટ્ટ, કેદારનાથજી, કાકાસાહેબ કાલેલકર, જુગતરામ દવે અને ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ શ્રીમન્નારાયણ, અગ્રવાલ જેવા મહાનુભાવો પધારી પ્રેરણાને પ્રોત્સાહન આપતા રહ્યા હતા. શ્રી બબલભાઈ મહેતા અને રવિશંકર દાદા સંસ્થાના આપ્તજન હતા. વિદ્યાલયના કામમાં આ બન્નેની પ્રેરણા, હૂંફ અને માર્ગદર્શન ઉલ્લેખનીય છે. આ સૌના સહિયારા પુરુષાર્થથી વ્યક્તિ અને દેશની મુક્તિ અને વિકાસનું એક માત્ર સાધન રાષ્ટ્રીય કેળવણી છે. એની પ્રતીતિ વિદ્યાલયે જનતાને કરાવી છે.

પરિશિષ્ટ

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ભાગ લેનાર
વલ્લભ વિદ્યાલય, બોચાસણ જિ. આણંદના કાર્યકર્તાઓ અને વિદ્યાર્થીઓની નામાવલિ

કાર્યકર્તાઓ

ક્રમ	નામ	વતન	લડત અને સ્થળ	સાલ
૧	શ્રી શામળભાઈ બેચરભાઈ પટેલ	મલાતજ તા. પેટલાદ	દાંડીકૂચ અને નાકરની લડત	૧૯૩૦ થી ૧૯૩૩
૨	શ્રી શિવાભાઈ ગોકળભાઈ પટેલ	ચિખોદરા તા. આણંદ	હિંદ છોડો લડત, બોરસદ અને અડાસ	૧૯૪૨
૩.	શ્રી મેધાવ્રત રવિશંકર વ્યાસ	સરસવણી તા. મહેમદાબાદ	વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ ડભાસી, હિંદ છોડો લડત, બોરસદ	૧૯૪૦ ૧૯૪૨
૪.	શ્રી ગંગાબહેન વૈદ્ય	મુંબઈ	સ્ત્રી સિતમ દિન, બોરસદ	૧૯૩૧

કાર્યકર્તાઓ

ક્રમ	નામ	વતન	લડત અને સ્થળ	સાલ
૧.	શ્રી મૂળજીભાઈ મથુરભાઈ દલવાડી	થામણા, તા. ઉમરેઠ	હિંદ છોડો લડત, કરમસદ	૧૯૪૨
૨.	શ્રી મગનભાઈ ફૂલાભાઈ પઢિયાર	કારેલી, તા. જંબુસર	હિંદ છોડો લડત, બોરસદ	૧૯૪૨
૩.	શ્રી મનહરભાઈ ધનાભાઈ પરમાર	બોદાલ, તા. બોરસદ	હિંદ છોડો લડત, બોરસદ	૧૯૪૨
૪.	શ્રી મનુભાઈ ભટ્ટ	આંકલાવ, તા. આંકલાવ	હિંદ છોડો લડત, બોરસદ	૧૯૪૨

પાદટીપ

૧. કાકાસાહેબ કાલેલકર, 'બાપુના પત્રો – ૬ ગં. સ્વ. ગંગાબહેનને', ૧૯૬૦ માં વાત્સલ્યમૂર્તિ ગંગાબહેન, પૃ.૨૪ અને શ્રી ગંગાબહેન વૈદ્યની મુલાકાત તા.૨૮-૨-૧૯૮૭

૨. કાકાસાહેબ કાલેલકર, એજન. પૃ.૨૫

૩. કાકાસાહેબ કાલેલકર, એજન, પૃ.૨૬

૪. કાકાસાહેબ કાલેલકર, એજન, પૃ.૨૬ ૫. કાકાસાહેબ કાલેલકર, એજન, પૃ.૫૧
૬. કાકાસાહેબ કાલેલકર, એજન, संजीवनौषधिरसः, પૃ.૧૦
૭. દલાલ, ચંદુલાલ ભ., 'મહાદેવભાઈની ડાયરી' અને અન્ય લેખો ૧૪, પૃ.૯
૮. જોષી છગનલાલ, 'ગાંધી આશ્રમના સાથીઓ', પૃ. ૧૭૫
૯. દલાલ, ચંદુલાલ ભ., ઉપર્યુક્ત. પૃ. ૩૨૦, ૩૨૧
૧૦. પટેલ, શિવાભાઈ ગોકળભાઈ, 'મારું જીવન ઘડતર', પૃ.૭૫
૧૧. શ્રી નારણભાઈ માધાભાઈ પટેલ (બોચાસણ) સાથે (તા.૨૦-૧-૧૯૮૭) મુલાકાત
શ્રી પુરુષોત્તમ લક્ષ્મણદાસ પટેલ (બોચાસણ) સાથે (તા.૩૦-૧-૧૯૮૭) મુલાકાત.
શ્રી શંકરભાઈ શિવાભાઈ પટેલ (બોચાસણ) સાથે (તા.૨૯-૨-૧૯૮૭) મુલાકાત.
૧૨. પાઠક અને દેસાઈ, 'ગુજરાતમાં રચનાત્મક સંસ્થા અને સેવકો', પૃ.૧૦
૧૩. પટેલ, શિવાભાઈ ગો., એજન, પૃ.૭૬ ૧૪. મહેતા, બબલભાઈ પ્ર., 'મારી જીવનયાત્રા', પૃ.૧૦૩
૧૫. પટેલ, શિવાભાઈ ગો., એજન, પૃ.૯૯
૧૬. પઢિયાર, મગનભાઈ ફૂલાભાઈ સાથે તા. ૨૮-૨-૧૯૯૭ (મુલાકાત) વલ્લભ વિદ્યાલયના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી અને કાર્યકર્તા.)
૧૭. પાઠક, રામનારાયણ ના., 'ખેડા જિલ્લા સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ'
૧૮. મજુમદાર, આર.સી. 'સ્ટ્રગલ ફોર ફ્રીડમ', વૉલ્યુ. ૧૧, પૃ. ૬૨૪
૧૯. ઇન્ડિયન એન્યુઅલ રજિસ્ટર, ૧૯૩૯ વોલ્યુ., પૃ. ૨૩૧ ૨૦. એજન, પૃ. ૨૩૧
૨૧. વ્યાસ, મેધાવ્રત રવિશંકર વ્યાસ (પંડિતજી) સાથે તા.૧૨-૩-૧૯૮૭ના રોજ મુલાકાત.
૨૨. 'હરિજન બંધુ', તા. ૨૬-૪-૧૯૪૨, પૃ. ૧૧૬
૨૩. પટ્ટાભી, સીતારામૈયા, 'હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા', પૃ.૩૩૪
૨૪. 'ગાંધીજીની આખરી હાકલ', પૃ.૨૦ ૨૫. પાઠક, રામનારાયણ ના., એજન, પૃ. ૨૯૩
૨૬. પટેલ, શિવાભાઈ ગો., એજન, પૃ. ૧૨૭
૨૭. પટેલ, શિવાભાઈ ગો., એજન, પૃ. ૧૨૭ તથા શ્રી મગનભાઈ ફૂલાભાઈ પઢિયારની મુલાકાત (તા. ૨૮-૨-૧૯૮૭) અને શ્રી મનહરભાઈ ધ. પરમારની મુલાકાત (તા.૧૫-૩-૧૯૮૭).
૨૮. પટેલ, શિવાભાઈ ગો., એજન, પૃ.૧૨૮
૨૯. શ્રી મગનભાઈ ફૂલાભાઈ પઢિયાર અને શ્રી. મનહરભાઈ ધ. પરમારની મુલાકાત (તા.૨૫-૩-૧૯૮૭)
૩૦. પટેલ, શિવાભાઈ ગો., એજન, પૃ. ૧૨૮ ૩૧. પાઠક, રામનારાયણ ના., એજન, પૃ. ૨૯૮
૩૨. પટેલ, શિવાભાઈ ગો., એજન, પૃ. ૧૨૮, ૧૨૯
૩૩. વ્યાસ, મેધાવ્રત ર. (પંડિતજી)ની મુલાકાત (તા.૧૫-૩-૧૯૮૭).
૩૪. પટેલ, શિવાભાઈ ગો., એજન, પૃ.૧૩૦ ૩૫. પટેલ, શિવાભાઈ ગો., એજન, પૃ.૧૩૦-૧૩૧
૩૬. શ્રી મગનભાઈ ફૂ. પઢિયાર સાથે મુલાકાત (તા. ૨૮-૨-૧૯૮૭)
૩૭. પટેલ, શિવાભાઈ ગો., એજન, પૃ.૧૩૧ ૩૮. પટેલ, શિવાભાઈ ગો., એજન, પૃ.૧૩૧
૩૯. પટેલ, શિવાભાઈ ગો., એજન, પૃ.૧૩૨ અને શ્રી મગનભાઈ ફૂ. પઢિયાર, મુલાકાત (તા.૨૮-૨-૧૯૮૭)
૪૦. માહિતી ખાતું, ગુ.રા.ગુજરાત દીપોત્સવી અંક : ૨૦૨૮, 'મહેતા બબલભાઈ પ્રા. (અડાસ કૂચ), પૃ.૧૨
૪૧. મહેતા, બબલભાઈ પ્રા., 'મારી જીવનયાત્રા', પૃ.૧૬૩
૪૨. શ્રી પંડિતજી તથા શ્રી. મગનભાઈ ફૂ.પઢિયારની મુલાકાત (તા. ૨૮-૨-૧૯૮૭)
૪૩. પટેલ, શિવાભાઈ ગો., એજન, પૃ.૭૫ ૪૪. કાકાસાહેબ કાલેલકર, એજન, 'વાત્સલ્યમૂર્તિ ગંગાબહેન', પૃ.૨૯
૪૫. પટેલ, શિવાભાઈ ગો., એજન, પૃ.૯૧ ૪૬. પરીખ, રમણલાલ, 'અડધી સદીની આરાધના', ૧૯૮૨, પૃ.૩૨
૪૭. પાઠક અને દેસાઈ, 'ગુજરાતમાં રચનાત્મક સંસ્થાઓ અને સેવકો', પૃ. ૧૦૭
૪૮. ઉપરોક્ત.

માતૃભાષાનું શિક્ષણ અને શિક્ષકની સજ્જતા+

◆

ડૉ. કપિલા પટેલ*

ભાષા સાર્થ ધ્વનિસંકેતોની બનેલી છે. ભાષા વિચારવિનિમયનું ઉત્તમ માધ્યમ છે. ભાષા દ્વારા જ વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ ઘડાય છે. મનુષ્યને સર્વ જ્ઞાન ભાષા દ્વારા જ સાંપડે છે. ભાષાના શબ્દનું નાદબ્રહ્મ-શબ્દબ્રહ્મ તરીકે ગૌરવ કરવામાં આવે છે. વ્યક્તિના વિકાસનો પાયો ભાષા છે. વ્યક્તિને ઓળખવા માટેની ગુરુચાવી પણ ભાષા જ છે.

અંગ્રેજોના શાસનકાળ દરમિયાન આપણા દેશમાં માતૃભાષાની ગૌણ વિષય તરીકે ગણતરી થતી. એ વેળાએ શિક્ષણનું માધ્યમ અંગ્રેજી હતું. એટલે કે ઈ.સ. ૧૯૪૭ પૂર્વે અંગ્રેજીને જ મહત્ત્વ અપાતું. સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી આપણા દેશના બંધારણમાં પ્રાથમિક કેળવણીક્ષેત્રે માતૃભાષાને મહત્ત્વ અપાયું. જોકે સમય સંજોગો બદલાતાં એમાં પણ અનેકવિધ પરિવર્તનો આવતાં ગયાં. આમ છતાં માતૃભાષાને યોગ્ય સ્થાન, દરજ્જો, મહત્ત્વ આપવા અંગે પણ અનેકવિધ પ્રયાસો એક યા બીજી રીતે થઈ રહ્યા છે. જો કે આપણા દેશના લોકો અંગ્રેજી પ્રત્યેની ગુલામી માનસિકતામાંથી હજી સંપૂર્ણપણે મુક્ત થયા નથી. એનો અંદાજ આપણને સાંપ્રતમાં માતૃભાષાના બચાવ અંગે જોરશોરથી ચાલતી ગતિવિધિઓ પરથી આવી શકે તેમ છે. એમાંય માતૃભાષા ગુજરાતીની સ્થિતિ તો ચીંથરેહાલ, અનાથ, વિવશ યુવતી સમાન જ બની ગયેલી જણાય છે. આ સમયે ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ જાળવવા પાઘડી નહીં પહેરવાનું શપથ લેનાર પ્રેમાનંદ, ગરવી ગુજરાત અને ગુજરાતીનું યશોગાન કરનાર નર્મદ, તો વળી ગુજરાતી વાણીના વકીલ એવા દલપતરામનું સ્મરણ થતાં - એ મહાનુભાવો સમક્ષ આપણું માથું શરમથી ઝૂકી ન જાય તો જ નવાઈ કહેવાય ! આજે તો દિનપ્રતિદિન જાણે ગુજરાતી ભાષાનાં વળતાં પાણી થતાં જોવા મળે છે. આજે અંગ્રેજી બોલવા, શીખવા અને શીખવવામાં ગૌરવ લેતો વર્ગ વિસ્તરતો જાય છે. એવે સમયે પ્રત્યેક ગુજરાતીની ફરજ એ છે કે ''જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત' એ નર્મદની પંક્તિ સાર્થક કરવાની છે. પરંતુ જ્યાં ગુજરાતી પ્રજાજન સ્વધર્મ વીસરી પરધર્મ-પરભાષાને અપનાવવા ચારે પગે થનગની રહ્યો હોય એવા કટોકટી કાળે ગુજરાતી ભાષાને-આપણી માતૃભાષાને આપણી જનેતા તરીકે સ્વીકારીને તેનું પરિત્રાણ કરવાની ફરજ સૌ ગુર્જરવાસીઓની છે. 'અંગ્રેજી' વિષય તરીકે હોય એ આવશ્યક છે. પરંતુ સમગ્ર શિક્ષણનું માધ્યમ અંગ્રેજી હોય એ તો આપણી જનેતા માતૃભાષાને દેશવટો આપવા જેવું ગણાય. રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીબાપુના મંતવ્યાનુસાર ગુજરાતી ભાષા એ તો નબળી આંખ માટે નંબરવાળા ચશ્માની ગરજ સારે છે. જ્યારે અંગ્રેજી ભાષા તો રંગીન કાચવાળા ગોગલ્સ સમી છે. જરૂર હોય ત્યારે જ તેનો ઉપયોગ કરવો ઉચિત ગણાય. સમગ્ર શ્રોતાગણ ગુજરાતી હોય ને તેમની સમક્ષ અપાતું ભાષણ અંગ્રેજીમાં હોય એ તો બેહૂદું ગણાય. તો વળી આવશ્યક ન હોય છતાં વક્તવ્યમાં અંગ્રેજી શબ્દોનો અવારનવાર ઉપયોગ કરનાર વક્તા કાં તો દંભી છે કાં તો પોતે સાંભળનાર કરતાં વધુ ચબરાક છે એવો ડોળ કરવા યત્ન કરતો હોય છે. એમાં સ્વાભાવિકતા-સાહજિકતા કારણભૂત હોય એવું બહુ ઓછા કેસમાં જોવા મળે છે. આજે પોતાના બાળકને અંગ્રેજી બોલતો કરીને જ અન્ય

+ (તા. ૨૫-૨-૨૦૧૦ થી તા. ૨૬-૨-૨૦૧૦ Western Regional Language centre (W.R.L.C, Pune) દરમિયાન અને ભાષાવિજ્ઞાન વિભાગ ગુજરાત યુનિ.ના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયેલ રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદમાં 'માતૃભાષા' નું શિક્ષણ અને શિક્ષણની સજ્જતા' વિષય પર સુધારા વધારા સાથે રજૂ કરેલ પેપર.)

* વ્યાખ્યાતા, ગુજરાતી વિભાગ, મ.દે.સમાજસેવા વિદ્યાલય, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

બાળકો કરતાં વધુ ચઢિયાતો-હોશિયાર બનાવવાની વાલીઓની ઘેલછાએ માઝા મૂકી છે. વાલીઓ પોતાની અધૂરપ, અતૃપ્તિ તેમનાં સંતાનોને અંગ્રેજી શીખવી પૂર્ણ કરવા અધીરા થઈ ઊઠ્યા છે. પરિણામે આજે આપણી માતૃભાષાની આવી અવદશા થવા પામી છે. આ સિવાયનાં પરિબળો પણ માતૃભાષાની અવહેલના કરવામાં મોટો ભાગ ભજવતાં જોવા મળે છે. જેમકે, વાલીઓ ગુજરાતી ભાષાની ઉપેક્ષા કરે છે. તેવી જ રીતે બલકે તેનાથી વધારે ઉપેક્ષા માતૃભાષા ગુજરાતીનું શિક્ષણ આપનાર શિક્ષકો કરે છે. એટલું જ નહીં, શિક્ષણક્ષેત્રે ઉચ્ચ પદાધિકારી પદે બિરાજમાન અધિકારીઓ પણ અંગ્રેજી ભાષામાં જ સમગ્ર શિક્ષણ આપવાના આગ્રહી જોવા મળે છે. અરે ! આજે ઉચ્ચ શિક્ષણક્ષેત્રે માતૃભાષા ગુજરાતીને મુખ્ય વિષય તરીકે પસંદ કરનારા વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યે માન-આદર કે લગાવ છે, એવા ભ્રમમાં રહેવાની આપણે જરાય જરૂર નથી. કારણ કે, ગુજરાતી વિષય તદ્દન સહેલો છે. એમ માનીને કેટલાકે તો આ વિષય પર તેમની પસંદગી ઉતારી હોય છે. અર્થાત્ તેમના પસંદગીના વિષયમાં પ્રવેશ ન મળતાં મજબૂરીવશ તેઓએ ગુજરાતી વિષય સ્વીકાર્યો હોય છે.

તાલીમી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં પણ શિક્ષકની તાલીમ લેનાર તાલીમાર્થીઓને માતૃભાષા પ્રત્યે અનુરાગ હોવાને કારણે માતૃભાષાને એક વિશિષ્ટ શિક્ષણપદ્ધતિ તરીકે તેઓ પસંદ કરે છે, એમ આપણે જડબેસલાક નહીં કહી શકીએ. કારણ અન્ય વિષયો કરતાં માતૃભાષા - ગુજરાતી વિષય તેમને સરળ લાગે છે. ઓછી મહેનતે એનો પાઠ આપી શકાશે એવી ભૂલભરેલી માન્યતાઓ તેઓ ધરાવતા હોય છે. એટલે કે હકીકતમાં તેઓને ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યે મૂળથી જ કોઈ લગાવ હોતો નથી.

બીજી બાજુ સ્કૂલકક્ષાએ આ કાર્ય કરી રહેલા કેટલાક શિક્ષકો પણ ગુજરાતી તો પૂર્વ તૈયારી કર્યા વગર પણ વર્ગમાં શીખવી શકાય છે, એવી માન્યતા ધરાવતા હોય છે. તો વળી નીચલી કક્ષાઓમાં શિક્ષકને કોઈ બીજો વિષય ફાવે તેમ ન હોય ત્યારે તેને સહેલો ને સટ ગુજરાતી વિષય ભણાવવાનું કહેવામાં આવે છે. તો વળી કેટલાક ઉત્તમ શિક્ષકો પણ વગર તૈયારીએ ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ આપતા હોય છે. એટલે કે સંદર્ભગ્રંથો, શબ્દકોશો, આવશ્યક શૈક્ષણિક ઉપકરણોનો ઉપયોગ ન કરવો, ભાષા-સાહિત્ય તથા વ્યાકરણના અભ્યાસ પ્રત્યે બેદરકારી દાખવવી, પરિશ્રમ લઈને વિષયને સારી રીતે યોગ્ય ન્યાય આપવાની ફરજમાંથી ચ્યુત થવું વગેરે. માતૃભાષાના શિક્ષકોના આવા વર્તન પાછળ તેમની 'ચાલશે'ની મનોવૃત્તિ કારણભૂત છે. આ મનોવૃત્તિની અસર વિદ્યાર્થી સુધી પહોંચે જ એમાં શંકાને સ્થાન જ નથી. પરિણામે માતૃભાષામાં અપાતું શિક્ષણ પણ દિવસે દિવસે કથળતું જાય એ પણ સ્વાભાવિક છે. એટલું જ નહીં, સમાજમાં શિક્ષણક્ષેત્રે માતૃભાષાના શિક્ષકનો મોભો અંગ્રેજી, ગણિત, વિજ્ઞાનના શિક્ષક કરતાં ઊતરતી કોટિનો ગણાય છે. આમ, ગુજરાતી ભાષાની ખુદ એના શિક્ષકો દ્વારા જ ઉપેક્ષા થતી જોવા મળે છે.

સામાન્યતઃ માતૃભાષાનું શિક્ષણકાર્ય યંત્રવત્ ચાલતું હોય છે. થોડા નવા શબ્દો, પાઠમાં આવતા રૂઢિપ્રયોગો, કેટલાંક વિધાનવાક્યો, કે પંક્તિઓની સમજૂતી આપી દેવી, નિબંધ લખાવવો, કોઈ કોઈ વાર થોડું વ્યાકરણ શીખવવું, આ રીતે માતૃભાષાનું શિક્ષણ સમાપ્ત થઈ જતું હોય છે. તો વળી સ્કૂલકક્ષાએ નીચલાં ધોરણોમાં મુખવાચન અપાય છે. પરંતુ ઉપલાં ધોરણોમાં તો એ જવલ્લે જ અપાતું હોય છે. માતૃભાષાના શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન આવશ્યક હોવા છતાં શિક્ષક કેટલીક વાર તો કૃષ્ણફલક (બ્લૅકબૉર્ડ)નો ઉપયોગ કરવાનું પણ ટાળતા હોય છે.

આજે તો કૉલેજકક્ષાએ પણ વ્યાકરણશિક્ષણ પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવાય છે. કેટલુંક રદ કરી દેવાતું હોય તો કેટલુંક ફાવતું હોય એ જ શીખવાડવામાં આવતું હોય છે. જો કે એ વેળાએ વિદ્યાર્થીઓને પણ શિક્ષકની ઊણપનો ખ્યાલ નથી આવતો તેમ ન કહી શકાય. પરંતુ શિક્ષકની મર્યાદાનો ભોગ આખરે તો વિદ્યાર્થીઓનો જ લેવાતો હોય છે. શિક્ષકની 'ચાલશે'ની વૃત્તિનાં ખરાબ પરિણામ આખરે ઉચ્ચશિક્ષણક્ષેત્રે અભ્યાસ કરતાં

વિદ્યાર્થીઓને ઘણાં વર્ષો પછી પણ ભોગવવાં પડતાં હોય છે. આમ, ગુજરાતી વ્યાકરણ પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓની રસરુચિ જાગૃત ન થતાં વિદ્યાર્થીઓને ક્રમશઃ વ્યાકરણ શીખવા પ્રત્યે અણગમો થતો જાય છે.

ભાષામાં ચોક્કસ પ્રકારની વ્યવસ્થા હોય છે. તેના અક્ષરો નિશ્ચિત મરોડ પ્રમાણે જ લખાતા હોય છે. જેમ કે, 'બાઈ મારો પિયુડો પરદેશ' પંક્તિમાં 'પિયુડો' શબ્દમાં 'યુ' ને બદલે 'પુ' થઈ જાય તો ? એવી જ રીતે 'સાહેબ આયા છે' અહીં સાહેબ 'આયા' નથી એવો અર્થ થાય પણ અહીં ગુજરાતી ભાષક અને સાંભળનાર બંને-એ વાક્યને હળવાશથી લેતા હોય છે. નથી બોલનારને કે નથી સાંભળનારને એ વાક્ય અંગે કોઈ ક્ષોભ થતો. એટલે કે 'આવ્યા' શબ્દનો 'આયા' ખોટો ઉચ્ચાર કરવા બદલ તેમને સ્વમાન ભંગ થતો લાગતો જ નથી. ઉચ્ચ શિક્ષણક્ષેત્રે પણ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ વિભક્તિ પ્રત્યય શબ્દથી અલગ દર્શાવવામાં નાનમ અનુભવતા નથી. એ ભૂલનો એમને અહેસાસ થતો નથી. જોડણીની, અનુસ્વાર વગેરે જેવી તો ઉચ્ચ શિક્ષણક્ષેત્રે પણ અપાર ભૂલો કરનારા વિદ્યાર્થીઓનો આજે પણ તોટો નથી. આમ છતાં નીચલા ધોરણથી માંડીને ઉચ્ચશિક્ષણ ક્ષેત્રે પણ કેટલાક પરીક્ષકો ગુજરાતી વિષયની ઉત્તરવહીઓ તપાસવાના બદલે ઝડપથી કાઢવામાં માનતા હોય છે. પરિણામે વ્યાકરણ-જોડણી વગેરે ભૂલોનું સામ્રાજ્ય નીચલી કક્ષાથી માંડી ઉપલી કક્ષા સુધી યથાવત્ છવાયેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

સમાજમાં માતૃભાષા-ગુજરાતીનું શિક્ષણ અને શિક્ષક બંને ઉપેક્ષિત રહ્યાં છે. તેના માટે મહદ્અંશે ઉપર્યુક્ત કારણો જવાબદાર ઠેરવી શકાય. જો સમાજમાં માતૃભાષા-ગુજરાતીનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું હોય તો પ્રત્યેક ગુજરાતીએ પોતાની જનની સમી માતૃભાષા પ્રત્યે સદ્ભાવ કેળવવો જ પડશે અને એમાં ગુજરાતીનું શિક્ષણ આપનાર શિક્ષકની જવાબદારી સવિશેષ છે. તેણે ઈતર વિષયના શિક્ષક કરતાં પોતાની જાતને ઊતરતી કક્ષાની માનીને લઘુતાગ્રંથિથી પીડાવાની જરૂર નથી. પરંતુ એમાંથી ગુજરાતીના શિક્ષક તરીકેની કાર્યક્ષમતા વધારીને એ ગ્રંથિમાંથી મુક્ત થવાની તાતી જરૂર છે. એ માટે વિદ્યાર્થીઓ અને વાલીઓનો સહકાર મેળવી ગુજરાતી બચાવવા માટેની ઝુંબેશ ઉપાડવી જોઈએ. માતૃભાષાના શિક્ષણકાર્યમાં કુશળતા હાંસલ કરી વિદ્યાર્થીઓની ગુજરાતી બોલવા, શીખવા પ્રત્યે રસ-રુચિ કેળવવી ઘણી આવશ્યક છે. ગુજરાતી ભાષા શીખવા પ્રત્યેની વિદ્યાર્થીઓની પ્રીતિ હાંસલ થવાથી વાલીઓ પણ પોતાનાં સંતાનોની ઈચ્છાનુસાર તેમને ગુજરાતી શીખવા પ્રત્યે વધુ ને વધુ જોતરતાં જશે. ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચારણમાં શિક્ષકે ચીવટ-ચોક્સાઈ રાખવી જોઈએ. કારણ વિદ્યાર્થીઓ માટે તો તેમનો શિક્ષક જ ઈશ્વર હોય છે. વિદ્યાર્થીઓ તો હંમેશાં તેમના શિક્ષકને જ અનુસરતા હોય છે. એટલું જ નહીં, માતૃભાષાના માધ્યમ દ્વારા શીખવતા અન્ય વિષયશિક્ષકો પણ ઉચ્ચારણ બાબતે કાળજી રાખે એવા યોજનાપૂર્વક ઉપાયો વિચારવા જોઈએ. વ્યાકરણકક્ષાની પોતાની ભૂલો-ઊણપો-મર્યાદા શક્ય એટલી દૂર થાય એવા પ્રયાસો ગુજરાતીના શિક્ષકોએ કરવા જ જોઈએ. માતૃભાષામાં સારું ને સાચું શિક્ષણ અપાય તે માટે શિક્ષકો માટે ઓપવર્ગો યોજાવા જોઈએ. એમાં માર્ગદર્શન આપે એવા તજ્જ્ઞો, ભાષાશાસ્ત્રીઓને આમંત્રવા જોઈએ. સપ્તાહમાં અમુક દિવસ જોડણીદિન, અનુસ્વારદિન, સાહિત્યદિન- એમ ઉજવણી કરવાથી પણ માતૃભાષા માટે આવશ્યક વાતાવરણ સર્જી શકાય છે.

વિદ્યાર્થીઓ મૌખિક અભિવ્યક્તિ કે વાચન દરમિયાન તેમજ લેખનકાર્યમાં ભાષાશુદ્ધિ જાળવે :એવો આગ્રહ રાખવો જોઈએ. ગુજરાતી સિવાયના અન્ય વિષયોમાં પણ એ આગ્રહ રાખવો જોઈએ. માતૃભાષાનો શિક્ષક માતૃભાષાને શુદ્ધ સંસ્કારી બનાવવા માટે માતૃભાષા ગુજરાતીની જનની એવી સંસ્કૃત ભાષાનો પણ સારો અભ્યાસી હોવો જોઈએ. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો માતૃભાષાના કુશળ શિક્ષકો હોય તો પ્રાથમિક શાળામાં જ માતૃભાષાનો મજબૂત પાયો નાખી શકાય. જો કે સમાજમાં તેમજ શિક્ષણક્ષેત્રે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોની કોઈ કિંમત હોતી નથી. હકીકતમાં વિદ્યાર્થીનો માનસિક વિકાસ પ્રાથમિક શાળામાં જ વધુ થતો

હોય છે. જો કે આ નાનાં બાળકો સામે પ્રાથમિક શિક્ષકને કામ કરવું એ લોઢાના ચણા ચાવવા બરાબર છે. બાળમંદિરોમાં તો મેડમ મોન્ટેસરી પદ્ધતિને લક્ષમાં રાખીને જ શિક્ષણ આપવું ઉચિત છે. બાળમંદિરમાં તો બાળકોની આંખ, કાન, નાક, હાથ વગેરે પાંચ ઇન્દ્રિયો પર બાળકને સંયમ રાખવા શીખવવાનું હોય છે, જેથી તેઓ જે તે પ્રવૃત્તિમાં એકાગ્રતા કેળવે એ જરૂરી છે. બાળક પાસે લેખનકાર્ય કરાવવાની જરા પણ ઉતાવળ કરવી જોઇએ નહિ. એ રમતાં રમતાં જ્ઞાન મેળવે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. એને અદબ-પલાંઠી ને મોં પર આંગળી રખાવી ખૂણામાં બેસાડી ન દેવાય ! જો કે આ કક્ષાનાં બાળકો સાથે કામ ત્યારે જ લઈ શકાય જ્યારે શાળામાં તેમને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન સાંપડે એવી પ્રવૃત્તિઓ કરાવવામાં આવે. એ પ્રવૃત્તિઓ કરાવવા માટે વિદ્યાર્થીઓને રમતો દ્વારા જ્ઞાન આપવાની સુવિધા હોવી જોઈએ. પૂરતાં સાધનો હોવાં અતિ આવશ્યક છે. બાળકને અબાધિત સ્વાતંત્ર્ય આપવું જરૂરી છે. બાળમંદિરમાં અક્ષરજ્ઞાન કે આંકડાજ્ઞાન આપવાની ઉતાવળ કરવી ઉચિત નથી. પ્રારંભમાં તેની મૌખિક અભિવ્યક્તિ કેળવાય એવા પ્રયાસો શિક્ષકે હાથ ધરવા જોઈએ. એ માટે શિક્ષક અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી શકે. બાળકમાં પડેલી સુષુપ્ત શક્તિઓને બહાર કાઢવાનું કામ શિક્ષકનું જ છે.

આમ, માતૃભાષા ગુજરાતીના શિક્ષકે બાળકોને તેમની વય-કક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણ આપવાની યોજના વિચારવી જોઈએ. પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચતર માધ્યમિક, યુનિવર્સિટીના શિક્ષણક્ષેત્રે કામ કરતા માતૃભાષાના શિક્ષકે-અધ્યાપકે માતૃભાષાનું શિક્ષણ વધુ અસહરકારક બને એ માટે નિષ્ઠાપૂર્વક પ્રયત્નો આદરવા પડશે અને જરૂરી શૈક્ષણિક નૂતન સાધનોનો ઉચિત રીતે ઉપયોગ થાય અને એ રીતે સચોટ ને અસરકારક શિક્ષણ બને એ માટે અવનવીન શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓ, પ્રવૃત્તિઓ વિચારી, યોજી તેના અમલીકરણ માટે શક્ય એટલા બનતા પ્રયત્નો શિક્ષકે-અધ્યાપકે કરવા જોઈએ. તો જ ગુજરાતી સમાજનાં લોકોને આપણે માતૃભાષા તરફ આકર્ષી શકીશું. તેમના સંતાનો વધુ ને વધુ માતૃભાષામાં શિક્ષણ લેતાં થાય એ માટે એ સૌનો સહકાર આવશ્યક છે અને તેમનો સહકાર સાંપડશે તો જ માતૃભાષાનું સ્થાન, મહત્ત્વ, ગૌરવ જળવાશે.

માતૃભાષાના શિક્ષકે શિક્ષણ આપતી વખતે પાયાનાં જે ચાર કૌશલ્યો છે, તેના તરફ તો સવિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ. જેવાં કે, કથન, શ્રવણ, વાચન અને લેખન. આ કૌશલ્યો વિદ્યાર્થીઓમાં કેળવાય એ માટે માતૃભાષાના શિક્ષકે બાળમંદિરથી માંડીને કૉલેજ શિક્ષણ પર્યન્ત પ્રયત્નો જારી રાખવા જોઈએ.

આ કૌશલ્યોની સફળતા માટે પ્રાથમિક શાળામાં નીવડેલા કુશળ શિક્ષકોની આવશ્યકતા છે. નાનાં ભૂલકાંઓનો ઉછેર ગમે તેવા બિનઅનુભવી ઉચ્ચક કે ઓછા પગારે રાખેલા શિક્ષકો યથોચિત રીતે કરી શકે એ બાબત શંકાસ્પદ છે. વળી, પ્રાથમિક શિક્ષણ એ પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીના સમગ્રજીવન ઘડતરના પાયા રૂપ હોય છે. તેથી પ્રાથમિક શાળામાં વધારે પગાર આપીને પણ તાલીમ પામેલા અનુભવી શિક્ષકોને રાખવા જરૂરી છે. તેમને પૂરતો પગાર મળી રહેશે તો તેઓ પાસેથી આચાર્ય કે સંચાલક ધાર્યું કામ લઈ શકશે અને શિક્ષકો પણ દિલથી કામ કરશે. શિક્ષકોએ પણ પગારનું યથાયોગ્ય વળતર ચૂકવવા માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. એમાં કામચોરીને અવકાશ ન જ હોય. જે તે કક્ષા માટે નિશ્ચિત કરેલા હેતુઓ વર્ષને અંતે વિદ્યાર્થીઓમાં અપેક્ષિત પરિવર્તન લાવનારા હોવા જોઈએ. એ અંગેની માતૃભાષાના શિક્ષકે સમયાનુસાર પરીક્ષણ દ્વારા તપાસ કરી લેવી જોઈએ.

સામાન્યતઃ માતૃભાષાના શિક્ષકે શિક્ષણ આપતી વખતે નીચેના જેવા હેતુઓને લક્ષમાં રાખીને શિક્ષણ કાર્ય કરવું જોઈએ. જેવા કે, (૧) વિદ્યાર્થીઓ વિચારવહનના સાધન તરીકે ભાષાજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા શીખે. (૨) વિદ્યાર્થીઓ બોલાયેલું સમજપૂર્વક સાંભળવાની શક્તિ કેળવે. (૩) વિદ્યાર્થીઓ લખાયેલું સમજપૂર્વક વાંચવાની શક્તિ કેળવે. (૪) વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય રીતે બોલીને રજૂ કરવાની શક્તિ ખીલવે. (૫) વિદ્યાર્થીઓ

વિચારોને યોગ્ય રીતે લખીને રજૂ કરવાની શક્તિ ખીલવે. (૬) વિદ્યાર્થીઓ સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારોમાં રસ લેતાં શીખે. ઉપર્યુક્ત છ હેતુઓમાં ૧ થી ૩ હેતુઓ ગ્રહણ કરવા ઉપર ભાર મૂકે છે. ચોથો અને પાંચમો અભિવ્યક્તિ અંગેનો છે. આ છ યે હેતુઓની સિદ્ધિ દીર્ઘકાળ પછી થઈ શકે. વળી કદાચ સંપૂર્ણપણે એ હેતુઓની સિદ્ધિ ન પણ થાય. આ સામાન્ય હેતુઓની સિદ્ધિ તેના વિશિષ્ટ હેતુઓના સમન્વયથી જ થઈ શકે. જેમ કે, વિદ્યાર્થીઓ વિચારવહનના સાધન તરીકે ભાષાજ્ઞાન મેળવતાં શીખે. આ સામાન્ય હેતુના વિશિષ્ટ હેતુઓ જેવા કે વિદ્યાર્થીઓ શબ્દભંડોળ વધારે, રૂઢિપ્રયોગોનું જ્ઞાન વધારે, કહેવતનું જ્ઞાન મેળવે, શુદ્ધ જોડણીનું જ્ઞાન મેળવે, સમાનાર્થી-વિરોધાર્થી શબ્દોનું જ્ઞાન મેળવે, છંદનું જ્ઞાન મેળવે, સંક્ષિપ્તીકરણ કરતાં શીખે, એક જ શબ્દ જુદી જુદી જગાએ મૂકવાથી અર્થભાવમાં ફેરફાર કરતાં શીખે વગેરે. એ જ રીતે વિદ્યાર્થીઓ બોલાયેલું સમજપૂર્વક ધ્યાનથી સાંભળતાં શીખે, સાંભળેલું ઝડપથી ગ્રહણ કરતાં શીખે, ધીરજપૂર્વક સાંભળતાં શીખે, નવા શબ્દો પકડતાં શીખે, વક્તવ્યનો ભાવ સમજતાં શીખે, સાંભળેલું સંદર્ભમાં સમજતાં શીખે, સાંભળેલા મુદ્દાઓનું મહત્ત્વ સમજતાં શીખે, રસપૂર્વક સાંભળતાં શીખે. આમ, શ્રવણ, કથન, વાચન, લેખન એ માતૃભાષા શિક્ષણનાં મહત્ત્વનાં અંગો છે. શિક્ષક જે કથન કરે છે તે વિદ્યાર્થીની વયકક્ષા, અભિરુચિ, રસ-વલણ વગેરેને લક્ષમાં રાખીને કરે છે. શિક્ષકે વર્ગમાં કેટલીક વાર અમુક મહત્ત્વના મુદ્દાને વિશદ રીતે સમજાવવાના હોય છે. જેમ કે, કોઈ પંક્તિની સમજૂતી આપતા હોય કે કોઈ મુદ્દો સમજાવતા હોય ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ બોલાયેલું બરાબર સમજપૂર્વક સાંભળે તો જ શિક્ષકનું કથન સાર્થક થયું ગણાય. ઉદા. તરીકે શ્રેણી આઠમાં 'એક કપૂત કાળું કરે, ઉજ્જવળ બીજો પ્રકાશ. દીપકના બે દીકરા, કાજળ ને અજવાશ.' અહીં વિદ્યાર્થી સમજપૂર્વક સાંભળે, પંક્તિનો ભાવ ગ્રહણ કરે, પંક્તિ રસપૂર્વક સાંભળે એવા વિશિષ્ટ હેતુઓ સિદ્ધ થાય એ અપેક્ષિત છે. એ જ રીતે વિદ્યાર્થીઓ લખાયેલું સમજપૂર્વક વાંચવાની શક્તિ કેળવે, લખાયેલું વાંચવાની યોગ્ય ઝડપ કેળવે, વાચન માટે રસ કેળવે, ઇતરવાચન માટે રસ કેળવે, શિષ્ટવાચન માટે રસ કેળવે, વાંચેલું સમજવાની શક્તિ કેળવે, યોગ્ય પુસ્તકની પસંદગી કરતાં શીખે, વાંચન દ્વારા ભાષાજ્ઞાન વધારે, ઉદા. તરીકે શબ્દભંડોળ વધારે, વિવિધ વાક્યરચના જાણે, રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો સમજે, જાણે અને વાક્યમાં ઉપયોગ કરતાં શીખે, વિચારોમાં તાર્કિક સંબંધ તારવતાં શીખે, સત્યાસત્યને સમજતાં શીખે, તુલનાત્મક શક્તિ ખીલે, નિર્ણય બાંધતાં શીખે, પુસ્તક દ્વારા મહાન વ્યક્તિઓનો સંપર્ક સાધતાં શીખે. નાટકોની હાવભાવયુક્ત વાંચવાની શક્તિ કેળવે. તો વળી હોઠ હલાવ્યા વગર ઝડપથી વાંચન કરવાની શક્તિ કેળવે. પાંચમા ધોરણથી ક્રમશઃ સમજપૂર્વક વાંચવાની શક્તિ વધતી જાય એ શિક્ષકે ધ્યાન રાખવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીને મુખવાચન અને શાંતવાચન બંને કરવાની ટેવ પાડવી જોઇએ. ગદ્ય અને પદ્ય બંનેનું વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચકક્ષાનું વાચન-કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરે અને એ દ્વારા પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઘડતર કરે એ અપેક્ષિત છે.

વિદ્યાર્થીઓ વિચારોને યોગ્ય રીતે બોલીને મૌખિક રીતે રજૂ કરવાની શક્તિ ખીલવે. બોલતી વખતે શુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરે. યોગ્ય સ્વરભાર મૂકીને ભાષા બોલે, હાવભાવપૂર્વક બોલે, ક્ષોભ વિના બોલે, શુદ્ધભાષા બોલે, વિચારો યોગ્યક્રમમાં સ્પષ્ટ બોલે, પ્રવાહી ભાષામાં બોલે, મુદ્દાસર બોલે, સાંભળનારની વયકક્ષાનુસાર બોલે. બોલવામાં ચોક્સાઈનો ગુણ ખીલવે વગેરે જેવા વિશિષ્ટ હેતુઓનો સમન્વય કરવો આવશ્યક છે. માતૃભાષા શિક્ષણનો ઉપર્યુક્ત સામાન્ય હેતુ મહત્ત્વનો હેતુ છે. જો મૌખિક અભિવ્યક્તિનું અંગ નબળું રહી જાય તો વિદ્યાર્થી જીવનમાં ભારે નિરાશા અનુભવે. જો કે માતૃભાષાનું શિક્ષણ આપનારા શિક્ષકનું પોતાનું જ આ અંગ મજબૂત હોવું જ જોઈએ. જો શિક્ષકની પોતાની ભાષા સુંદર, આકર્ષક, સ્પષ્ટ, શુદ્ધ હશે તો અર્ધું કાર્ય તો થઈ ગયું ગણાય. તેથી શિક્ષકની ભાષા વિદ્યાર્થીઓ માટે આદર્શ-નમૂના રૂપ હોવી જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત સઘળા હેતુઓ ઉચ્ચશિક્ષણ ક્ષેત્રે વધુ સારી રીતે સિદ્ધ થાય એવા પ્રયત્નો શિક્ષકે કરવા

જોઈએ. અંગ્રેજી શાસન દરમિયાન ઉચ્ચતર કેળવણીનું ક્ષેત્ર વિસ્તરતું જતું હતું. પરંતુ ગુણવત્તાનું ધોરણ કથળતું જતું હતું. જોકે આજે ભારતમાં ઉચ્ચતર કેળવણીની ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ સ્થિતિમાં એવો કોઇ ધરખમ ફેરફાર થઇ ગયો છે, એમ નહીં કહી શકાય.

યુનિવર્સિટી એ મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રાધ્યાપકોનો બનેલો સમાજ છે. વિદ્યાર્થીઓના બૌદ્ધિક, સાંવેગિક, શારીરિક, હૃદયગંત વિકાસની જવાબદારી સંભાળવી એ યુનિવર્સિટીઓ અને અન્ય ઉચ્ચતર કેળવણીની સંસ્થાઓનું મુખ્ય કાર્ય છે. એ માટે મકાનો, શૈક્ષણિક સાધનો અવશ્ય અગત્યનાં છે. પરંતુ એનાથી વધુ મહત્ત્વનો છે કાર્યક્ષમ અને સંનિષ્ઠ પ્રાધ્યાપકગણ. બધા વિદ્યાર્થીઓનો સર્વાંગીણ વિકાસ સાધવા તેમજ લોકશાહી સમાજમાં વિદ્યાર્થી માતૃભાષા દ્વારા પોતાનું ઉચિત સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સુસજ્જ બને એ લક્ષ્યાંકની સિદ્ધિ ઉચ્ચતર કેળવણી સંસ્થામાં કામ કરતા પ્રાધ્યાપકોની મુખ્ય અભીપ્સા હોવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓની ગર્ભિત શક્તિઓનું સંપૂર્ણ ફલીકરણ થાય એ માટે શિક્ષકો-પ્રાધ્યાપકોએ સંનિષ્ઠ પ્રયાસો કરવા જોઈએ. દરેક વિદ્યાર્થીએ પણ બૌદ્ધિક આદત પાડવી જોઈએ. ઊંડાણથી વિચારણા અને બારીકાઈથી તપાસવાની વૃત્તિ કેળવણી જોઈએ અને સમાજને અનુરૂપ વર્તનનો સ્વભાવ કેળવવો જોઈએ.

માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપતી કૉલેજો, યુનિવર્સિટીઓમાં વિદ્યાર્થી કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓનું નિયોજન-સંચાલન વ્યવસ્થિત થાય એ પણ એટલું જ મહત્ત્વનું છે. છેલ્લા દાયકાઓમાં ઉચ્ચતર કેળવણીનું વિસ્તરણ હરણફાળે થતું રહ્યું છે. આ વિસ્તરણે ઉચ્ચતર કેળવણીની ગુણવત્તાનું ધોરણ કથળાવ્યું છે એમ નિઃશંક પણે કહી શકાય.

માતૃભાષા શિક્ષણ આપતી કૉલેજો-યુનિવર્સિટી કૉલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓમાં અપેક્ષિત પરિવર્તન લાવવા માટે નિશ્ચિત કરવામાં આવેલ અભ્યાસક્રમ તેમજ એ અંગે લેવાતી પરીક્ષાનો હેતુ અને ઉપયોગિતા વિશે માતૃભાષાના પ્રાધ્યાપકો સજાગ રહે તો યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં માતૃભાષાના શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવાનું વધુ સુલભ બની શકે. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ દ્વારા ફક્ત પદવીઓ આપી દેવાથી કે પરિણામો જાહેર કરી દેવાથી અધ્યાપકની ફરજ પૂરી થઈ ગણાતી નથી. પરંતુ પરીક્ષાના પરિણામોમાં ઊંડા ઊતરી એ અંગે માતૃભાષાના શિક્ષકોએ સંશોધન હાથ ધરવાનું છે, જેથી અધ્યાપન, અધ્યયન, અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યપુસ્તકો ક્યાં અને કેવી રીતે સુધારવા એનું ચોક્કસ દિશાસૂચન પ્રાપ્ત થાય.

વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષાના પ્રશ્નો કેમ સમજી શકતા નથી ? જ્ઞાન વગર માહિતીની અભિવ્યક્તિ તે કેવી રીતે કરે છે ? અભિવ્યક્તિ ઉત્તરોમાં ક્યાં ગેરસમજ થાય છે ? વિદ્યાર્થી ખોટી માહિતી ક્યાં આપે છે ? કઈ કઈ બાબતોમાં તેનું જ્ઞાન કાચું છે ? વિદ્યાર્થીઓના ઉત્તરમાં વિશિષ્ટ ગુણો કયા છે ? વિશિષ્ટ ત્રુટિઓ કઈ છે ? તેમાં કયા વિદ્યાર્થીઓના ઉત્તરોમાં સર્જનશક્તિ અને વિકાસને અવકાશ છે ? આ પ્રમાણેના સંશોધનની નિષ્પત્તિરૂપે પ્રાપ્ત થયેલી માહિતી અંગે માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપતા પ્રાધ્યાપકો વચ્ચે ચર્ચા થવી જોઈએ. વિચાર-વિનિમય થવો જોઈએ. શિક્ષણ પદ્ધતિ, અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યપુસ્તકો, શૈક્ષણિક સાધનો, વિદ્યાર્થીઓની અભ્યાસ કરવાની ટેવો અને અધ્યયનની પદ્ધતિઓ, વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન માટે આપવામાં આવતું સાહિત્ય, માતૃભાષાના અધ્યાપકે નિદાનાત્મક અને સુધારાલક્ષી સંશોધનો યુ.જી.સી.ની સહાયથી હાથ ધરવાં જોઈએ.

પ્રશ્નપત્ર માટે બ્લૂ પ્રિન્ટ કે આયોજન પત્ર બનાવવું જોઈએ. સાધારણ રીતે પ્રશ્નપત્રમાં વિકલ્પ પ્રશ્નો આપવા નહીં. તેનાથી પ્રશ્નપત્ર અવૈજ્ઞાનિક બની જાય છે. વિકલ્પ પ્રશ્નો આપવાથી અઘરા લાગતા મુદ્દાઓ વિદ્યાર્થીઓ છોડી દે છે. આથી અધ્યયન ખામી ભરેલું બને છે, જેથી શિક્ષણના ધોરણ પર ઘેરી અસર પડે છે. પરીક્ષામાં નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો ઉપરાંત અનાત્મલક્ષી પ્રશ્નો-ટૂંકા ઉત્તરના પ્રશ્નોનો સારા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ વગેરે જેવી બાબતો માતૃભાષામાં અને માતૃભાષાનું શિક્ષણ આપતા શિક્ષકો-અધ્યાપકોએ

ધ્યાનમાં રાખવી આવશ્યક છે. વળી સ્કૂલ કક્ષાનાં, કૉલેજ કક્ષાનાં વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાનગી ટ્યૂશનોની પ્રથા જે ફૂલીફાલી છે, તે પણ માતૃભાષાના શિક્ષણ માટે ભયજનક ગણી શકાય. એ બાબતને પણ માતૃભાષાના શિક્ષકે નજરઅંદાજ કરવા જેવી નથી.

આમ, સુંદર આકર્ષક મૌખિક અભિવ્યક્તિવાળા શિક્ષક પોતાનાં જ ઉદાહરણથી વર્ગમાં ઘણો સુધારો લાવી શકે છે. 'અધમણ ઉપદેશ કરતાં અધોળ આચરણ વધારે સારું' એ સૂત્ર અત્યારે ચલણમાં ન હોય છતાં શિક્ષકે આ અપનાવવા જેવું છે.

માતૃભાષા ગુજરાતીમાં રહેલ પ્રાદેશિક વૈવિધ્યને કારણે શિષ્ટ ગુજરાતી માતૃભાષા શીખવતી વખતે પ્રાથમિક શિક્ષણના નીચલાં ધોરણોમાં ખાસ કરીને બાળમંદિર કે પ્રથમ દ્વિતીય ધોરણમાં વિદ્યાર્થીને તેની પ્રાદેશિક બોલીમાં ઉચ્ચારણ કરવા દેવાની છૂટ આપવી જોઈએ. જેથી બાળકને ગુજરાતી ભાષા શીખવા પ્રત્યે અરુચિ ન થાય. પરંતુ પછીનાં ધોરણોમાં માતૃભાષાના શિક્ષકોએ માતૃભાષા ગુજરાતીનું વિદ્યાર્થી દ્વારા શુદ્ધ ઉચ્ચારણ થાય એ આગ્રહ રાખવો જોઈએ. વિદ્યાર્થી પોતાના અનુભવોને યોગ્ય શબ્દોમાં સ્વાભાવિક રીતે બોલતાં શીખે. બાળક ક્ષોભ વિના પોતાના વિચારો સરળતાપૂર્વક, મુદ્દાસર, વ્યાકરણશુદ્ધ ભાષામાં સુંદર આકર્ષક મધુર વાણીમાં બોલીને રજૂ કરતો થાય એની કાળજી પણ શિક્ષકે રાખવી જોઈએ.

સાંપ્રત માતૃભાષાની શૈક્ષણિક પરિસ્થિતિને લક્ષમાં રાખીને કહી શકાય કે પ્રાથમિક, માધ્યમિક શિક્ષણ પસાર કરી આવેલા વિદ્યાર્થીઓની જોડણીની ભૂલો, વિભક્તિના પ્રત્યયો શબ્દથી અલગ દર્શાવવાની ટેવ, ઉચ્ચારણ વખતે પ્રાદેશિક બોલીનો પ્રભાવ, ઉચ્ચારણ શુદ્ધિનો મોટેભાગે અભાવ વરતાતો જોવા મળે છે. આને કારણે ઉચ્ચશિક્ષણક્ષેત્રે પ્રવેશેલા કેટલાય વિદ્યાર્થીઓ માતૃભાષાના અધ્યાપક માટે સમસ્યારૂપ બની રહે છે. અગાઉનાં ધોરણોમાં વિદ્યાર્થીની રહી ગયેલી ભૂલોને હાલના તબક્કે ગૌણ ગણી એમની મૌખિક-લેખિત અભિવ્યક્તિનું કરવા ખાતર મૂલ્યાંકન કરીને પ્રથમ કે દ્વિતીય વર્ગ આપી અને જે તે પદવી અર્પણ કરીને તેને સમાજમાં ધકેલી દેવો એ માતૃભાષાના અધ્યાપક માટે કેટલે અંશે વાજબી છે ? એ પ્રશ્ન માતૃભાષાના અધ્યાપકનું હૃદય કોરી ન ખાય તો નવાઈ ગણાય ! એ પ્રશ્નનો ઉકેલ તો જે તે અધ્યાપકે વર્ગશિક્ષણ કાર્ય દરમિયાન પોતાની આંતરિક સૂઝથી જ લાવવાનો રહેશે ! લાવવો તો પડશે જ. નહીં તો માતૃભાષાનું શિક્ષણ કથળતું રહેશે ને પરિણામે આપણી વંદનીય એવી માતૃભાષા સમાજનાં લોકોના પ્રેમ-આદરથી સદાય વંચિત જ રહેશે. એવું કદાપિ ન બને એવી આશા સહ....

Life's but a walking shadow, a poor player that struts and frets his hour upon the stage And then is heard no more : It is a tale Told by an idiot, Full of Sound and fury signifying nothing.

- William Shakespeare.

બૉડી ડીસમૉર્ફિક ડીસઑર્ડર

(Body Dysmorphic Disorder)

◆

ડૉ. પ્રણવ શેલત*

- આ બીમારીમાં દર્દીનું મન તેના શરીરની કોઈ કાલ્પનિક ખામી અંગેના વિચારોમાં જ રોકાયેલું હોય છે. (દા.ત. બેડોળ નાક)
- અથવા ક્યારેક દર્દી તેના શરીરની ખૂબ જ નાની ખામીને તે ખૂબ જ મોટી ખામી છે તેમ માનીને તે અંગે જ વિચારો કરતો રહે છે.
- દર્દી આ વિચારોથી ખૂબ જ માનસિક તણાવ અનુભવે છે.
- દર્દી સામાજિક પ્રસંગોમાં હાજરી આપી શકતો નથી. તથા તેના કામધંધે જવાનું પણ ટાળે છે.
- આ બીમારી યુવાન, પ્રૌઢ તથા વૃદ્ધ દરેક ઉમ્મરની વ્યક્તિમાં જોવા મળે છે.
- આ બિમારીની શરૂઆત મોટે ભાગે ૨૫ થી ૩૦ વર્ષની વય વચ્ચે થતી હોય છે.
- આ બિમારી મોટે ભાગે સ્ત્રીઓમાં જોવા મળે છે.
- આ બિમારીથી પીડાતા દર્દીઓ મોટે ભાગે કુંવારા (unmarried) હોય છે.
- આ બિમારીથી પીડાતા દર્દીઓમાંથી ૯૦% જેટલા દર્દીઓએ ડીપ્રેશનનો અનુભવ જીવનમાં ક્યારેક કર્યો હોય છે. તથા ૭૦ % દર્દીઓ એન્કઝાયટી ડીસઑર્ડર તેમજ ૩૦% દર્દીઓ સાયકોટીક ડીસઑર્ડરથી પીડાઈ ચૂક્યા હોય છે.
- આ બિમારીના દર્દીઓ જાગૃતિના અભાવને લીધે સ્કીન સ્પેશ્યાલિસ્ટ, ફીઝીશ્યન કે પ્લાસ્ટીક સર્જન પાસે વધુ જતા હોય છે. તેથી સાઇકીયાટ્રીસ્ટ પાસે સારવાર માટે જોવા મળતા નથી.

  ક્યારેક આ બિમારીનો દર્દી તેના દેખાવ બાબતે ખૂબ વિચારશીલ હોતો નથી. તો ક્યારેક વધુ પડતાં વિચારોને લીધે દર્દીની લાગણી તથા કાર્યશીલતા પર અસર થાય છે.

કારણો

- આ બિમારી માટે સીરોટોનીન નામનું રસાયણ જવાબદાર હોય છે તેમ માનવામાં આવે છે.
- તદ્ઉપરાંત કેટલાંક કુટુંબોમાં દેખાવ અંગેના જડ નિયમો પાળવામાં આવે છે. જેને લીધે પણ આ બિમારી થતી હોવાની શક્યતા રહેલી છે.

લક્ષણો :

- આ દર્દીમાં સૌથી વધુ (most common) ચિંતા તેમના ચહેરાને લઈને હોય છે. દર્દીનું મન હંમેશા એવા જ વિચારો કરતું હોય છે કે તેનો ચહેરો બરાબર નથી, ખામીયુક્ત છે.
- તદ્ઉપરાંત દર્દી એવો વિચાર પણ કરતો હોય છે કે તેના નાકનો આકાર તથા દેખાવ બરાબર નથી. (misshapen nose)
- ક્યારેક દર્દીની ચિંતાઓ એકદમ વાહિયાત હોય છે તેમજ સમજી ન શકાય તેવી હોય છે. જેમ કે દાઢીનો આકાર. (extreme concern over shape of chin)

---

* Leading Consultant Psychiatrist, Sex Therapist & Deaddiction Specialist, Naroda Patiya, Ahmedabad

- સમગ્ર બિમારી દરમ્યાન દર્દીના વિચારો તેના શરીરના અલગ–અલગ ભાગો પર કેન્દ્રિત થાય છે. તથા સમગ્ર બિમારી દરમ્યાન ચાર ભાગો કે અવયવો પર બદલાતા રહે છે. જેમકે વાળ, નાક, ચામડી, આંખો, માથું, ચહેરો, શરીરનું બંધારણ, હોઠ, દાઢી, દાંત, પગ, કાન, ગાલ, ખભા, વગેરે.
- બધું બરાબર હોવા છતાં પણ દર્દી એવું વિચારે છે કે કંઈક ખામી રહેલી છે.
- અથવા જો મામૂલી ખામી હોય તો દર્દી તે અંગે ખૂબ જ વધુ પડતી ચિંતા કરતો હોય છે. અને તે ખામી તેને ખૂબ જ મોટી લાગવા માંડે છે.
- આ બિમારીના દર્દીને ક્યારેક એવી શંકા જાય છે કે તેના બેડોળ દેખાવને લીધે બધા લોકો તેના વિશે જ વાતો કરે છે.
- અથવા તો લોકો તેના તરફ જ જોયા કરે છે.
- દર્દી અરીસામાં વધુ પડતું જોયા કરે છે.
- ચળકાટવાળી સપાટીથી દૂર રહે છે.
- તથા પોતાની આ કાલ્પનિક ખામીને કપડાથી કે મેક–અપ વડે ઢાંકવાની કોશિષ કરે છે.
- બધા જ દર્દીઓ સામાજિક પ્રસંગમાં જવાનું ટાળે છે.
- તથા કામ પર જવાનું પણ ટાળે છે.
- ત્રીજા ભાગના દર્દીઓ આ બિમારીને લીધે ઘરમાં જ રહે છે. કારણ કે તેમને લોકો શું કહેશે તેની ચિંતા હોય છે.
- પાંચમા ભાગના દર્દીઓ આત્મહત્યાનો પ્રયાસ કરે છે.
- આ દર્દીઓમાં ક્યારેક ડીપ્રેશન તથા એન્કઝાયટી ડીસઑર્ડર (anxiety Disorder)નાં ચિહ્નો પણ જોવા મળે છે.
- દર્દીના કુટુંબમાં કોઈ સભ્યને ડીપ્રેશન અથવા ઓબ્સેસીવ–કમ્પલઝીવ ડીસઑર્ડર અથવા અન્ય કોઈ માનસિક બિમારી હોઈ શકે છે.
- આ બિમારીના દર્દીમાં ક્યારેક ઑબ્સેસીવ કમ્પલઝીવ પર્સનાલીટી ડીસઑર્ડર, સ્કીઝોઈડ (Schizoid) પર્સનાલીટી ડીસઑર્ડર તથા નારસીસીસ્ટીક (Narcissistic) પર્સનાલીટી ડીસઑર્ડરના ચિહ્નો પણ જોવા મળે છે.
- આ બિમારી ધીમે ધીમે શરૂ થાય છે.
- દર્દીની કાર્યશીલતાને અસર થતાં દર્દી ફિઝિશ્યન અથવા પ્લાસ્ટિક સર્જનની મુલાકાત લે છે.
- વચ્ચે વચ્ચે આ બિમારીનાં ચિહ્નોની તીવ્રતા ઓછી પણ થઈ જાય છે.
- જો સારવાર ન કરવામાં આવે તો આ બિમારી લાંબા ગાળાની થઈ જાય છે.

સારવાર

- આ દર્દીની સારવાર સર્જન, સ્કીન સ્પેશિયાલિસ્ટ, ડેન્ટિસ્ટ કે ફિઝીશિયન પાસે કરવાથી સફળતા મળતી નથી.
- આ બિમારીની સારવાર દવા દ્વારા કરવામાં આવે છે જેમાં ક્લોમીપ્રામીન, ફ્લૂયોઝોટીન તથા પેરોક્ઝીટીન ઉપયોગી દવાઓ છે.
- દર્દીને ડીપ્રેશન કે અન્ય કોઈ માનસિક તકલીફ હોય તો દવા દ્વારા અથવા સાયકોથેરાપી દ્વારા તેની સારવાર કરવામાં આવે છે.

મહાભારત એક : વાતાયન અનેક

(અવલોકન)

◆

ડૉ. શાન્તિકુમાર એમ. પંડ્યા*

મુંબઈની જાસુદબેન એમ. એલ. સ્કૂલ પ્રત્યેક વર્ષે વિવિધ વિષયોને કેન્દ્રમાં રાખી એક સપ્તાહના જ્ઞાનયજ્ઞનું આયોજન કરે છે. ૨૦૦૯ની ૧૧મી ડિસેમ્બર થી ૨૦મી ડીસેમ્બર સુધી ''મહાભારત''ને કેન્દ્રમાં રાખી જે જ્ઞાનોત્સવ યોજાયો એના સ્થાયી સ્મરણરૂપે ''મહાભારત : થ્રુ મેની વીન્ડોઝ'' નામનો એક લેખસંગ્રહ મુંબઈ સ્થિત ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી દ્વારા પ્રગટ થયો છે. ઉત્સવ દરમ્યાન ભાવકોને પ્રાપ્ત થયેલો તત્કાલીન આનંદ વ્યાપક વાચક વર્ગ સુધી વિસ્તરે અને મહાભારત ને વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી મૂલવવાનો બહુશ્રુત વિદ્વાનોનો પુરુષાર્થ સાર્થક થાય એ સદાશયથી આ લેખસંગ્રહરૂપી પુષ્પગુચ્છ તૈયાર કરવામાં આવેલો છે એવું પ્રાક્કથન, આ લેખસંગ્રહના સંપાદકો શ્રી સુરેશ દલાલ અને કલ્લોલિની હજરતે કર્યું છે. માત્ર બુકે નહિ પણ બુક સમર્પિત હઝરત કરવાનો આ ઉપક્રમ પ્રશંસનીય છે.

સમાજનાં સાહિત્યિક, શૈક્ષણિક અને સંસ્કારવર્ધક ક્ષેત્રોમાં મૂલ્યવાન સેવા આપનારા ઘણા બહુશ્રુત વિદ્વાનોએ, એમને કરવામાં આવેલી વિનંતીના પ્રતિસાદરૂપે, પોતપોતાના દૃષ્ટિકોણથી મહાભારતને મૂલવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, જે આ ગ્રંથના પ્રથમભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. બીજા ભાગમાં મહાભારતને આધારે રચાયેલાં બે જાણીતાં સંસ્કૃત એકાંકીઓનો બે વિદેશી વિદ્વાનોએ કરેલો અનુવાદ રજૂ થયો છે. એ પછી કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં ત્રણ કાવ્યોનો એમણે પોતે કરેલો અનુવાદ રજૂ થયો છે. આ ઉપરાંત મહાભારતનાં કેટલાંક પ્રધાનપાત્રોને લગતાં અન્ય કાવ્યોનો અનુવાદ અને છેલ્લે શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધીનું આપણા સાંસ્કૃતિક મહાકાવ્યો વિશેનું એક ઉદ્ધરણ અને શ્રી ક.મા. મુનશીએ દર્શાવેલ મહાભારતની મહત્તાનું વિધાન ગ્રંથસ્થ થયું છે.

મહાભારતને પોતાની નજરે મૂલવવા માટે જ વિદ્વાનોને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું છે તે બધા જ પોતપોતાના ક્ષેત્રના મહારથીઓ છે. પુસ્તકના અંતભાગમાં પ્રત્યેક લેખકનો ટૂંકો છતાં સ્પષ્ટ અને પ્રસ્તુત જણાય એવો પરિચય નિઃશંકપણે એમની વિદ્વત્તા અને અધિકારિતા દર્શાવે છે. એમાં સાક્ષરો, કેળવણીકારો, પ્રાધ્યાપકો, અધ્યાપકો, શિક્ષકો, મહાભારત સાથે કામ પાડનારા મોટા ગજાના નાટ્ય અને ફિલ્મનિર્માતાઓ અને જાણીતા રંગકર્મીઓ છે. બધાએ પોતાને જે કારણે મહાભારત ગમ્યું છે તે વાત યોગ્ય રીતે નોંધી છે અને મહાભારતના મહત્ત્વને દર્શાવ્યું છે, એટલે મહાભારતની પ્રશસ્તિ કેન્દ્રસ્થાને રહી છે.

કોઈ એક અતિપ્રસિદ્ધ અને જનજીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયેલા પ્રશિષ્ટ ગ્રંથ અને એમાં પણ એક વિરાટ સાંસ્કૃતિક મહાકાવ્ય વિશે પોતાનો અભિપ્રાય રજૂ કરવાનું કહેવામાં આવે, અને તે પણ કોઈ સ્પષ્ટ વિષય આપ્યા વિના, બાંધ્યાભારે મૂલવણી કરવાનું કહેવામાં આવે ત્યારે તે કૃતિ વિશેની અતિપ્રચલિત વિગતોની ભરમાર અને વારંવારની પુનરુક્તિઓ અનિવાર્યપણે આવે જ. અલબત્ત અહીં લેખકોને સ્પષ્ટ રીતે પોતાનો આત્મલક્ષી દૃષ્ટિકોણ જ રજૂ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું હશે તો પણ મહાભારત વિશેની સર્વવ્યાપક વિગતો કે માહિતી આપવાના પ્રલોભનથી મોટા ભાગના લેખકો બચી શક્યા નથી. પ્રત્યેક લેખ વાંચતાં પ્રથમ નજરે જ જણાય કે આ લેખોમાં મહાભારતના કદ, એની સર્વગ્રાહિતા કે એની વેધક વાસ્તવિકતાને લગતાં

★ નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ, સેંટ ઝેવિયર્સ કૉલેજ, અમદાવાદ-૯

પુરોગામી અભ્યાસીઓનાં અવલોકનો, ઉદ્ધરણો અને વિવેચનોનું ભારોભાર ચર્વિત ચર્વણ થયું છે. મહાભારતના કોઈ પણ પરિચયાત્મક પુસ્તકમાં પ્રથમ પદે જ પ્રાપ્ત થાય એવી વિગતો જેવી કે धर्मे व्यर्थ च ... यन्नेहाति न तत्क्वचित्, यन्न भारते तन्न भारते જેવાં ઉદ્ધરણો અહીં ગ્રંથસ્થ થયેલા સાડત્રીસ લેખો પૈકી મોટાભાગના લેખોમાં ગ્રંથપ્રશસ્તિરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. મહાભારતનું કદ યુરોપનાં બે વિશ્વવિદિત મહાકાવ્યો 'ઇલિયડ' અને 'ઓડીસી' કરતાં અનેકગણું છે એ હકીકત, મહાભારત માનવમનમાં ચાલતાં બે સદ્-અસદ્ તત્ત્વોની કથા છે અથવા મહાભારતમાં ધર્મ-અધર્મનું ધ્રુવીકરણ છે એવાં પુરોગામી વિદ્વાનોનાં તારણો અનેક લેખોમાં પુનરુક્ત થયાં કર્યાં છે. કેટલાક લેખકોએ મહાભારતને એકલવ્ય, કર્ણ, કૃષ્ણ કે દ્રૌપદીને જ કેન્દ્રમાં રાખી મૂલવ્યું છે, તો વળી કેટલાકને યુધિષ્ઠિરનો અર્ધસત્ય બોલવાના પ્રસંગ, દ્રૌપદી-વસ્ત્રહરણનો પ્રસંગ કે શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધ દરમિયાન આચરેલી યુક્તિપ્રયુક્તિઓની માત્ર ઉપલક દૃષ્ટિએ ચર્ચા-વિચારણા રજૂ કરી છે. મોટા ભાગના લેખોમાં લેખકોએ પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા છે પણ જે તે ઘટનાઓ પાછળનો મહાભારતનો મર્મ કે કૃષ્ણના તથાકથિત અધર્મ પાછળનો એમનો બૃહદ્ધર્મને સાચવવાનો દૃષ્ટિકોણ જે રીતે રજૂ થવો જોઈએ એ થયો નથી. મહાભારત પાત્રપ્રધાન છે કે ઘટનાપ્રધાન ? જેવા પ્રશ્નોનું સુપેરે નિરૂપણ થયું નથી. એક લાખ શ્લોકોના મહાર્ણવ જેવો ગ્રંથ લેખકો વાંચી ન શકે તો પણ અનેક મર્મજ્ઞો, સંશોધકો અને વિવેચકોએ જે વિચારો રજૂ કર્યા છે એને આધારે વિવાદાસ્પદ બાબતોમાં એમનો પોતાનો મત તો અવશ્ય રજૂ કરી શકે. લેખોનું આકલન કર્યા પછી એવું તારણ નીકળી શકે કે મહાભારતને સ્વલક્ષી દૃષ્ટિકોણથી મૂલવવાનો આયોજકોનો સદાશય મહદંશે ફળીભૂત થયો નથી.

કેટલાક લેખકોએ મહાભારતની ચર્ચામાં જે કેટલાંક અંગત અસંગત, અપ્રસ્તુત કે અતિશયોક્તિપૂર્ણ વિધાનો કર્યાં છે તે વિવાદાસ્પદ છે. દા.ત. પ્રથમ લેખમાં જે ઉત્કલ યુનિવર્સિટીમાં મનોવિજ્ઞાન અને શિક્ષણમાં પ્રાધ્યાપિકા ડૉ. પ્રતિભા રે એવું વિધાન કરે છે કે ભારતમાં સંસ્કૃત, પાલી કે પ્રાકૃત ક્યારે પણ બોલાતી ભાષા ન હતી. સંસ્કૃત એકકાળે બોલાતી ભાષા હતી કે કેમ એ બાબતને ઘડીભર બાજુએ રાખીએ તો પણ પાલી અને પ્રાકૃત કે જેને ભગવાન બુદ્ધ કે મહાવીરે બોલાતી ભાષા જાણીને પોતાના ધર્મોપદેશ માટે પસંદ કરી હતી એ મહાન તથ્યની ઉપેક્ષા કેવી રીતે થઈ શકે ? વળી લેખિકાએ લેખના મોટા ભાગમાં ઊડિયા ભાષાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસની વાત કરી તે ભાષા ''સંસ્કૃતનિરપેક્ષ વિકસી છે'' એવા એમના વિધાનમાં તથ્ય હોય તો પણ તે મહાભારતના વિષય સાથે તદ્દન અસંગત અને અપ્રસ્તુત છે. આ ઉપરાંત મહાભારતના સારરૂપે એમણે ''માનવ માત્ર યુદ્ધ અને લોહિયાળ કતલો માટે જ જીવ્યો છે'' એવું વિધાન પણ આત્યંતિક છે. એમણે પોતે વર્ણવેલી માનવજાતની સિદ્ધિઓના સંદર્ભ અને દ્રૌપદી જેવી પીડિતા પણ ફરી ફરીને આ ભૂમિ પર પુનર્જન્મ ઈચ્છે છે એવું એમનું વિધાન એમના પ્રથમ વિધાન સાથે જ ટકરાય છે અન તેથી જ અપ્રતીતિકર બની રહે છે.

પ્રસાર ભારતીના એક સમયના અધ્યક્ષ અને ઇલસ્ટ્રેટેડ વીકલીના પૂર્વ તંત્રી શ્રી એમ.જી.કામઠે મહાભારતના કેટલાક આરૂઢ વિદ્વાનો સુખઠણકર અને બીજાઓના મતો ટાંકી શ્રીકૃષ્ણના યુદ્ધભૂમિ પરના વિવાદસ્પદ વર્તન અને વ્યવહારની ચર્ચા છેડી છે. મેનેજમેન્ટ ગુરુ ગુરુચરણ દાસે શ્રીકૃષ્ણે ''Master trickster'' તરીકે અને મહાભારતની સમીક્ષિત આવૃત્તિના પ્રધાન સંપાદક સુખઠણકરે શ્રીકૃષ્ણને "A cynic" તરીકે ઓળખાવ્યા છે. એમના મતોનો પ્રતિવાદ કર્યા વિના શ્રી કામઠે શ્રીકૃષ્ણનાં જ ગીતમાંનાં એમનાં પોતાના ઉચ્ચારણો ''अवजानन्ति माम् मूढाः'' શ્લોક ઉદ્ધૃત કરી આપણે કૃષ્ણનું મૂલ્યાંકન કરનાર કોણ ? એમ કહી કૃષ્ણવ્યવહારને સમજવો દુષ્કર છે એમ સૂચવ્યું છે.

ઉજ્જવળ શૈક્ષણિક કારકિર્દી અને મોટું પદ છોડીને સંન્યસ્ત સ્વીકારનાર વેદાન્તી સ્વામી પાર્થસારથિએ

પુરોગામીઓએ પ્રસ્તુત કરેલા પ્રશ્નોનો જવાબ આપી મહાભારતની દુન્વયી વાર્તાથી ઉપર ઊઠી રામાયણ અને મહાભારત નિર્દિષ્ટ સત્ય કે જે માનવજગતને મહાભારતનો સંદેશ છે એ પર ભાર મૂકવાનો અનુરોધ કર્યો છે.

દિલ્હી યુનિ.નાં ઇતિહાસ વિષયનાં પૂર્વ પ્રાધ્યાપિકા અને અનેક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલાં ડૉ. અપર્ણા બાસુના મતે મહાભારત એમને બે રીતે સ્પર્શ્યું છે : ૧. એ ઘણા નૈતિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે. ૨. ધર્મ એમાં કેન્દ્રસ્થાને છે. અલબત્ત વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં ધર્મનો નિર્ણય તો વ્યક્તિના અંતરાત્માનો અવાજ હોઈ શકે અને ધર્મનિર્ધારણનું કામ ઘણું અઘરું છે, એમ પ્રતિપાદિત કર્યું છે, જાણીતાં કેળવણીકાર, ફિલ્મ નિર્માત્રી અને દસ્તાવેજી ચિત્રો માટે લાઇફ ટાઈમ એચીવમેંટ ઍવોર્ડ પ્રાપ્ત કરનાર શ્રીમતી વિજ્યા મૂલેએ મહા.માંથી એમને ગીતા અને સ્ત્રીપાત્રો ગમ્યાનું નોંધ્યું છે. આ ઉપરાંત તિલકના ''ગીતારહસ્ય'' અને મહાશ્વેતા દેવીએ એમની એક વાર્તા (નામ યાદ રહ્યું નથી એવી નોંધ) માં મહાભારતનું વ્યાપક અર્થઘટન ગમ્યાની વાત કરી છે. મહાભારતના સ્ત્રીપર્વમાં આવતી વાર્તા કેન્દ્રમાં ભવાટવિમાં ભૂલો પડેલો બ્રાહ્મણ વિકરાળ વાસ્તવિક્તાઓ વચ્ચે પણ વિષયસુખની ઝંખના રાખે છે એનો અને હૉલેન્ડના એક ફિલ્મ નિર્માતા જહૉન વૉન દર ક્યુકે બનાવેલી ઉત્તમ ફિલ્મ ''Eye above the wall'' નો હવાલો આપી તેઓ નોંધે છે

"The Mahābhārata tells a story which is dark, tragic and terrible as our story today.... but in the Mahābhārata there is constant appeal to a positive attitude. A way of living in this world in a catastrophic predicament without ever losings contact with what ecnables man to live and fight on in a positive way....that is why Mahābhārata is something to be heard today."

મુંબઈના જાણીતા સ્થપતિ અને શિક્ષણવિદ્ કાપડિયાએ મહાભારતની કથાને રૂપકો અને પ્રતીકાત્મક માની કેટલાંક મૂલ્યબોધ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને મહાત્મા ગાંધીને યુધિષ્ઠિર કે ઓબામાને અર્જુન ગણાવી એની પ્રસ્તુતતા દર્શાવી છે.

મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રપૌત્ર અને જાણીતા કર્મશીલ શ્રી તુષાર ગાંધીએ સ્વાભાવિક રીતે જ એમના લેખનો પ્રારંભ મહાત્મા ગાંધીજીના મહાભારતની પ્રશસ્તિ કરતાં ઉદ્ધરણોથી કર્યો છે. જો કે એમણે એમના લેખનો મોટો ભાગ દ્રોણના અનુગ્રહથી વંચિત રહેલા એકાંકી આદિવાસી એકલવ્યના વૃત્તાન્તનું વિવરણ કરી સમાજના વંચિતો તરફની એમની સહાનુભૂતિ પ્રગટપણે રજૂ કરી છે.

પ્રશ્નોતરી તૈયાર કરવા માટે અત્યન્ત જાણીતાં થયેલાં શ્રીમતી અમી ગોરડિયાએ એમનો લેખને અંતે એક જ વાક્યમાં પોતાનો દષ્ટિકોણ રજૂ કરતાં નોંધ્યું છે :

'To me, it truly stands for a single monumental work on the nature of man and his thought",

જાણીતા ફિલ્મ નિર્માતા અને પ્રસિદ્ધ નિર્દેશક શ્રી વિક્રમ ભટ્ટે મહાભારતને પૂરા બૌદ્ધિક અભિગમથી મૂલવતાં કહ્યું છે, 'Mahābhārata is simply not just a story, it is in fact a philosophy of life and a philosophy that if we understand we can fight all the internal battles that range within as every day." મહાભારતમાં આપણા અંતરમાં રોજ રોજ ખેલાતા કુરુક્ષેત્રની કથાનું જ નિરૂપણ છે એવું એમણે તારણ તારવ્યું છે.

મૂળે માઇક્રોબાયોલોજી અને વ્યવસ્થાપન વિદ્યાનાં વિદુષી શ્રીમતી જયા રાવે પણ પોતાના વિસ્તૃત નિબંધમાં મહાભારત સદ્-અસદ્ વચ્ચેના સંઘર્ષની કથા છે એ બાબત પ્રતિપાદિત કરી છે.

મુંબઈના જાણીતા ટેલીવિઝન સીરિયલોના નિર્માતા, નિર્દેશક, નટ અને રંગકર્મી શ્રી સુશેન ભટનાગરે

મહાભારતને અપ્રતિમ મહાકાવ્ય ગણાવી એની સર્વગ્રાહિતા, સંકુલતા અને સંપૂર્ણતા, ગણાવી આવું મહાકાવ્ય મેળવવા માટે નસીબદાર બનેલા ભારતીયોને અભિનંદ્યા છે. મહાભારત ધર્મમૂલ ગ્રંથ છે પણ એ કોઈ એક સંપ્રદાયનો ધર્મ નથી એમ દર્શાવી પ્રતિપાદિત કર્યું છે કે "It is in fact the way of life" for all mankind.

ભારતીય વિદ્યાભવનની વ્યવસ્થાપનની તાલીમ આપતી સંસ્થામાં અધ્યાપન કરતા શ્રી ગૌતમ વી. દેસાઈએ મહાભારત વિશેની ખૂબ જાણીતી માહિતીઓ પ્રારંભમાં પ્રસ્તુત કરીને મહાભારતમાં આવતી શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિની ચર્ચામાં જ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે, જેથી મહાભારત વિશેના એમનાં અભ્યાસમૂલક તારણો પ્રાપ્ત થતાં નથી.

મહાભારતની વિશ્વવિદિત ટેલીસીરિયલ મહાભારતથી જાણીતા થયેલા શ્રી રવિ ચોપરાએ મહાભારત પરના એમના લઘુલેખમાં મહાભારતના કથાનકની ભારોભાર પ્રશંસા કરી મહાભારત સીરિયલના નિર્માણને એમના જીવનનો સુખદ અનુભવ ગણાવ્યો છે અને એ કામ કરવા બદલ પોતાના સૌભાગ્યની પણ પ્રશંસા કરી છે.

વાર્તાલેખન અને દિગ્દર્શન વગેરેથી ભારતીય સિનેમામાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કરનારા શ્રી ઓ.પી. દત્તાનો લેખ સાવ સામાન્ય સ્તરનો છે. એમણે મહાભારતની વાર્તા વિશે જ થોડું થોડું લખી ઉર્વશીના પ્રલોભન સામે પુત્ર બની ઊભા રહેનાર અર્જુનના વૃત્તાન્તે એમને આકર્ષ્યા છે અને મહાભારત કલા નહિ પણ યુદ્ધની નિરર્થકતા પ્રગટ કરતું કાવ્ય છે એમ તેઓ નોંધે છે.

બી.આર.ચોપ્રાની મહાભારત પરની ટી.વી. સીરિયલમાં ભીષ્મ પિતામહનું પાત્ર ભજવનાર ટી.વી. કલાકાર મુકેશ ખન્નાએ એમના લેખમાં મહાભારતના આ જાજરમાન પાત્રને ભજવવાની તક મળી એ માટે આનંદ વ્યક્ત કરી કેટલાંક સુખદ સ્મરણો તાજાં કર્યાં છે. એ જ રીતે એજ સીરિયલમાં કર્ણનું પાત્ર ભજવનાર પંકજ ધીરે પણ પોતાને બડભાગી માની મહાભારત વાંચવાનો સહુને અનુરોધ કર્યો છે.

ફાયનાન્સ અને બેકીંગ ક્ષેત્રે ચાર ચાર દાયકાની અવિરત સેવા આપનારાં અને કૉર્પોરેટ ક્ષેત્રમાં સક્રિય એવાં સુશ્રી તર્જની વકીલે મહાભારતને "Fascinating book strewn with wisdom in every episode" કહીને નવાજ્યું છે. વેદાન્ત, યોગ, સંસ્કૃત અને ધ્યાન તેમજ કુશળ પિઆનીસ્ટ તરીકે જાણીતાં શ્રીમતી નીલોફર ગિરિએ એમના લેખમાં મહાભારત વિશેની લગભગ સર્વવિદિત બાબતો પુનરુક્ત કરી છે. વળી એમણે મહાભારતનો સમય ઈ.સ. પૂર્વે ૩૮૦ થી ઈ.સ. ૩૦૦ બતાવ્યો છે તે પણ ખોટો છે. મહાભારતને સમજવા માટે વૈદિક વેલ્યુ સીસ્ટમનું પર્યાપ્ત જ્ઞાન જરૂરી હોવાનું જણાવ્યું છે પણ પોતાના આ મંતવ્યને વિસ્તારથી સમજાવ્યું નથી.વૈદિક જીવનમૂલ્યોના અભયારણ્ય માટેનો એમનો અભિનિવેશ અહીં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

મહાભારત અને કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં તત્ત્વોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરનાર અને લેખિકા ડૉ. જ્યોત્સનાએ પાશ્ચાત્ય કવિઓ મિલ્ટન અને વર્ડ્ઝવર્થ વ.ના વિધાનો ઉદ્ધૃત કરી એની સમાંતરે મહાભારતના જીવનદર્શનને સમજાવ્યું છે. એમને મતે "It is the moving story of life, how to live and also how to live when the end is near".

ગુજરાતી વિષયનાં અધ્યાપિકા ડૉ. નિરંજના જોશીએ એમના લેખમાં દ્રૌપદીને કેન્દ્રમાં રાખીને જ પોતાને મન મહાભારત શું છે એ વાતને સીમિત કરી ''નારી વાદી પ્રતિબદ્ધતા'' તરફનો એમનો ઝોક સ્પષ્ટ કર્યો છે.

જાણીતા શિક્ષણવિદ અને વિચારશીલ દુષ્યન્ત પંડ્યાએ એમના લેખમાં બાળપણમાં મહાભારતની

વાર્તા સાંભળ્યાનાં સંસ્મરણોની વાત કરી છે. દેશની સાંપ્રત સ્થિતિ તરફ લેખકે ખેદ વ્યક્ત કર્યો છે. મહાભારતની કથાને એમણે ધર્મની નિષ્ફળતાની કથા કહી છે એ વિધાન ચિંત્ય છે. મહાભારતમાં ધર્મ-અધર્મનું ધ્રુવીકરણ છે અને અંતે તો મહાભારતકારને **यतो धर्मः ततो जयः**નો સિદ્ધાંત જ પ્રતિપાદિત કરવો છે; એટલે એમના વિચાર સાથે સમ્મત થવું મુશ્કેલ છે. મહાભારતના રાજકારણની વાત લખવાને બહાને એમણે સાંપ્રત રાજકારણ અને રાજકારણીઓની ઝાટકણી કાઢવાની એમને પ્રિય એવી તક ઝડપી છે. યુધિષ્ઠરે યુદ્ધભૂમિ પર દ્વિઅર્થી વચનો કહ્યાં હતાં એ વાત એમણે ગતાનુગતિકતાથી પ્રેરાઈને લખી છે, યુધિષ્ઠિર દ્વિઅર્થી બોલ્યા જ ન હતા. એમણે હાથી હણાયો એમ જ કહ્યું હતું, માત્ર એ ધીમેથી કહ્યું હતું એટલું જ. ઘણા વિદ્વાનો યુધિષ્ઠિર સાથે પર્યાયરૂપ બનેલા "**नरो वा कुंजरो वा**" વિધાનને આધારે આવું લખે છે પણ મૂળ મહાભારતમાં શું લખ્યું છે તે ચકાસવાની તસ્દી લેતા નથી, એ આ લેખસંગ્રહમાં પણ ઘણીવાર જોવા મળ્યું છે. લેખકે "ગ્રીક મહાકાવ્યમાં નૈતિક મૂલ્યો જેવું કશું હતું જ નહિ" એવું જે વિધાન કર્યું છે તે પણ "મહાભારતમાં ધર્મની નિષ્ફળતા છે" એવા જ એમના વિધાન જેવું વિવાદસ્પદ બને એવું છે.

જાસુદબેન એમ.એલ.સ્કુલનાં શિક્ષિકા સુશ્રી ડોરીસ સલ્ધાનાએ એમના નાના છતાં અર્થસભર લેખમાં મહાભારત તરફની એમની પ્રીતિ સયુક્તિક શબ્દોમાં પ્રગટ કરી છે. એમણે નોંધ્યું છે

The Mahābhārata offers an insight into every aspect of life, it entertains, educates and enlightens. It is probably the best documented struggle of good v/s evil with good ultimately victorious,

'સરફરોશ', 'બાબર' જેવી કેટલીક ફિલ્મોના દિગ્દર્શક શ્રી આશુ ત્રિઆને મહાભારત એમાંના બે તત્ત્વજ્ઞાનને આધારે ગમ્યું છે. એમણે મહાભારતના મહાયુદ્ધના મૂળમાં દ્રૌપદીએ મયસભામાં ભટકાઈ પડેલા દુર્યોધનને "અંધનો પુત્ર તે અંધ" એ શબ્દો કહ્યા એ વાત ગણાવી છે અને દ્રૌપદી આ શબ્દ ન બોલી હોત તો આ મહાસંગ્રામ થયો જ ન હોત એથી ક્યારે પણ અપ્રિય વચન બોલવું નહિ એવા મૂલ્યબોધને પ્રથમ ઉપદેશ ગણાવ્યો છે. બીજા તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે એમણે એમ જણાવ્યું છે કે યુદ્ધથી કોઈપણ પ્રશ્નનો ઉકેલ આવે નહિ. કોઈ ઉપાય ન બચે ત્યારે પણ યુદ્ધનો નિર્ણય કૌરવો જેવા યુદ્ધખોરોનો સમૂળો વિનાશ નોંતરે છે. દ્રૌપદીના વચનને લેખકે યુદ્ધનું મૂળ ગણ્યું છે. પણ મહાભારતમાં દ્રૌપદી આ શબ્દો બોલી જ નથી એટલે લેખક પણ સમાજમાં વ્યાપક એવી ગતાનુગતિકતાથી જ દોરવાયા છે એમ કહેવું પડે. જો કે લેખક લેખને અંતે "Mahābhārata is far beyond these two philosophies" વિધાન કરી એમના પોતે તારવેલા સિદ્ધાંતોનું પોતે જ ખંડન કરી નાખ્યું છે. અને "સન્ડે ઓબ્ઝર્વર"માં ટી.વી. કીટીક તરીકે અને પોતાની તીખી કૉલમોથી વિવાદાસ્પદ બનેલા શ્રી અનિલ ધારકરે મહાભારત કરતાં રામાયણ એમને વધારે પસંદ છે એમ જણાવ્યું છે અને મહાભારત એની સંકુલ કથા, હિંસાચાર અને કૃષ્ણના પાંડવતરફનો પક્ષપાત વ. કારણોને લીધે પસંદ નથી એમ કહ્યું છે. ક્રિકેટની પરિભાષામાં કૃષ્ણને એક એમ્પાયર તરીકે પક્ષપાતી વલણ દાખવવા બદલ નિંદ્યા છે. કૃષ્ણ અને એમના ધર્મસંસ્થાપનના યુગકાર્યને પૂરા પરિપ્રેક્ષ્યમાં જાણ્યા વિના આ પ્રકારનું એમનું બાલીશ વિધાન ખરેખર એમણે પોતે નોંધ્યું છે તેમ "I speak through a child's mind" વિધાનને જ યથાર્થ ઠરાવે છે.

વિજ્ઞાપનો માટે સંગીતનું નિદર્શન કરનારા શ્રી રોનિત ચેટરજીએ મહાભારત વાંચ્યા વિના માત્ર ઉપલક કથાશ્રવણને કારણે શ્રીકૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિરની ટીકા કરી છે જ્યારે મહાપ્રસ્થાનની વિગતોને અપ્રતીતિકર અર્થઘટનો કરી અન્યાય કર્યો છે.

વિજ્ઞાપન સામયિકોમાં ફોટોગ્રાફી માટે અનેક રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર અને નોંધપાત્ર દસ્તાવેજી ચિત્રોનું નિર્માણ કરનાર શ્રી રફિક ઇલિયાસ મહાભારતને અંતે ધર્મનો વિજય થાય

છે એમ સ્વીકારે છે. પણ એ પ્રાપ્ત કરવા શ્રીકૃષ્ણની ભૂમિકાના સંદર્ભમાં ધર્મ જ ત્યજી દેવાયો હોવાનું લાગે છે. એમણે પણ કૃષ્ણની ભૂમિકાને એના પૂરા પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂલવી નથી.

સર્જનાત્મક સાહિત્યકાર અને થિયેટરપ્રેમી શ્રી કલ્લોલ બેનરજી મહાભારતને જીવનનું નિરંતર ગવાતું સંગીત કહીને નવાજે છે. પોતાના લેખનું સમાપન કરતાં એમણે નોંધ્યું છે. "To me, Mahābhārata is a saga of today. The song of Bhāravarsha Mahābhārata .... continues... for the song is sung by ageless Time himself...

અર્થશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક શ્રી કૌશિક ગંગોપાધ્યાયે મહાભારતમાંથી મજાક અને નર્મ શોધવાનો આયાસપૂર્ણ પુરુષાર્થ કર્યો છે. એમણે મહાભારતનાં વિવિધ પર્વોમાં આવતા પદ્યખંડોનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર આપી પોતાની વાત મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અંતે કૃષ્ણપુત્ર યાદવકુળના નાશને લગતા મુનિના શાપવૃત્તાન્તને રજૂ કરી, લેખકે પ્રતિપાદિત કર્યું છે કે Nature has her very own sense of humour, મહાભારત જેવા ગંભીર ગ્રંથમાં ફન કે હ્યુમર શોધવાનો પ્રયત્ન પોતે જ હાસ્યાસ્પદ જણાય છે.

અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક શ્રી કૃષ્ણકુમાર લોધાનો માત્ર જુગારની રમતમાંના હેતુઓ અને હિતો સ્પષ્ટ કરતો લેખ બહુ પ્રતીતિકર નથી. એમાંનો અર્થબોધ દુરાકૃષ્ટ જ છે.

ગુજરાતી ભાષાના સાક્ષર કવિ, વિવેચક અને આ લેખસંગ્રહના બે સંપાદકો પૈકીના એક પ્રા. શ્રી સુરેશ દલાલે ''મહાભારતને 'The spiritual tree'– 'અધ્યાત્મ વૃક્ષ' તરીકે ઓળખાવ્યું છે. રામાયણ અને મહાભારત એ બન્ને મહાકાવ્યો ભારતીય સંસ્કૃતિનાં અવિભાજ્ય અંગો છે એમ કહી એમણે સાંસ્કૃતિક મહાકાવ્યો માટેની પ્રીતિ પ્રગટ કરી છે. રામાયણને શાન્ત સરોવર અને મહાભારતને ઘૂઘવતા દરિયા કે સઘન વન સાથે સરખાવી મહાભારતને અદ્વિતીય અને અમરકૃતિ તરીકે જગતની શ્રેષ્ઠ કૃતિ ગણાવી છે. મહાભારતમાં ધર્મ અને અધર્મનું ધ્રુવીકરણ કેન્દ્રસ્થાને છે. મનુષ્યના અંતરરૂપી કુરુક્ષેત્રમાં નિરંતર ધર્મ અને અધર્મ વચ્ચેનું દ્વન્દ્વયુદ્ધ ચાલતું જ રહે છે એમ જણાવી શ્રી દલાલે તમામ પ્રતિકૂળતાઓ વચ્ચે, વિચલિત થયા વિના સમતોલ જીવન કેમ જીવવું એ મહાભારતનો મૂલ્યબોધ છે એમ પ્રતિપાદિત કર્યું છે.

મહાભારતે માત્ર આપણા દેશના જ નહિ પણ પરદેશના પણ અનેક લેખકો, મહાનુભાવો અને કવિઓને પણ સર્જનની અખૂટ પ્રેરણા પૂરી પાડી છે એ બાબત પણ એમણે સોદાહરણ પ્રતિપાદિત કરી છે. સંસ્કૃત કવિઓ અને મહર્ષિ અરવિંદ તથા કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે પણ મહાભારતના કથાવસ્તુને આધારે રચેલી એમની કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કરી એક ''ઉપજીવ્ય'' ગ્રંથ તરીકે મહાભારતના મહત્ત્વને માત્ર એમણે જ આ લેખમાં સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે. તત્ત્વજ્ઞાનની કવિતા તરીકે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાની યોગ્ય પ્રશંસા કરી છે અને લેખને અંતે લેખકે ભારતીયોને શ્રેષ્ઠ મહાકાવ્ય મહાભારતના મૂલ્યબોધ તરફ વધારેને વધારે જાગૃત થવા અનુરોધ કર્યો છે.

અન્યત્ર (ચિત્રલેખા) સામયિકમાં મહાભારતને ''વેદનાની વ્યાસપીઠ'' કહીને એમાંના કરુણરસને લાઘવ છતાં ચોટદાર રીતે ઓળખાવનાર શ્રી સુરેશભાઈ મહાભારતનું અહીં આપ્યું છે એ કરતાં પણ બહેતર મૂલ્યાંકન કરી શક્યા હોત, અને એમ જો થયું હોત તો સાહિત્યિક કૃતિ તરીકેનો આસ્વાદ, જેની આ લેખસંગ્રહમાં ઊણપ વર્તાય છે તે ખોટ ભરપાઈ થઈ શકી હોત. જો કે એમણે સંપાદક તરીકેનો એમનો રોલ સુપેરે પાર પાડ્યો છે.

આ લેખસંગ્રહનાં અન્ય સંપાદિકા અને સંસ્કૃત વિદુષી, ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીનાં પ્રમુખ શ્રીમતી કલ્લોલિની હજરત મહાભારતને ''A revelation" કહીને નવાજે છે. અજ્ઞાતને જ્ઞાત કરી આપનાર મહાભારતથી તેઓ હંમેશાં મંત્રમુગ્ધ રહ્યાં છે. શિક્ષણવિદ્ તરીકે એમણે એ વાત સહર્ષ નોંધી છે કે મહાભારતે ભારતીય

નાગરિકોને કેળવવામાં પ્રમુખ ભાગ ભજવ્યો છે. આનંદવર્ધનના ધ્વન્યાલોકનો નિર્દેશ કરી એમણે મહાભારતના અંતે વૈરાગ્યભાવ અને શાન્તરસની ચર્ચા પણ કરી છે. પોતાને મન મહાભારત શું છે એ બતાવતાં પાત્રપ્રધાન મહાભારતનાં લગભગ તમામને ગમે એવાં તત્ત્વો એનો મૂલ્યબોધ, જીવનની સારપો કે અધૂરપો બતાવતું પાત્ર વૈવિધ્ય અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું અજોડ તત્ત્વજ્ઞાન એ બધી વાતો એમણે લાઘવથી જણાવી છે. મહાભારતમાં સહુથી વિશેષ એમને જે ગમી છે તે યુધિષ્ઠિરની અનુકંપા અને માનવજાતની અનુકંપાથી પ્રેરિત શ્રીકૃષ્ણનું અવતરણ.

સ્વતંત્ર ભારતના પૂર્વ ઉપપ્રમુખ, પ્રમુખ અને ભારતીય તત્વજ્ઞાનના આરૂઢ વિશ્વવિદિત વિદ્વાન રાધાકૃષ્ણનના મહાભારત વિશેના નાનકડા પણ અર્થસભર લેખમાં મહાભારતનાં કદી નાશ ન પામનારાં સત્યો આપણને સદૈવ પ્રસ્તુત રહેવાનાં એ વાત ભારપૂર્વક કહી છે. એટલું જ નહિ ભારતની સાંસ્કૃતિક પરંપરા મહાભારતના અધ્યયન વિના અધૂરી જ રહેશે એ પણ સયુક્તિક સમજાવ્યું છે.

રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ફલક પર ''ભરત નાટ્યમ્'' શાસ્ત્રીય નૃત્યને વ્યાપક પ્રતિષ્ઠા અપાવનારાં નૃત્યાંગના શ્રીમતી મૃણાલિની સારાભાઈને મહાભારત એની શૌર્યકથા અને નિત્ય નૂતન અર્થઘટનોના અવકાશ માટે ગમે છે. આ મહાકાવ્યનું માત્ર વીસ પાનામાં નાનામાં નાનું રૂપાંતર કરનાર આ વિદુષીએ એનો થોડાભાગ પણ એમના લેખમાં પ્રસ્તુત કર્યો છે.

''The difficulty of being good'' નામના પુસ્તકથી જાણીતા થયેલા અને જાહેર જીવનમાં બૌદ્ધિક વ્યાખ્યાતા તરીકે ઓળખાતા તેમજ અનેક લોકપ્રિય દૈનિકોમાં નિયમિત કટાર લખતા શ્રી ગુરુચરણ દાસે પોતાના ઉપરિનિર્દિષ્ટ પુસ્તકના પુરોવચન તરીકે જે લેખ લખ્યો છે તે આ લેખસંગ્રહમાં સમાવી લેવામાં આવ્યો છે. જો કે લેખનો મોટો ભાગ આત્મકથનાત્મ છે પણ જેને તેઓ એમની ''Academic holidays'' તરીકે ઓળખાવે છે એ અવકાશમાં એમણે મહાભારત વાંચ્યું. મહાભારત નિર્દિષ્ટ ધર્મ અને એના આચામોની ચર્ચા કરી લેખને અંતે તારવ્યું છે કે મોક્ષની ઉપેક્ષા ન થાય તો જ સમતોલ જીવન જીવી શકાય. ભૌતિકવાદી પશ્ચિમ કરતાં અધ્યાત્મમાં રાચતા અને આધ્યાત્મિક હોવાનું ગૌરવ અનુભવતા ભારતીયોએ ઘણી મોટી કિંમત ચૂકવી છે, એમ તેઓનું માનવું છે પોતાના લેખના પ્રારંભમાં જ મહાભારતકારે પોતાના ગ્રંથમાં આત્મશ્રદ્ધાથી એમ જે લખ્યું છે કે જે અહીં મહાભારતમાં છે એ બીજે ક્યાંક હશે પણ જે અહીં નથી તે બીજે ક્યાંય નથી. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થની કથામાં જ તેઓ રત રહ્યા, અને મોક્ષ માટે એમને શ્રીમદ્ભાગવત લખ્યું એ સાંસ્કૃતિક કે સ્વીકૃત માન્યતા પોતે મહાભારતકારના રસત્રયોધર્મ તરફની પ્રીતિ પ્રગટ કરે છે. જાહેરજીવનની નિસ્બત સાથે કૉલમિસ્ટ તરીકે એમણે ભારતીયોની કેટલીક વિચારસરણીઓ, વ્યવહારો અને સાંપ્રત રાજકારણની ટીકા કરવામાં લેખનો ઘણો મોટો ભાગ રોક્યો છે પણ લેખને અંતે મહાભારતકારે તમામ પુરુષાર્થોને સમતોલ ન્યાય આપ્યો હોવાનું સ્વીકારી આ મહાકાવ્યની પ્રશંસા કરી છે.

લેખસંગ્રહના પ્રથમભાગના અંતમાં, મહાભારતનું શકવર્તી બૃહન્નાટ્યરૂપાંતર કરી મહાભારતને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા અપાવનાર, નાટ્યલેખક શ્રી જીન-ક્લૉડ કરિયર અને નાટ્યનિર્માતા અને દિગ્દર્શક શ્રી પીટર બ્રુકની આ યશસ્વી નાટ્યકૃતિ રચવા પાછળના એમના ભવ્ય પુરુષાર્થની રોમાંચિત કરે એવી કેફિયત બે લેખમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. આ બન્ને મહાનુભાવ વિદ્વાનો સમર્પિત રંગકર્મીઓ છે. પીટર બ્રુકને એક કથકલી નૃત્ય નિહાળતાં પ્રથમવાર મહાભારત શબ્દ કાને પડ્યો. નૃત્ય કરનારનો સંનિવેશ અને એના હાવભાવ એમને માટે આઘાતજનક હતા. વાર્તા તો પૂરી સમજાતી પણ ન હતી પરંતુ ઈન્ટરવલ પછી નૃત્યકારે સાદાં પેન્ટ શર્ટ પહેરી, પોતે ભજવેલા નૃત્યપ્રયોગના કથાવસ્તુની જે રીતે વાત કરી તે જાણી તેઓ સાચેજ પ્રભાવિત થયા અ; એ જ ક્ષણે મહાભારતનું નાટ્યરૂપાંતર વિશ્વફલક પર ભજવવાનો નિર્ણય કર્યો. એમણે પોતાની વાત

મિ. જીન ક્લૉડને કહી. બન્નેએ અદમ્ય ઉત્સાહથી સંસ્કૃત વિદ્વાન ફિલીપ લેવેસ્ટાઇનમુખે લાંબી મહાભારતની કથાનું સવારના ત્રણ સુધી શ્રવણ કર્યું અને મહાભારતને વિશ્વમંચ પર રજૂ કરવાનો પુરુષાર્થ શરૂ થયો. શ્રી જીન ક્લૉડે સર્વ પ્રથમ ફ્રેન્ચમાં પટકથા લખી. એની સફળતા પછી પીટર બ્રુકે અંગ્રેજીમાં એનો અનુવાદ કર્યો. વિશ્વના પ્રસિદ્ધ રંગકર્મીઓને પસંદ કરી અનોખી શૈલીથી રજૂ થયેલા મહાભારતનો પ્રયોગ જોઈ વિશ્વના અનેક નાટ્યપ્રેમીઓ પ્રસન્ન થઈ ઊઠ્યા. પીટર બ્રુકે એમની કેફિયતને અંતે નોંધ્યું છે :

"In the music, in the costumes, in the movements, we have tried to suggest the flavour of India without pretending to be what we are not. On the contrary, the many nationalities who have gathered together are trying to reflect the Mahābhārata by bringing to it something of their own. In this way, we are trying to celebrate a work which only India could have created but which carries echoes for all mankind." છેલ્લા લેખમાં શ્રી પીટરબ્રુકે પ્રસ્તુત નાટ્યપ્રયોગમાં આ નાટ્યકથાના પ્રવક્તા મહર્ષિ વેદવ્યાસ એક બાળકને જે કથાનક કહે છે એનો પાઠ આપવામાં આવ્યો છે.

આ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં મહાભારતને આધારે રચાયેલી કેટલીક સાહિત્યિક કૃતિઓ કે જે અંગ્રેજીમાં અનૂદિત છે અથવા અંગ્રેજીમાં રચાઈ છે એ રજૂ કરવામાં આવી છે. મહાકવિ ભાસ અને કવિવર ટાગોરની કૃતિઓ વિશે આપણે ત્યાં ઘણો વિચારવિમર્શ થયેલો છે એટલે અહીં એટલું જ કહેવાનું પ્રસ્તુત બને છે કે આ કૃતિઓનો અધિકૃત અનુવાદ એ રીતે રજૂ કરવાનો વિચાર અને વ્યવહાર પ્રશંસનીય છે.

"Mahābhārata : Through Many Windows"નું પ્રકાશન પ્રારંભમાં નોંધ્યું તેમ, દસ દિવસ ચાલેલા જ્ઞાનોત્સવને ચિરકાલીન સ્વરૂપ આપી એને વ્યાપક અને સ્થાયી સ્મૃતિમાં મૂકી આપવાનું છે અને તે પ્રયોજન સફળ થયું છે પણ આ ગ્રંથનું પ્રકાશન જ્યારે ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી દ્વારા થયું છે ત્યારે એટલું કહ્યા વિના રહી શકાતું નથી કે આ ગ્રંથના પહેલા કે બીજા ભાગમાં મહાભારતના ગુજરાતના વ્યુત્પન્ન વિદ્વાનો શ્રી ઉમાશંકરભાઈ, શ્રી મનુભાઈ પંચોળી કે શ્રી હરીન્દ્રભાઈ દવેના લેખોને સમાવિષ્ટ કરી શકાયા હોત તો આ પ્રકાશનમાં સોનામાં સુગંધ મળી હોત. શ્રી સુરેશભાઈ તો આપણા આ ત્રણે સદ્દ્ગત મર્મજ્ઞોનાં મહાભારતનાં ભાવસભર અર્થઘટનોથી સુવિદિત છે. આશા રાખીએ કે ભવિષ્યમાં ગુજરાતના લેખકો, કવિઓ કે મર્મજ્ઞોને પણ યાદ કરાશે.

કલાપૂર્ણ સૂચકતાથી અપાયેલો જીવનસંદેશ+

◆

ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા*

સાહિત્યક્ષેત્રે સ્વ. શ્રી. જયંતિલાલ છોટાલાલ મહેતા (૧૯૬૧-૭૧)ના નામે માત્ર બે ગ્રંથો જ છે. એક છે 'પોરવાડ વણિકોનો ઇતિહાસ' જે ૧૯૩૬ માં લખાયો હતો. ત્યારે લેખકની ઉંમર માત્ર ૨૦ વર્ષની જ હતી. બીજો ગ્રંથ તે બાળવાર્તાઓ અંગેનો છે. જેમાં ૧૧ બાળવાર્તાઓ ગ્રંથસ્થ થઈ છે. આ ગ્રંથ લખાયો ત્યારે લેખકની ઉંમર માત્ર ૧૬ વર્ષની જ હતી.

પછી તો ચડતી વયે વકીલાતના વ્યવસાયમાં પડેલા તેઓ વકીલાતમાં ઘણા શ્રમનો અનુભવ કરતા, એટલું જ નહિ. અનેક સંસ્થાઓના સંચાલનની જવાબદારી પણ લીધી હતી. આ સંજોગોને કારણે એમનામાં પડેલો સાહિત્યકાર ઉપરના બે ગ્રંથો સિવાય વિશેષ કંઈ સર્જન કરી શકેલ નહિ અને કરી શકેલ હોય તોપણ પ્રગટ કે અપ્રગટ સ્વરૂપે એ હાલમાં ઉપલબ્ધ નથી.

'પોરવાડ વણિકોનો ઇતિહાસ' એ ગ્રંથ પ્રગટ થયો. ૧૯૯૮માં લેખકની પ્રસ્તાવના વાંચતા સ્પષ્ટ વરતાય છે કે ગ્રંથ લખવા માટે લેખકે ઇતિહાસ ધાર્મિક ગ્રંથો ઇત્યાદિનો ઉપયોગ કર્યો છે પણ જે બાબતો અતિશયોક્તિ અને પાયા વગરની જણાઈ છે તે એમણે છોડી દીધી છે અથવા પ્રમાણભૂત ગણી નથી. જુદાં જુદાં રાજ્યનાં વસતિપત્રકોમાંથી પણ જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ મેળવવાનો પ્રયત્ન લેખકે કર્યો છે. ઉપરાંત અન્ય ઉપલબ્ધ સામગ્રી અને એ વખતના આજુબાજુના સંયોગો એમણે ધ્યાન પર લીધા છે. આમ વીસ વર્ષની નાની ઉંમરે પણ લેખકની દૃષ્ટિ સંશોધકની અને ગ્રંથ પ્રામાણિક બને એ તરફની રહી છે અને રજૂઆત મૌલિક સંશોધન, સૂક્ષ્મ તારણો તથા વિશદ રજૂઆતની રહી છે. ગ્રંથની વિશેષતા એ છે કે ગ્રંથ લખાયા પછી તેમ જ લેખકના અવસાન પછી પણ જે કંઈ સંશોધન થયેલું તેનો યોગ્ય લાભ ગ્રંથ પ્રગટ કરતી વખતે એમના પરિવારે લીધો છે અને તેનો સમાવેશ જે તે લખાણના લેખકના નામોલ્લેખ સાથે આ ગ્રંથમાં કર્યો છે. જે સંદર્ભ ગ્રંથોની યાદી વગેરે જોતાં જણાય છે અને આમ પ્રગટ થતાં સુધીમાં તો ગ્રંથને વિષય સંદર્ભે શક્ય એટલી પ્રામાણિકતા ઉપલબ્ધ થઈ છે.

બીજો ગ્રંથ બાળવાર્તાઓ અંગેનો છે. બાળ સમાજને એ એટલો અનુકૂળ છે કે એને પ્રકાશિત કરવો તે બાળકોને શુદ્ધ ઊંડું જ્ઞાન આપ્યા બરાબર છે. મોટેરાઓમાં જોવામાં આવતી કેટલીક કુટેવો અથવા સદ્‌ગુણોના મૂળ કે જે આપણને બાળપણમાં મળી આવે છે તે આ બાળવાર્તાઓમાં દેખાય છે; દા.ત. હરીફાઈ કરવી, મતલબીપણું, વટ, પ્રેમ, વેરઝેર, ભેદભાવ, નકલ, ઢોંગ ઇત્યાદિ. વ્યક્તિના સ્વભાવને કે મૂળ લક્ષણને શોધીને લેખકે અહીં ટૂંકી બાળવાર્તાઓમાં તે વણી લીધેલ છે. એ પાછળ એમનો હેતુ તો શિખામણ આપવી એ છે અને એ રીતે આ વાર્તાઓ બાળકોને કુટેવોમાંથી અટકાવી નવીન દિશા તરફ દોરે છે અથવા એમનામાં પડેલ ગુણોને વિકસાવે છે. વિષયોમાં વૈવિધ્ય છે. બોધપ્રધાન સૂચનો કરવામાં પણ વિવિધતા દેખાય છે. ક્યારેક પ્રત્યક્ષ તો ક્યારેક પરોક્ષ રીતે એ સલાહ બાળકને માર્ગ બતાવે છે; દા.ત. સ્પર્ધા વિકાસનું બહુ મોટું પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે એટલું સૂચન કરવા લેખક 'હરીફાઈ' વાર્તાની રચના કરે

+ જયંતિલાલ મહેતાની બાળવાર્તાઓ, પ્રકા : ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા ટ્રસ્ટ, પ્ર.આ. ૨૦૧૦ સમીક્ષા, સરસ્વતીનગર, હિંમતલાલ પાર્ક પાસે, અમદાવાદ-૧૫

* પૂર્વ અધ્યાપક, સાબરમતી આર્ટ્સ કૉલેજ, સાબરમતી, અમદાવાદ.

છે અને વાર્તા પૂરી થયા પછી એ સૂચન નિષ્કર્ષરૂપે તારવી આપે છે. 'મતલબી મિત્રો'નામની બાળવાર્તામાં સ્વાર્થી તથા સાચા પ્રેમનો ભેદ સ્પષ્ટ કરવા લખનાર કનુના આખા જીવનનું પૃથક્કરણ કરે છે અને એ દ્વારા સાચા શુદ્ધ પ્રેમ તથા હૃદયના જોડાણને મહત્ત્વ-પ્રદાન કરી ગૌરવ બક્ષે છે. આ રીતે બધી રચનાઓ તપાસી જાઓ : 'શાખ' આબરૂનું મૂલ્ય 'મૂછનો વાળ'નામની વાર્તામાં દેખાય છે. તો સર્વસ્વ અર્પણ કરી દીધું હોય એવું, પુષ્ટિમાર્ગીય વ્યક્તિત્વ 'સારા માટે' માં લેખક, પ્રધાનજીના પાત્ર દ્વારા, પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે. સમર્પિત એવું જીવન ઈશ્વર પ્રત્યેની ઊંડી આસ્થાનું દ્યોતક છે જેને કારણે આવતાં શુભ પરિણામો એ વાર્તામાં ગૂંથાયેલાં છે જે બાળકોમાં ઊંડી શ્રદ્ધા, આસ્થાનું આરોપણ કરે છે. વૃદ્ધોના અનુભવ અને સલાહને બાકાત રાખી શકાય જ નહીં. એ તેઓ 'મૂર્ખ વાનરો' નામની કથાથી કહે છે. સાચો શુદ્ધ નિર્દોષ પ્રેમ કેવો હોય એ 'નિર્દોષ પ્રેમ' માં બતાવાયું છે. પ્રેમમાં ઝેર દાખલ થતાં જીવન કેવું બગડે છે. એ સમજાવવા માટે કથા કહેનારે 'ઝેરનો અંશ' નામની વાર્તાની રચના કરી છે. એ યુગમાં સમાનતાનો પ્રશ્ન મહત્ત્વનો હતો જે 'ચંદ્રકાંત'માં વર્ણવાયો છે. લેખકને શિક્ષણ આપવું છે કે કોઈપણ કાર્ય નકલ કરવા ખાતર જ કરવું જોઈએ નહિ. આ બોધ તેઓ 'નકલી વાંદરો' નામક વાતથી કરે છે. શિખામણ આપે છે કે નકલ કરવાથી ઘણીવાર આપણને પોતાને જ નુકસાન થાય છે. અમૃત જેવો ઉત્તમ ઉપદેશ તો 'ઢોંગી ધુતારા'માં છે. ઢોંગ, અને એ દ્વારા કરાતી છેતરપીંડીની વાત એમાં કથા કહેનારે કહી છે. જે બીના છે એ તો સામાન્ય છે. પણ એવા ધૂતારા આપણી સારાઈનો અને આપણા ભોળપણનો કેવો ગેરલાભ લે છે એ વાર્તા રચનારે કહ્યું છે. તો જ્ઞાનની પરીક્ષા કર્યા પછી જ એ પૂરેપૂરું સ્વીકારવું જોઈએ એવી શિખામણ માટે તેઓ 'વિદ્વાન ચોર' નામની વાર્તા લખે છે.

રચનાઓ ઉપદેશપ્રધાન છે. બોધ પ્રધાન એટલે નિમ્ન કોટિની થઈ ગઈ એવું કહી શકાય નહિ. આવી કૃતિઓ પણ કુશળ અભિવ્યક્તિથી ઉત્તમ બની શકે છે. જયશંકર પ્રસાદે 'ઇરાવતિ' (હિંદી)માં મંદિર પ્રસંગની સૃષ્ટિમાં મૌર્યયુગીન બૌદ્ધ ક્રૂરતાની વચ્ચે આનંદવાદની પ્રતિષ્ઠા ગાઈ નથી શું ? બૌદ્ધ અને શૈવ દર્શનનો સંઘર્ષ બતાવી એમણે વૈષ્ણવદર્શનની શ્રેષ્ઠતા બતાવી છે. આ વાતે વાર્તાકલાને કોઈ રીતે ઈજા પહોંચાડી નથી. એટલું જ નહિ, લેખકના આનંદવાદી દૃષ્ટિબિંદુને પોષક એવા સંવાદો પણ વાતાવરણને ઉપયોગમાં આવે તેવા રહ્યા છે. જયંતિલાલ મહેતાની વાર્તાઓમાં પણ સર્જકની વિશિષ્ટતાઓ સાકાર થઈ ઊઠી છે અને એ કારણે જ બોધ અનુપકારક રહ્યો નથી. એટલું જ નહિ, એમાં જીવનની સચ્ચાઈ પણ પ્રગટતી દેખાઈ આવે છે જે સર્જક વિલક્ષણ અને કમનીય રીતે કહી હોઈ સહાયક રહી છે. કેટલાક લોકો કલામાં ઉપદેશ તત્ત્વને દોષોની ગણતરીમાં જ લે છે. પણ કલાની કુશળ અભિવ્યક્તિમાં તો એ તત્ત્વ નિર્દોષ જ દેખાતું હોય છે. આપણે ત્યાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરથી માંડી ફાધર વાલેસ અને એ પહેલાં તથા પછીના સર્જકો દ્વારા સુધ્ધાં, લાંબી યાદી બનાવી શકાય એવું સર્જન એ રીતે થયું પણ છે. જયંતિલાલ મહેતાની વાર્તાઓ પણ એ યાદીમાં સ્થાન પામી પોતાનું ઉજળાપણું પ્રસ્થાપિત કરી શકે એવી છે.

અહીં વાર્તાઓ ઉપદેશપ્રધાન હોવા છતાં બાળકની વિચારશક્તિ, જ્ઞાન, કૌશલ્ય અને ચપળતા વિકસે એ માટે એના વિકાસની આવશ્યકતાઓનો જ્યારે આપણે સ્વીકાર કરીએ છીએ ત્યારે આ પ્રકારના પુસ્તકોનું પ્રગટ થવું જરૂરી થઈ રહે છે. બાળકોના વિકાસમાં એ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે જ છે.

વિશેષતા એ છે કે એ એવા યુગમાં લખાઈ છે કે જે યુગમાં જાદુ ચમત્કારની વાર્તા ભારોભાર લખાતી. હિંદીમાં તો ઐયારી-તિલસ્મીનો એક આખો યુગ પ્રવર્તી ગયો. છતાં ચમત્કારની વાત જયંતિભાઈની આ કથાઓમાં ક્યાંય આવતી નથી. જાણે કે આજના યુગ માટે જ લેખકે એ લખી હોય. કૉમ્પ્યુટરના યુગમાં એવી જાદુ વગેરેની વાર્તા બાળકોના મગજમાં ઊતરતી નથી. એમનું કુમળું પણ વિકસિત વૈજ્ઞાનિક સંસ્કાર

ધરાવતું મગજ એવા ચમત્કારો સ્વીકારવા તૈયાર જ નથી. તેથી આ કથાઓ જે તે યુગ-સંદર્ભની જ કથાઓ બની રહેવાને બદલે વર્તમાન સમય માટે અને લાંબી આવરદાવાળી પણ બની રહી છે. જાણે કે લેખકે બહુ દૂરનું જોઈને જ વાર્તાઓ રચી છે.

'સારા માટે' જેવી વાર્તા જાદુ-ચમત્કારમાં સરી જશે એમ લાગે, પરંતુ લખનારે એને ઐતિહાસિકતા અને વૈજ્ઞાનિકતા અર્પી છે. તેથી કરીને એ એમાં સરી જતી નથી.

લેખક બાળકોને સંદેશ આપે છે : સાહસિકતાનાં કાર્યો કરવાનો, સ્વાતંત્ર્ય માટે ઝઝૂમવાનો, અસત્ય-અન્યાય વગેરે સામે લડવાનો, અસમાનતાનો, સેવાનો. આ નિર્દેશનમાં જ એમણે કરેલા શ્રમ પાછળ આનંદ ઉપરાંત બીજો પણ શો હેતુ છે એ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

કથા કહેનારની વય નાની છતાં બાળસાહિત્યના કેટલા બધા વિષયોની સમઝણ તેઓ ધરાવે છે ? એટલું જ નહિ, પણ બાળકો માટેના સાદા વિષયો અને સાદી ભાષા પરનું એમનું પ્રભુત્વ, પરિપક્વ નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા અને બોધને કુશળતાથી તેમજ વિવિધ રીતે વણી લેવાની કે સૂચવવાની અને માર્ગ બતાવવાની કુશળતાના દર્શન એમની રચનાઓમાં થાય છે. 'મતલબી મિત્રો'માં કનુ શુદ્ધ પ્રેમ તરફ વળે છે. તે પહેલાં કઠોર તપસ્યામાંથી પસાર થાય છે અને પછી પરિવર્તન પામે છે એ આખી પ્રક્રિયાની વચ્ચે જ મૈત્રી તો શુદ્ધ જ હોવી જોઈએ એ બોધને તેઓ વણી લે છે. આવી જ કુશળતા બીજી વાર્તાઓમાં પણ વરતાય છે. ચંદ્રકાંત સમાનતાનો ધ્વજ ફરકાવે છે. એ કંઈ આકસ્મિક જ બનતું નથી પણ સંઘર્ષનું તત્ત્વ એને ત્યાં સુધી લઈ જાય છે. પંડિત જ્ઞાનાતુર જય જયકાર પામે છે. તે પણ આકરી કસોટીમાંથી પસાર થયા પછી જ. હરીફાઈએ વિકાસનું બહુ મોટું પ્રોત્સાહન પૂરું પાડ્યું ખરું. પણ એ પહેલાં પાત્રોએ કેવાં કેવાં આંધી અને ઉક્લાપાત સહ્યાં છે ! આ થોડાંક જ ઉદાહરણો પણ ઉપરની વાત પર પ્રકાશ પાડવાને પૂરતાં છે. મૂર્ખતા, ઢોંગ, નકલ જેવા એકદમ સાદા વિષયો લઈને વાર્તાઓ આવે છે. 'છાપરા ઉપર તાળીઓનો ગડગડાટ થઈ રહ્યો હતો.' 'ખજાનો ખાલી થઈ ગયો હતો.' 'દીકરો જ્ઞાનનો ભંડાર' જેવા એકદમ સાદા, બોજ વગરના વાક્યોથી વાર્તાઓ કહેવાઈ છે અને એમાં કહેનારનું ભાષાપ્રભુત્વ પણ વરતાઈ આવે છે. રાજાના મહેલમાં વિદ્વાન જ્ઞાનાતુરનું જવું, હાર્યા વગર શાંતાનું ફરી ફરીને હરીફાઈમાં ઊતરવું, રણછોડભાઈના મૂછના વાળને અડાણે રાખવો જેવા પાત્રોના નિર્ણયો પણ અંતે તો પરિપક્વ નિર્ણય લેવાની લેખકની શક્તિમાંથી જ આવેલા છે. આમ, વય નાની છતાં લેખકના ગુણો પણ વરતાયા કરે છે.

વાંચનારને વાર્તા-લેખકની સદ્ભાવના, બોધ-પ્રદાન માટેની સૂઝ અને નિષ્ઠા ગમી જવાનાં ને વધારે તો ગમશે લેખકની નાની વય છતાં વિષયોમાં ને રજૂઆતમાં દેખાતું વૈવિધ્ય. એ ભૂમિકા પર આવા અભિનંદન કરવા યોગ્ય વાર્તા લેખકનો આવકાર-સત્કાર !

શ્રી બીજલ હરિયાની "પરંપરા અકાદમી"નો ઉદ્‌ઘાટન સમારંભ તથા સંગીત-નૃત્યકળા અને સંસ્કૃતિનો અનોખો જલસો

◆

ડૉ. અમૃત ઉપાધ્યાય

૧૮ જુલાઈ, ૨૦૧૦ અને રવિવારની સાંજે અમદાવાદના બધા જ રસ્તા થલતેજ સ્થિત નહેરુ ફાઉન્ડેશનના પ્રેક્ષાગૃહ તરફ જતા હતા; કેમકે એ સમયે ત્યાં આપણાં જાણીતાં નૃત્યાંગના શ્રી બીજલબેન હરીયાની નવીન નૃત્યશિક્ષણ સંસ્થા 'પરંપરા એકેડેમી ઑફ પરફોર્મિંગ આર્ટ્સ'ના રંગારંગ ઉદ્‌ઘાટન નિમિત્તે શાસ્ત્રીય સંગીત તથા શાસ્ત્રીય નૃત્યનો અનોખો ઉત્સવ યોજાયો હતો.

ખીચોખીચ ભરાયેલ સભાગૃહમાં આપણી પ્રાચીન કળાસમૃદ્ધિના અનેક ઉત્સુક ચાહકોની સાથેસાથે શહેરના તથા રાજ્યના અનેક ગણમાન્ય કળાગુરુઓ તથા કળારસિક મહાનુભાવો પણ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. જેમાં વિદ્વાન કળામર્મજ્ઞ શ્રી ભાગ્યેશભાઈ ઝા (IAS) અગ્રસ્થાને હતા. જો કે આ કાર્યક્રમના અતિ વિશિષ્ટ અતિથિ હતા; આપણા દિલ્હીના પ્રતિષ્ઠિત કળાગુરુ પદ્મવિભૂષણ શ્રી રાજારેડ્ડી તથા તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી રાધારેડ્ડી અને કૌશલ્યા રેડ્ડી, જેમણે પરંપરા એકેડેમી ઑફ ફરફોર્મિંગ આર્ટ્સનું સવારે ઉદ્‌ઘાટન કરીને, સાંજે દીપપ્રાગટ્ય કરીને તથા સભાને સંબોધન કરીને યોજકો તથા સભાજનોની પ્રસન્નતામાં ખૂબખૂબ અભિવૃદ્ધિ કરી હતી તેમાં શંકા નથી.

આ કાર્યક્રમની વિશિષ્ટતા એ હતી કે એમાં શ્રી બીજલબેનના કળાગુરુઓ શ્રીમતી સ્મિતા શાસ્ત્રી, ડૉ. સંધ્યા પુરેચા ઉપરાંત શ્રી ભાગ્યેશ ઝા, કલાગુરુ રાજા રેડ્ડી, રાધા રેડ્ડી, કૌશલ્યા રેડ્ડી આદિનું અભિવાદન કરવાની વિધિ તથા લલિતકળા અને સાહિત્યના વિદ્વાનો ડૉ. મોનિકાબેન શાહ, ડૉ. અમૃત ઉપાધ્યાય, ડૉ. એસ.ડી.દેસાઈ, શ્રી ભૈરવીબેન લાખાણી વગેરેની સન્માનવિધિ પણ સામેલ કરવામાં આવી હતી. આ રીતે શ્રી બિજલબેને પોતાની ગુરુનિષ્ઠાનો તથા કળા અને વિદ્યાની પ્રીતિનો પરિચય આપ્યો હતો. આ સમારંભની ખુશીની વાત એ છે કે આ કાર્યક્રમનો સંગીતમય આરંભ, આપણાં સંગીતજ્ઞ ડૉ. મોનિકાબેન શાહે એમની અનોખી ગણેશવંદના તથા મંગલસ્તુતિથી કર્યો હતો. આથી આખું સભાગૃહ સંગીતમય બની ગયું હતું અને પરંપરા અકાદમીના શુભ આરંભનો કાર્યક્રમ પ્રસ્તુત કરવાનો માર્ગ મોકળો થયો હતો.

આ સમારંભનું સૌથી સરસ તથા યાદગાર પાસું એ હતું કે કાર્યક્રમના ઉત્તરાર્ધમાં શાસ્ત્રીય નૃત્યનો અનોખો ખજાનો રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. આમાં મુંબઈની ત્રણ લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સંસ્થાઓ તરફથી બીજલબેન હરિયાને ખૂબ જ પ્રોત્સાહક સહયોગ મળ્યો હતો.

આ કાર્યક્રમનું વૈવિધ્ય આપણને ખૂબ જ પ્રભાવિત કરતું હતું. અહીં જે સુંદર, હૃદયંગમ અને ડોલાવી નાખતું શાસ્ત્રીય સંગીત હતું તો એકએકથી ચઢિયાતા પાંચ નેત્રદીપક, ચાક્ષુષ નૃત્ય કાર્યક્રમો પણ હતા. જેમાં ડૉ. સંધ્યાબેનનું તદ્દન નવી નૃત્યરચના રજૂ કરતું ભરતનાટ્યમ સમૂહનૃત્ય, શ્રીમતી જેલમ પરાંજપેની દશાવતારની

---

* B/22, કૃપા એપાર્ટમેન્ટ્સ, લાવણ્ય સોસાયટી પાસે, વાસણા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

અનોખી ઓડીસી રચના રજૂ કરતી તેમની શિષ્યા કુ. પૂર્ણિમા દહાલનું એકલનૃત્ય અને શ્રી સ્મિતાબેનની અનોખી કોર્યોગ્રાફીનું નિદર્શન પ્રસ્તુત કરતું કુચીપુડી સમૂહનૃત્ય હતું. મુંબઈથી આવેલાં કલાગુરુ શ્રીમતી જયશ્રી નાયરે પણ પોતાની મોહિનીયાટ્ટમની અનોખી રચના, તેમની શિષ્યા શ્રીમતી સુજાતા નાયર દ્વારા રજૂ કરીને સર્વેનું સમ્મોહન કર્યું હતું.

આ કળાકલાપથી આ સમારોહ શોભી ઊઠ્યો હતો. પણ આ સર્વેથી ચારચાસણી ચઢે એવું અનોખું તિલ્લાના નામક એક નૃત્ય રજૂ કર્યું હતું. કાર્યક્રમનાં આયોજક અને નિપુણ નૃત્યાંગના તથા કુશળ અધ્યાપિકા શ્રી બિજલ હરિયાએ. તેમાં અનોખી છટા, અનોખો મિજાજ તથા અનોખી મુખમુદ્રા, નોખો થનગનાટ, નાજુક પાદાભિનય, તપ્નાને વ્યાપી વળવાની આત્મવિશ્વાસભરી છલકતી છટા આ બધું જ ત્યાં હતું. આ કાર્યક્રમમાં ભાઈ ચિરાયુની મોહક રજૂઆત કળાની પણ નોંધ લેવી જોઈએ.

આ સર્વેને અભિનંદન અને શ્રી બિજલબેનને ખૂબ-ખૂબ અભિનંદન.

नृत्य परंपरा एवं संस्कृति महोत्सव : ૨૦૧૦

(જુઓ ડૉ.અમૃત ઉપાધ્યાયનો અહેવાલ.)

THE ERA OF ANTIBIOTICS

Dr. Alexander Fleming, British bacteriologist, first observed penicillin in 1928. When, in 1940, he heard that Drs. H. W. Florey, E. B. Chain, and their "team" had isolated the antibiotic at the Sir William Dunn School of Pathology, Oxford, he visited them. Their work on antibiotics brought about a revolution in the practice of medicine.

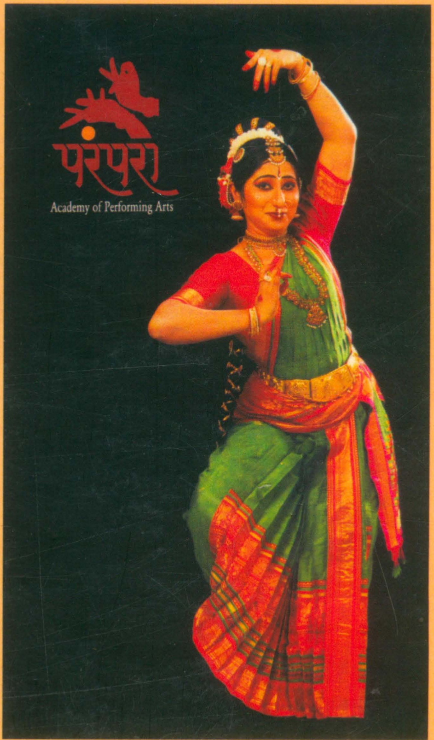

नृत्य परंपरा एवं संस्कृति महोत्सव : २०१०
(જુઓ ડૉ. અમૃત ઉપાધ્યાયનો અહેવાલ.)